

T.C
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

ÇİNGİZLİ HÂKİMİYETİNİN TESİS EDİLDİĞİ
DÖNEMDE MOĞOL ASILLI VE MOĞOLLAŞMIŞ
BOYLAR

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

DANIŞMAN HAZIRLAYAN
PROF. DR. NESLİHAN DURAK HARUN SELÇUK

MALATYA-2021

T.C
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

**ÇİNGİZLİ HÂKİMİYETİNİN TESİS EDİLDİĞİ DÖNEMDE MOĞOL
ASILLI VE MOĞOLLAŞMIŞ BOYLAR**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

DANIŞMAN

Prof. Dr. Neslihan DURAK

HARUN SELÇUK

(35173514005)

MALATYA 2021

ONUR SÖZÜ

“PROF. DR. NESLİHAN DURAK” danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “Çingizli Hâkimiyetinin Tesis Edildiği Dönemde Moğol Asıllı ve Moğollaşmış Boylar” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün eserlerin hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.”

HARUN SELÇUK

29.07.2021

BİLDİRİM SAYFASI

“PROF.DR. NESLİHAN DURAK” danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “Çingizli Hâkimiyetinin Tesis Edildiği Dönemde Moğol Asıllı ve Moğollaşmış Boylar” başlıklı tezimin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

- ☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin/Raporumun sadece İnönü Üniversitesi yerleşkelerinde erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin/Raporumun ..... yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

29.07.2021

Harun Selçuk

ÖZET

Dünya tarihinin en önemli hadiselerinden birini Moğolların lideri olan Çingiz Han'ın (1206-1227) faaliyetleri ile ona bağlı gelişen olaylar teşkil etmektedir. Cihana hâkim olma düşüncesini, Tanrıdan aldığı güç ile ideale dönüştüren Çingiz Han'ın eşine az rastlanır liderlik vasıfları sayesinde teşkilatlanan Moğollar, çok kısa sürede kendilerinden kat kat kalabalık kavimleri itaatleri altına almayı başarmıştır. Böylece o döneme kadar büyük bir kısmını hiç bilmedikleri çok geniş coğrafyalara hükmedip bu kavimleri bir imparatorluk bünyesinde birleştirerek dünyada yeni bir nizamın müessisi olmuşlardır.

XIII. yüzyılda Moğolistan'da ve çevresinde ki coğrafyada büyüklü küçüklü birçok boy bulunmaktaydı. Bu boyların büyük kısmı siyasi olarak bağımsız şekilde hareket ederken, boy liderleri birbirlerine üstünlük kurabilmek için sürekli mücadele içinde bulunmuşlardır. Çingiz Han'ın ortaya çıktığı zaman bu bölgede Merkitler, Kereyitler, Naymanlar üstünlüğü ellerinde tutuyorlardı. Bunlardan başka Celayirler, Öngütler, Sulduslar, Kongıratlar, Tumatlar gibi kavimler de bölgede yaşamaktaydılar. Üstün askeri yeteneği ile Çingiz Han sürekli rekabet halinde olan bu boylarla mücadele etmiş, kısa sürede hepsini bir bayrak altında toplayarak büyük bir İmparatorluk kurmayı başarmıştır.

Tez toplamda üç bölümden oluşmakta olup, birinci bölümde Çingiz Han'dan önce Asya'daki hakimiyetlerin genel durumu hakkında bilgi verilirken, ikinci ve üçüncü bölümde XII. ve XIII. yüzyıl Türkistan'daki boy ve kabileler, Kalmuklar, Öngütler, Celayirliler, Tumatlar, Naymaklar ve Merkitler hakkında bilgi verilecektir.

Bu çalışmada elde olan kaynakların verdiği bilgilere göre Moğol ve Moğollaşmış boyların tarihi kökenlerine değinip Çingiz Han zamanı dönemindeki tarihler hakkında bilgi vermeye çalışılmıştır. Elbette ki verilen bilgiler zaman içerisinde ortaya çıkan kaynaklarla beraber bu boylar hakkındaki bilgilerimiz daha açık ve belirgin olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Moğol İmparatorluğu, Çingiz Han, Boylar, Kabileler, Türkistan

ABSTRACT

One of the most important events in world history is the activities of Chingis Khan (1206-1227), the leader of the Mongols, and the events that developed due to him. The Mongols, who were organized thanks to the rare leadership qualities of Chingis Khan, who transformed the idea of dominating the world into an ideal with the power he received from God, succeeded in subordinating the tribes that were many times larger than themselves in a very short time. Thus, they ruled over vast geographies, most of which they had never known until that time, and united these tribes under an empire and became the establishment of a new order in the world.

XIII. In the 16th century, there were many tribes, large and small, in Mongolia and the surrounding geography. While most of these tribes acted politically independently, the tribe leaders constantly struggled to gain superiority over each other. When Chingis Khan emerged, Merkits, Kereyites and Naymans were in their hands in this region. In addition to these, tribes such as Celayirs, Öngüts, Suldus, Kongirats and Tumats were also living in the region. With his superior military skills, Chingis Khan struggled with these tribes that were in constant competition, and in a short time he managed to establish a great empire by gathering them all under one flag.

The thesis consists of three parts in total and XIII. Information will be given about the tribes and tribes, Kalmyks, Onguts, Celayirs, Tumats, Naymaks and Merkits in century Turkestan.

In this study, according to the information given by the available sources, it has been tried to give information about the dates in the period of Chingis Khan by referring to the historical origins of the Mongol and Mongolized tribes. Of course, the information given will be clearer and more specific with the sources that have emerged over time.

Keywords: Mongol Empire, Chingis Khan, Tribes, Tribes, Turkestan

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ	iv
BİLDİRİM SAYFASI	v
ÖZET	vi
İÇİNDEKİLER	viii
ÖNSÖZ.....	x
KISALTMALAR.....	xi
KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR	xii
GİRİŞ.....	1

I. BÖLÜM

ÇİNGİZ'DEN ÖNCE ASYA'DAKİ HÂKİMİYETLERİN GENEL DURUMU

A. BUGÜNKÜ MOĞOLİSTAN'IN SİYASİ DAĞILIMI	10
B. BATI ASYA'DAKİ HÂKİMİYETLER	11
C. KUZEYBATI ASYA VE SINIR KOMŞULARI	12

II. BÖLÜM

ÇİNGİZ HAN'IN İKTİDARINI TESİS ETTİĞİ SIRADA BÖLGENİN ÖNDE GELEN BOYLARI

A. NAYMANLAR.....	14
B. MERKİTLER.....	23
C. KEREYİTLER.....	28

III. BÖLÜM

XII. VE XIII. YÜZYIL TÜRKİSTAN'DAKİ KÜÇÜK BOY VE KABİLELER

A. KALMUKLAR (OYRATLAR).....	37
B. ÖNGÜTLER	48
a.Şatolar (Sha-t'o'lar).....	48

C. CELAYİRLER.....	61
D. TUMATLAR	71
E. SULDUSLAR	73
SONUÇ	76
KAYNAKÇA	78

ÖNSÖZ

Moğollar dünya tarihinin en büyük kara imparatorluğunu kurmayı başarmış ve birçok devletleri, boyları kendi hakimiyeti altına almıştır. Çingiz Han'ın kurduğu bu imparatorluk ilk başlarda küçük bir boy iken çevresinde ki boyları ve devletleri itaat altına alarak çok büyük bir coğrafyaya hükmetmişlerdir.

Bu çalışmamızda Çingiz'in devletini kurarken komşu boylar ile münasebetleri, onları itaat alma süreçleri ve bu boylar hakkında var olan bilgiler üzerinde durulmuştur. Özellikle bu boyların hangi millete mensup oldukları hala tartışma konusu olmakla beraber biz elde ki verilerle konuyu açıklamaya çalıştık. Diğer taraftan boylar içerisinde ki sosyal yapı, liderler hakkında bilgiler üzerinde de durmaya çalıştık.

Akademik başarılarından ilham aldığım, araştırmanın yapılmasında sonsuz destek ve yardımlarını gördüğüm, sıkıntılarım esnasında çözüm üretmeme büyük katkı sağlayan, kütüphanesini ve her türlü bilgisini bana içtenlikle açan, bana çalışmam esnasında çalışma ortamı sağlayan, konunun tespit ve şekillenmesinde gerek kütüphanesinden gerekse engin fikirlerinden istifade ettiğim, görüşleriyle çalışmama zenginlik katan, yanında olduğum sürece kendisinden hayata ve insanlığa dair çok şey öğrendiğim danışman hocam Prof. Dr. Neslihan Durak'a şükranlarımı sunmak benim için mutluluk verici olmuştur. Ayrıca tez hazırlama sürecinde görüşlerinden istifade ettiğim ve yardımlarını esirgemeyen Doç. Dr. Murat Öztürk ve Arş. Gör. Çiğdem Kıranşan hocalarım başta olmak üzere her türlü sorunumun çözülmesinde yardımcı olan Tarih bölümündeki bütün hocalarıma ve arkadaşlarıma ayrı ayrı teşekkürü bir borç bilirim.

HARUN SELÇUK

29.07.2021

KISALTMALAR

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

HŞ.: Hicri-Şemsi

H.: Hicri

İA: İslam Ansiklopedisi

MEB: Milli Eğitim Bakanlığı

nşr.: Neşreden

s.: Sayfa

S.: Sayı

Tsh: Tashih

TTK: Türk Tarih Kurumu

KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR

Kuzeybatı Asya bozkırlarının en eski boylarından olan Moğolların siyasi olarak en güçlü oldukları devir olan Çingiz Han ve oğulları dönemine dair çok sayıda eserin kaleme alındığı görülmektedir. Bu eserlerin büyük çoğunluğu Moğollarla münasebette bulunanlar tarafından kaleme alınmıştır. Bahse konu dönemde yazılmış olan bu eserlerde Moğol İmparatorluğuna geniş yer verilirken bölgedeki Türk ve Moğol boylarına dair de bilgilere de ulaşılmaktadır. Çingiz Han'ın tarih sahnesine çıkışının başlarında kendi başlarına müstakil yaşayan bu boylar zaman içinde imparatorluğun asli unsuru olmuşlardır. Bu süreç içerisinde bölgedeki pek çok boyun siyasi ve sosyal gelişimi Moğollara dair bilgi veren kaynaklara yansımıştır. Araştırmanın belli başlı kaynaklarını özellikle Moğol tarihi ve coğrafyası hakkında bilgi veren vakayinameler, seyahatnameler, çeşitli ansiklopedilerin konuyla ilgili maddeleri ile daha çok Türkçe, İngilizce, Arapça ve Farsça olarak hazırlanan araştırma eserler teşkil etmektedir. Bunun dışında başvuru eserler, dipnotlarda tespit edilerek bibliyografyada gösterilmiştir.

ANA KAYNAKLAR

a. Alaâddîn Ata Melik Cûveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*

Büyük devlet adamı ve tarihçi olan Alaâddîn Ata Melik Cûveynî 1226 yılında Cûveynî'de bulunan köklü bir memur ailesi evinde doğmuştur. Genç yaşından beri diğer aile üyeleri ile Horasan Divanlığı hizmetinde bulunmuş ve 1259-1282 yılına kadar Bağdad hâkimliği görevini üstlemiştir. Öz ağabeyi ve Sahib-i Divan Şemseddin Muhammed Cûveynî ile İlhanlı Devleti sivil yönetiminde birçok işlere imza atmıştır.¹ Cûveynî, 1252'de başlayıp 1259 yılında bitirdiği “Tarih-i Cihân Güşâ” adlı eserde Moğollar hakkında geniş bilgi verilmektedir. Cûveynî, Tarih-i Cihan Güşâ adlı eserini 1252 veya 1253 yılında yazmaya başlamış, 1259 ya da 1260'da tamamlamıştır.² Eser 1912, 1915 ve 1937 yıllarında İranlı âlim Mirza Muhammed Kazvini tarafından üç cilt olarak neşredilmiştir. Ayrıca 1988'de Mürsel Öztürk tarafından 3 cilt halinde Türkçeye çevrilmiştir. Bu çeviri Kazvini'nin neşri esas alınarak yapılmıştır.³

¹ M.Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları: Tarih ve Müverrihler*, İstanbul, 1991, s.221-230.

² Cûveynî, s.61

³ Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, İstanbul 1981, s.194.

Birinci cilt, yazarın önsözüyle başlar. Çingiz yasaları ve içerdiği konular, onun ortaya çıkışı ve mücadeleye başlaması, ele geçirdiği topraklar, oğullarının durumu, ölümü ve Ögedey'in başa geçmesiyle başlayan yeni dönem, Ögedey'in faaliyetleri, Töregene Hatun'un naibeliği, Güyük Han ve dönemi, Oğulkaymış Hatun'un naibeliği, Cuci ve Batu Han'ın faaliyetleri, Çağatay'ın hayatı gibi konuları ihtiva etmektedir.

İkinci ciltte, Harezmsah hükümdarları hakkında bilgiler verilmektedir. Bilhassa son hükümdarlar Alaaddin Muhammed ve Celaleddin Harezmsah hakkında mufassal bilgiler mevcuttur. Hayatları detaylı biçimde aktarılmıştır. Son olarak bu bölümde İran ve İran'a yakın yerlerde görev yapmış Moğol yöneticileri Cin Timur, Nosal, Körgüz, Emir Argun hakkında bilgiler verilmektedir.

Üçüncü cilt Möngke'nin tahta geçmesi ile başlar. Hükümdarlığının ilk yıllarını anlatır ve Hülegü'nün İran'a gönderilmesiyle devam eder. İsmaililerin ortadan kaldırılması hakkında tafsilatlı bilgiler vermektedir. Alamut ve Bağdat'ın Hülegü tarafından ele geçirildiği seferlerde bizzat bulunmuştur. Bazı nüshalarında Nasireddin Tusi'nin Bağdat'ın alınması hakkında yazdığı bölüm de bulunmaktadır.⁴

b. Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmiu't-tevârîh*

Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, 1250-1251 yılı civarında Hemedan'da dünyaya gelmiş ve Abaka devrinde devlet hizmetine girmiştir. Gazan devrinde vezirlik makamına getirilmiş ve 1317 yılında makam ortağı Tâcüddin Alişah Gîlânî ile ihtilafa düşmesi sonucunda 1317 yılında görevden azledilmiştir. Kısa bir süre sonra Olcaytu Han'ı zehirlemekle suçlanarak 1318 yılında idam edildi.⁵ Gazan Han'ın isteği doğrultusunda "Târîh-i Mubârek-i Gâzânî" adını taşıyan eseri 1304 yılında yazmıştır. Fakat Gazan Han vefat ettiği için Olcaytu Sultan'a takdim ettiğinde kendi zamanına kadar dünya tarihini ekleyerek "Câmi'ut-tevârîh" adlı kâmil tarih kitap yazmayı emretmiştir.⁶ İlhanlı tarihinin en büyük kaynağı niteliğinde olan bu eserde Gazan dönemine kadar vezirlerin hayatı, faaliyetine dair birinci el malumatlar bulunmaktadır.

Reşideddin, Gazan Han'ın isteği ile yazmaya başladığı eserini Olcaytu döneminde tamamlamıştır. İçerdiği bilgilere bakıldığında Türk ve Moğol tarihi ağır basan bir dünya

⁴ Cüveyni, s. 58-59.

⁵ Zeki Velidi Togan, Reşid-Üd-Din Tabib, *İA/IX*, 1964, İstanbul, s. 705-708

⁶ Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh*, Tashih Muhammed Rûşen ve Mustafa Mûsevî I, Enteşerat-i Elborz, Tahrân, 1373, s.8.

tarihidir. Eser kaleme alınırken farklı bölgelerden gelmiş birçok alimde hazır bulunmuş ve kendi yörelerine ait bilgileri paylaşmıştır. Eserin dünya tarihi olarak nitelendirilmesi de bu sebepten dolayıdır.⁷

Eser iki ciltten oluşmaktadır. İlk cildinde Moğol tarihi Olcaytu'nun tahta geçişine kadar anlatılmıştır. İkinci cildinde Çin tarihi, İran tarihi, Hz Muhammed ve Halifeler devri, Gazneliler, Selçuklular, Harezmsahlar, Salgurlar, İsmaililer, Oğuzlar, Çin, Frank ve Hind kavimlerini kapsamaktadır. Bu cilt ile birlikte eser dünya tarihi hüviyeti kazanmıştır.⁸

Reşideddîn, Moğollar hakkında verdiği bilgileri büyük hanın İran sarayında ki temsilcisi Pulad-çinksank'ın ağzından ve Gazan'ın verdiği bilgilerden öğrenmiştir. Verdiği bilgiler çoğunlukla Yüan-şi ile birbirine uymaktadır. Bunun dışında Moğolların istila ettiği toplulukların eserlerine ve İslam ülkelerinin zaptında ise Cüveynî'ye müracat etmiştir.⁹

Cami'u't Tevarih, Ortaçağ'da eşine raslanmayan geniş bir ansiklopedi olmuştur. Reşideddîn eserden gelecekte istifade edileceğini bildiği için onu Arapçaya tercüme ettirmiş ve her yıl kopyalarının yapılmasını sağlamıştır. Buna rağmen eseri yeterince muhafaza edilemedi. İslam âleminde kendisine karşı güçlü bir aleyhtarlığın olduğu bilinmektedir. Ebu Said döneminde idam edilmesiyle eseri çoğaltma işiyle kimse meşgul olmamıştır.¹⁰

c. Moğolların Gizli Tarihçesi (Mongyol-un niyuca tobciyan)

XII-XIV. yüzyıl Moğol tarihi hakkında bilgi veren belkide en önemlisi “*Moğolların Gizli Tarihçesidir*” Genel itibariyle konar-göçerlerin kültür hayatında yazıya geçiş diğer yerleşik medeniyetlere göre daha geç bir dönemde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla yazının Moğol kültürel hayatına geç girmesi Moğol tarih yazıcılığının geç olgunlaşmasının en temel nedenlerinden biri olmuştur. Bundan dolayı Moğolların yazıyla tanışmaları geç bir döneme rastlamaktadır. Zira Moğollara ait ilk yazılı belgeler XIII. yüzyılda karşımıza çıkmaktadır.

Moğolca tarihî kaynak eser olan Moğolların Gizli Tarihçesi, 1240 yılının yedinci ayında Kerülen Nehri kıyısında yapılan Büyük Kurultay'ın toplandığı dönemde yazılıp tamamlanmıştır. Bu eserin orijinali elimizde olmamakla birlikte Uygur harfli orijinalinin Çince karakterlerle Moğolca yazılmış olan nüshası sayesinde bu eserden haberdar olmuştur.¹¹

⁷ Yuvalı, s.3.

⁸ Z. V. Togan, s.195.

⁹ V.V.Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Ankara 1990, s. 47

¹⁰ V.V.Barthold, s. 48-49.

¹¹ Moğolların Gizli Tarihçesi nşr: Mehmet Levent Kaya, İstanbul 2018, s.10-11

Moğolların Gizli Tarihçesi'nin incelemesine dair çalışmalar başta Moğolistan olmak üzere dünya genelinde pek çok Mongolist tarafından gerçekleştirilmiştir. Günümüzde 30' dan fazla dile yapılmış tercümesi mevcuttur. Bizim ülkemizde yapılan önemli çevirilerden merhum Prof. Dr. Ahmet Temir'in yapmış olduğu çeviriyi sayabiliriz.

d. Altan Topçı

Moğolların Gizli Tarihi' adlı eserden sonra en önemli Moğol tarihi olan "Altan Topçı", XIII. yüzyıl Moğol tarihini ve Moğollar hakkında efsanevi şecereden başlayarak Ögedei zamanına kadarki en eski bilgileri içine almaktadır. 1604 yılında diğer bir görüşü göre de daha eski bir devrede yazıldığı zannedilen *Altan Topçı*, hemen hemen Moğolların Gizli Tarihçesi ile aynıdır.¹²

Eserin bütünü 126 paragraftır. İlk 3 paragrafı ve 4. paragrafın ilk satırları Moğolların Gizli Tarihi'nde görülmeyen bir şecereyi ihtiva eder ki, bu şecere mitolojik olup, Tibet Budizminin tesiri altında ortaya çıkmıştır.¹³

e. Ebûlgazi Bahadır Han, Şecere-i Türk (Türklerin Soy Ağacı)

Eserinde yer alan bilgilere göre, on iki hayvanlı Türk takviminin Tavşan yılında Rebûlevvel 1012'de (Ağustos 1603) dünyaya geldi. Şiban (Şeybân) Han neslinden gelmekte olup babası Arap Muhammed Han, Hârizm Özbek hanlarının ceddî olan Yâdigâr Han'ın dördüncü nesilden torunudur. Annesi Mihr Bânû Hatun da yine Yâdigâr Han sülâlesindendir. Böylece nesebi baba ve anne tarafından Cengiz Han'a dayanır. Doğumunun, babası Arap Muhammed Han'ın, Batı Sibirya'ya girerek Ürgenç'e saldıran Ruslar'ı imhasından az sonra olması sebebiyle kendisine "Ebûlgazi" lakabı verilmiştir. 17. yüzyılın en önemli Türk büyüklerinden olan Ebûlgazi Bahadır iyi bir politikacı, cesur bir savaşçı olmanın yanı sıra, engin birikime sahip bir tarihçi ve Türkçeyi ustaca kullanan önemli bir yazardır.¹⁴

Değişik nedenlerle çok gezdi, uzun yıllar boyunca Kalmuk, İran Kazak, Hazar Türkmen toprakları, Buhara ve Semerkant'ta yaşadı, gelenek göreneklerini gözlemledi, tarih bilim adamlarıyla ilişkiler kurdu, yazılı tarih kaynaklarını inceledi. Ana dili olan Türkçenin yanı sıra Arap, Fars ve Moğol dillerini de iyi derecede biliyordu. Bu yıllarda oluşturduğu tarih

¹² Tuncer Gülensoy, *Altan Topçı*, Belleten S.152 s.597

¹³ Tuncer Gülensoy, *Altan...*, s.600

¹⁴ Mustafa Kafalı, "*Ebûlgazi Bahadır Han*", *İA*. X, s.358

ve kültür birikimini Türkçenin en önemli kaynaklarından olan ünlü eserlerinde değerlendirdi.¹⁵

Geride bıraktığı iki önemli eser bulunmaktadır. Bunlardan ilki *Şecere-i Terakime* diğeri bizim kullandığımız *Şecere-i Türk*. Şecere-i Türk eserinde Oğuzlar da dâhil tüm Türk boylarının kökeni, Eski Çağ ve Orta Çağ tarihi, tüm önemli hükümdarları, gelenek görenekleri, bazı önemli söylenceleri üzerine kapsamlı bilgiler verilmektedir. Alanında önemli kaynak olarak bilinen bu eser 18.yüzyıl başlarından itibaren bilim çevrelerinin dikkatini çekti ve ilki 1721 yılında olmak üzere birçok çevirisi yayımlandı. Ahmet Vefik Paşa eseri Osmanlı Türkçesine çevirdi ve 1864 yılında yayımladı. Cumhuriyet döneminde Rıza Nur eseri Türkiye Türkçesine aktardı (1927)

Bu eserde yerli ve yabancı kaynaklarda görülmeyen pek çok ayrıntıyı içermeye beraber birçok tarihsel olayı bizzat katılımcısının ağzından yansıtmakta, özellikle yabancıların pek farkına varmadığı birçok gelenek göreneği günümüze taşımaktadır. Mustafa Kafalı hocanın da dediği gibi: “Ebulgazi Bahadır Han’ın eserleri destanî mahiyette olmakla birlikte Orta Asya Türk Tarihi ve Türklerin soyuyla ilgili çok değerli birer kaynak durumundadır.”¹⁶

SEYAHATNAMELER ARAŞTIRMA ESERLER

Moğol kültürü hakkında en ayrıntılı izlenim ve gözlemleri bize aktaran kaynaklar seyahatnameler olmuştur. Özellikle batılı misyoner seyyah ve elçilerin eserleri bu konuda büyük bir boşluğu doldurmaktadır. Moğollar hakkında izlenimlerini bize aktaran elçilerin en önde geleni Johann de Plano Carpini’dir. Büyük Moğol istilas, Müslüman doğu dünyasını olduğu kadar Hristiyan batı dünyasını da endişelendiriyordu. Moğol orduları Macaristan’ı geçip Adriyatik kıyılarına vardığı vakit Papa Moğollara elçiler gönderilmesini ve onlarla ittifak teşebbüsünde bulunmalarını istemiştir. Carpini bu amaçla 1245 yılında yola çıkmış, diğer elçilerden farklı olarak seyahati sırasında edindiği bilgileri ve gözlemlerini kitap haline getirmiştir. Eserinde Moğol sosyal hayatı, tarihi, örf ve adetleri, yaşayışları, inanç ve ibadetleri, şecereleri, savaş usulleri ve diğer uluslara karşı tavırlarını ayrıntılı bir şekilde yazmıştır. Eser bu özelliğinden dolayı oldukça önemlidir. Özellikle Moğolların dini inanışları, dinlere bakışları, din adamlarına yaklaşımları hakkındaki bilgiler onların din politikalarını belirlemede etkili olmuştur. Bu yönleriyle tezimiz açısından büyük önem arz eden eser

¹⁵ Ebulgazi Bahadır Han, nşr: Arif Acaloğlu, İstanbul 2020, s.11

¹⁶ Kafalı, s.360

Türkçeye tercüme edilerek yayınlanmıştır.¹⁷ Yine bu seyahatnamelerden önemli bir konuma sahip olanı Batılı misyoner rahip William Rubruck'un Fransa Kralının emriyle 1253 yılında misyonerlik yapmak amacıyla Karakorum'a giden ve Moğol Han'ı ile görüşen, geçtiği yerlerle ilgili olarak çok kıymetli bilgiler veren seyahatnamesidir. Rubruck seyahatnamesinin önemi, Moğolların ülkeleri, tarihi ve sosyal hayatları hakkında Carpini'den sonra ilk köklü bilgileri yaşadığı tecrübelerle göre vermiş olmasıdır. Moğollar arasındaki din ve inanışlar, Moğol sarayına dinlerin nüfuzu, Moğol sarayına gelen elçilik heyetleri hakkında verdiği nadir bilgilerden bolca istifade ettiğimiz bu kaynak tercüme edilerek yayınlanmıştır.¹⁸

Moğol tarihi açısından çok değerli olan bir diğer seyahatname Marco Polo Seyahatnamesidir. Seyahatname, Ortaçağ'ın en önemli kaynaklarından biri olarak kabul edilir. Venedikli seyyah Marco Polo'nun gezisi diğer iki Avrupalı seyyah Carpini ve Rubruk'a göre çok daha uzundur. Babası Nicolo Polo ve amcası Mafeo Polo'nun İstanbul'dan başladıkları seyahat onları Çin'e kadar götürecektir. Resmi bir heyet ile Çin'de Kubilay'ın huzuruna çıkan Nicolo ve Mafeo kardeşler Moğol hanının Papa'ya gönderdiği mektubu alarak geri dönmüşlerdir. Daha sonra 1271'de tekrar bir seyahate başlayacaklar ve Marco Polo'da bu seyahatlere dahil olacaktır. Yolculuk sonucu Pekin'e varan Marco Polo 1291'e kadar Çin'de kalacaktır. Bu süre içerisinde Marco Polo, Kubilay'ın güvenini ve dostluğunu kazanmıştır. Moğol dilini öğrenen meşhur seyyah resmi görevlerle Çin'in değişik bölgelerini gezme fırsatı bulmuştur. 1291 yılında geri dönen Marco Polo ve ekibi 1295'te ülkeleri Venedik'e varmışlardır.

Marco Polo seyahat notlarını Venediğe döndükten sonra kaleme almıştır. Cenevizle yapılan savaşta esir düşen Polo zindan arkadaşı Pisalı Rustichello'ya büyük seyahatini yazdırarak Ortaçağ tarihi hakkında bize kadar ulaşan önemli bir eser kazandırmıştır.¹⁹

M. Baron C. D'Ohsson'un Moğol Tarihi adlı eseri çalışmamızın önemli bir kaynağı oluşturmaktadır. Bu eser Moğol Tarihi, Timur ve Babür hakkında yazılmış olan önemli bir çalışmadır. Eserin Osmanlı Türkçesi'ne yapılmış olan tercüme neşri üç kitaptan müteşekkil olup, birinci kitapta Orta Asya'nın konar-göçer halklarından ve fetihlerinden bahsedilmiştir. İkinci kitapta Ögödey, Güyük ve Möngge'nin faaliyetlerine yer verilmiştir. Üçüncü kitap ise Yuan Hanedanı, Timur ve Babür'e ayrılmıştır. Dolayısıyla söz konusu kitap Orta Asya Türk Tarihi ve Moğol Tarihi için önemli bir başvuru kitabı niteliği taşımaktadır.²⁰

¹⁷Johann de Plano Carpini, **Moğol Tarihi ve Seyahatname**, (Nşr., Ergin Ayan), Trabzon 2000.

¹⁸ Wilhelm Von Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253–1255)**, (nşr. Ergin Ayan), İstanbul, 2001.

¹⁹ Marko Polo, **Seyahatname I-II**, (Nşr. Işık Ergüden), İstanbul 2003.

²⁰ M. Baron C. D'Ohsson, **Moğol Tarihi**, İstanbul 2016, s.7

Rene Grousset'in Bozkır İmparatorluğu kitabı çalışmamızın önemli kaynakları arasında yer almaktadır. Dr. M. Reşat Uzmen tarafından dilimize kazandırılmış olup Asya tarihi'nin genel durumu hakkında detaylı bilgiler içermektedir. Moğolların ve Türklerin ilk dönemleri hakkında bilgi verdikten sonra genel bir Moğol Tarihi anlatılmakta Timur'dan XVIII. yüzyıl'a kadar Moğollar hakkında değerli bilgiler vermektedir. Louis LİGETİ' nin Bilinmeyen İç Asya C.I, 1990, Ankara basımlı olan bu eseri Asya kavimlerinin birbirleriyle olan mücadeleleri, bu mücadelelerin sebepleri, sonuçları başarılı olan kavimler ile kaybeden kavimler arasındaki siyasi, kültürel ve ekonomik yapılarına değinilmiştir. Her kavim tek tek anlatılarak özellikleri, kültürleri dinleri ve coğrafyaları anlatılmaya çalışılmıştır. Dini yapılar üzerinde durulmuş, inançlar sistemi incelenmiştir. Farklı inançların değişik yönleri aktarılmıştır. Devletlerarası diplomasi üzerine durulmuş, savaşlarda birbirleriyle olan antlaşmaları, ortak hareket etme gerekçeleri, incelenmiştir. Çıkarların etkin bir ortaklık bağı oluşturduğu anlatılmaktadır. Farklı dinlere ait din adamlarının (Hristiyan, Musevi, Şaman, Budist) gözünden Asya 'ya bakılmıştır. Asya'ya Hristiyanlık ve İslamiyet'in nasıl girdiği üzerinde durulmuş, dinlerin sanat, edebiyat, bilim, folklorik özellikler üzerindeki etkisi irdelenmiştir.

Orta Asya ve Moğol Tarihi hakkında diğer bir önemli eser ise V.V. Barthold'un *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* adlı eseridir. Eser Doktora tezi olarak hazırlanan ve 1990 yılında yayımlanan Türkistan'da Müslümanların fethinden 1269 yılına kadar Maverâünnehr'in tarihi incelenmektedir. Jean-Paul Roux'un *Moğol Tarihi* eseri çalışmamızın diğer bir önemli kaynağını oluşturmaktadır. Bu eser Moğolların ortaya çıktığı dönemlerden başlayarak genel bir tarih anlatımı yapmaktadır. Çingiz Han'ın devletini kurarken mücadelelerini geniş bir şekilde ele almış ve kendisinden sonra ailesinin kurduğu devletlere kadar değinilmiştir.

GİRİŞ

Moğollar, Ural-Altay dil ailesinin²¹ Altay koluna mensup olup dilleri eski Mançuca-Tunguzca, Türkçe ve Korece ile gramer ve kelime ilişkisine sahiptir. Moğolların Miladi VI. yüzyıldan önceki tarihleri oldukça karanlıktır. “Mongol” adı Çingiz’in imparatorluk kurması ile birlikte ve XIII. asrın başlarından itibaren dünyaya yayılmış, “Türk” adı gibi dünya çapında büyük ve yaygın bir ismî şöhrete kavuşmuştur.²² Kaynaklarda Moğol adından ilk defa VII. yüzyılda Çin’in T’ang sülalesi resmi tarihleri Chiu T’ang-shu ve H’sing T’ang-shu’da “*Mêng-wu*” ve “*Mêng-wa*” şeklinde, Proto-Moğol Shih-wei kabile grupları arasında önemsiz küçük bir kabile adı olarak zikredilmiştir.²³ Bununla birlikte bu ismin devlet ve hanedan adı olarak kullanılması ancak Çingiz Han zamanında, millet adı olarak kullanılması ise çok daha sonra olmuştur.²⁴

Arkeolojik kazılarda elde edilen bilgilere göre, Moğol asıllı kabileler daha M.Ö. II. bin yıldan itibaren Türk menşeli kabilelerin doğusunda yer almakta ve Tula nehrinin kaynakları her iki ırk arasında sınır teşkil etmekte idi. Bu dönemde Moğollar, Tula nehrinin kaynaklarından itibaren Mançurya’nın batı ve güneybatısına kadar yayılmışlardı.²⁵ Diğer taraftan yukarda da belirttiğimiz gibi XIII. asrın ilk başlarında, Çin’den Adriyatik denizine kadar, seferleri ile bütün ülkeleri titretmiş olan Moğol kavmine, bu devre ait bütün Çin, İslam, Rus ve garbi Avrupa menbâlarında Tatar²⁶ denilmektedir. Hakikaten Cengiz Han’dan önce Moğolların kendilerine Tatar dedikleri anlaşılmaktadır.²⁷ Tatar ifadesi çok erken devirlerde kayıtlarda geçtiğini bilmekteyiz. Daha sonra çeşitli zümreleri ifade etmeye devam ederek

²¹ Ural-Altay dil ailesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Emine Yılmaz-Nurettin Demi, **Ural-Altay ve Altay Dil Teorisi**, Türkler I, Ankara 2000, s.393-401

²² Cevdet Gökalp, **Çin Kaynaklarına Göre Shih-Wei Kabileleri (Proto-Moğollar üzerinde bir etüd denemesi)**, Ankara 1973, s.13

²³ Henry H. Howorth, **History of Mongols From The 9th to the 19th Century I**, London 1876, s.27

²⁴ Osman G. Özgüdenli, **Ortaçağ’da Türkler, Moğollar, İranlılar**, İstanbul 2020, s.221

²⁵ Özgüdenli, **Ortaçağ Türk İran-Tarihi Araştırmaları**, İstanbul 2006, s.161

²⁶ I. N. Berezin “Tatar” adının ilk kez “Tartır” olarak görüldüğünü ve “çeken” veya “uzatan” demek olduğunu; R. Ahmetyanov “Tatar” adının ilk kez yine “Tartır” olarak görüldüğünü fakat mânâsının “hükümdarlar hükümdarı” olduğunu; N. M. Karamzin “Tatar” adının bir Yakut ongunundan geldiğini; A. H. Halikov Evenkilerde “dyada” ve Yakutlarda “sata” denilen ve yağmur yağdırıp hastalık gideren taşın adıyla Tatar adının bir alâkası olabileceğini; L. Z. Budagov “Tatar” sözünün İran’da ve Türkiye’de “haberci”, “ulak” için kullanılan kelimeden türediğini; N. A. Baskakov adın Kalmıkça “tatır” ve Çuvaşça “tudar” olarak geçen “kekeme”den geldiğini; A. A. Suharev “Tatar” adının, “tau” yâni “dağ” ve “tar” yâni “yaşamak” kelimelerinden terkip edildiğini; D. Yeremeyev adın “tat+ar” şeklinde şekillendiğini, “tat” ile ilk başlarda Farslar ve sonraları tüm yabancı olanların kastedildiği ve böylece “tatar” adının “yabancı”yı işaret ettiğini öne sürmüşlerdir. Kürşat Yıldırım, **Tatar Adı Ve Üzerine**, Türkiyat Mecmuası, C.22 S.2, 2012, s.172 vd., M. KALKAN, “**Türk-Moğol Kavimleri Arasında Tatarlar ve Menşei Meselesi**”, Türk Kültürü Dergisi, S.393, Yıl XXXIV, Ocak 1996, s. 11-18., Cemile Şahin, **XIII. yüzyılda Günümüz Eskişehir yöresinde Tatarlar**, Ankara 2011 (Basılmamış Doktora Tezi) s.31 vd. Cahit Alptekin, **Ülkemizdeki Tatarlar ve Kökenleri**, s.4vd.

²⁷ M. Fuad Köprülü, **Tarih Araştırmaları I**, Ankara 2006, s.242

günümüze kadar gelmiş ve bugün dahi belli bir topluluğu tanımlamak için kelimenin kullanımı aynı şekilde telaffuz edilmektedir. Bugün “Tatar” sözü bir Türk boyu adı olarak ancak “Kazanlı” veya “Kuzey Türkleri” dediğimiz İdil-Ural, Batı Sibirya ve Astrahan ahalisi ile “Kırımli”lar için kullanılmaktadır. Zikrettiğimiz bu boylar artık bugün bu ismi kendileri de bir halk adı olarak benimsemiş durumdadır.²⁸

Bir Moğol ulusu olan Tatarlar’ın adına Orhon yazıtlarında rastlanır.²⁹ Çinliler, Cengiz Han’dan önce Moğolca konuşan toplulukları ayırmadan hepsine Tatar adını vermiş, Moğol hâkimiyetinden sonra Türkçe konuşan bir kısım topluluklara, hatta bazen Türkistan’daki Türkçe konuşan bütün kavimlere Tatar denilmiştir.³⁰ Moğollar hakkında teferruatlı bilgi veren Ermeni kaynaklarından *Sebastasti Vekayinamesi* ve *Stepanos Vekayinamesi* gibi kaynaklarda Moğollardan bahsederken “Tatar” ifadesini kullanmaktadır.³¹ Çinliler diğer yandan Tatar dedikleri toplulukları 3 gruba ayırmışlar. Ak-Tatarlar, Kara-Tatarlar, Barbar Tatarlar olarak yaşayış tarzlarına ve medenî seviyelerine göre gruplandırarak değerlendirmişlerdir.³² Örneğin Çin Seddi yakınında yaşayan Ak Tatarlar, Tatarlar’ın en uygarı sayılıyordu. Bunların arasındaki Öngütler’in başında Cengiz Han zamanında Alakuş Tegin vardı. Kara Tatarlar ise göçebe hayatı yaşayan, doğudan batıya doğru asıl Tatarlar, Mongollar (Men-ku-Ta-ta), Kereyit (Esmer), Naymanlar (Sekiz) gibi uluslardı. Yabani Tatarlar, Baykal’ın (Tenggis) ötesinde avcılıkla uğraşan oymaklardı.³³

V.V. Barthold ise Tatar adı ile ilgili; Reşideddîn ise Moğollardan önce Tatar adının kavim adı olarak geniş ölçüde kullanılmasının o zaman Boyur-Nor Gölü etrafında yaşayan hakiki Tatarlar’ın oldukça kudretli olduklarından ileri geldiğini söylüyor. Şimdi ise biz bu Tatar kelimesinin daha eski zamanda ta Orhon Abideleri devrinden, yani VIII. yüzyıldan başlayarak böyle geniş bir şekilde yayılmış olduğunu biliyoruz. X. yüzyılda bu ad Tumanski

²⁸ Ahmet Temir, *Türkler Ansiklopedisi, Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı*, s.417

²⁹ Orhun Abidelerinde “Tatar” ifadesi diğer birçok milletler ile birlikte “Otuz Tatar” olarak geçmektedir. **Orhun Abideleri**, (nşr. Muharrem Ergin) Ankara 2013, s.67-69

³⁰ Faruk Sümer, *Tatarlar*, **DİA**, XL, s.168, Köprülü, **Tarih Araştırmaları**, s.242, “Tatar” ifadesinin bir millete nispet olarak kullanımın daha geniş ayrıntısı için bkz. A. Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihi’ne Giriş**, İstanbul 1981, s.66 Mehmet Maksudoğlu, *Tatarlar: Moğol mu Türk mü?*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.12-12, İstanbul 1997, s.206

³¹ Bu vekayinameler hakkında daha fazla bilgi için bkz. A. G. Galstyan, **Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar** (nşr., İlyas Kemaloğlu) İstanbul 2017

³² **Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu**, (nşr: Mustafa Uyar-Ankbayar Danuu) İstanbul 2012, s.39, Köprülü, **Tarih Araştırmaları I**, s.242

³³ Sümer, *Tatarlar*, s.168, V.V. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Ankara 2017, s.126

Yazması'nda ve XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud'un eserinde görülüyor. Büyük ihtimalle Tatar adı genellikle Moğol diliyle konuşan kavimlere verilmiştir.³⁴

Moğol devletinin kuruluş sürecinde çevre ile ilişkiler ve Asya coğrafyasındaki devletlerin durumu büyük önem taşımıştır. Z. V. Togan'ın ifadesiyle³⁵ Moğol Devleti'nin kuruluşu Cengiz'in öldüğü zaman tamamlanmış, genişlemesi ise oğulları ve torunları zamanında gerçekleşmiştir. Cengiz Han ile hedef coğrafyaları olan Asya ve Doğu Avrupa'ya bakıldığı zaman küçük çaplı çok sayıda devletin var olduğu dikkat çekmiştir. Bu durum Moğol Devleti'nin kuruluşunu ve güçlenmesini kolaylaştırmıştır.³⁶

Kuzeyde Türkistan'ı Sibiry'a dan ayıran dağ silsilesi, güneyde Kura, Tibet, Seyhun nehri ve Hazar Denizi ile sınırlandırılmış olan Türkistan'da³⁷, Volga kıyılarında Japon Denizi'ne kadar uzanan bu geniş kıtada eski Türkler, Tatarlar, Moğollar otururlardı. Onlar göçebe halinde yaşarlar ve³⁸ ucsuz bucaksız alanlara sahip Moğolistan bozkırları, tarihin ilk devirlerinden itibaren Moğol ve Türk kökenli kabileler tarafından paylaşılmıştır. Daha doğuda bulunan Mançu kökenli kabileler çoğunlukla Kuzey Çin ve Kore ile aynı kaderi paylaşmış ve tarihleri biraz daha farklı gelişmiştir. Bunun karşılığında Türk ve Moğol kabilelerinin tarihi yan yana ve iç içe gelişmiştir.³⁹

Türk-Moğol kavimlerinin iç kaynaşmalarından Karabalğasun ve Karakorum⁴⁰ imparatorluk bölgesinde, yani Orhan nehrinin çıktığı Yukarı Moğolistan'da diğer kavimleri hakimiyeti altına almak isteyen göçebe kavimlerin, sırasıyla Milattan önce Hunların, M.S. III.

³⁴ V.V. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Ankara 2017, s.125

³⁵ A. Zeki Velidi Togan, Cengiz Han, s.4

³⁶ Ali Ahmetbeyoğlu, "*Moğollar ve Komşuları*", **Türk-Moğol Tarihi**, İstanbul 2018, s.83, edt. Kürşat Yıldırım

³⁷ Binlerce yıldır Doğu ve Batı, Çin, Hindistan, İran, Akdeniz toprakları arasında köprü olan ve çok yakın geçmişte Rusya'nın nüfuz ettiği Orta Asya; Şamanların, Budistlerin, Zerdüştlerin, Yahudilerin, Hristiyanların, Müslümanların vd. buluşma zemini olmuştur. Mutehavvil etnik, dil, siyasî ve kültürel sınırlar, karşılıklı münasebetlere dayanan; fakat aslında farklı hayat tarzlarına sahip, her biri farklı tabii çevrelerinde yaşayan iki toplumu içeriyordu: vadilerdeki yerleşik halk ve bozkırdaki göçebeler. Kadim ve Orta çağlardaki müşahitler bölgeyi "medeniyet" açısından sıra dışı telakki ediyorlardı. Muasır tarihçiler, modern öncesi asırların en büyük imparatorluklarını doğurduğu için burasının, Avrasya tarihinin "kalbi" yahut "mihveri" olduğunu düşünmektedirler. Peter B. Golden, **Dünya Tarihinde Orta Asya**, İstanbul 2017, s.17 vd.

³⁸ M. Baron C. D'ohsson, **Moğol Tarihi**, İstanbul 2006, s.19

³⁹ Ahmet Taşağıl, **Çengiz Öncesi Türkler ve Moğollar**, Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengiz oğulları (hızr. Hayrunisa Alan-İlyas Kemaloğlu), İstanbul 2016, s.11

⁴⁰ Karakorum; "Kara kaya, kara taş yığını" anlamına gelir. Karakorum (Moğolca *Harahorim*) adını taşıyan şehirlerden biri Uygur Hükümdarı Böğü Kağan (759-779) tarafından Orhon nehrinin sol kıyısında Ügeynor gölünün güneydoğusunda kurulmuştur. Kaynaklarda umumiyetle Ordubalık, bazan da Mubalık adıyla anılan şehir Uygur Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte terkedilmiş ve X. yüzyılda tamamen harabe haline gelmiştir. Aynı adı taşıyan iki şehirden kısa ömürlü olanı, dolayısıyla hakkında daha az bilgi bulunanı bu şehirdir. Günümüzde şehirden geriye sur kalıntıları ile bazı binalara ait temeller kalmıştır. Karakorum adını taşıyan ikinci şehir ise Cengiz Han tarafından 1220'de Orhon nehrinin sağ kıyısında ilk şehrin güneyinde kurulmuştur. İnşası Ögedey Han zamanında 1234 yılında tamamlanan şehrin etrafı ertesi yıl surlarla çevrilmiş, bir de saray inşa edilmiştir. Moğol İmparatorluğu'nun başşehri olan Karakorum devrin kaynaklarında zaman zaman Ordubalık resmî adıyla zikredilmiştir. Osman Gazi Özgüdenli, "*Karakorum*" **DİA** ek-2 s.22

asırda Sien-pi'lerin (Tabgaç)⁴¹, V. asırda Juan-Juan'ların (Aparların)⁴², VI. asırda Gök Türklerin, VIII. Asırda Uygur Türklerinin, IX. asırda Kırgız Türklerinin⁴³, Milâdi X.-XII. yüzyıllarda Moğol asıllı kabileler tarafından Kuzey Çin ve İç Asya'da Cürcen, Kitan, ve Kara-hıtaylar⁴⁴, gibi devletler kurulmakla birlikte, Moğolların dünya tarihinde önemli bir rol oynamaları ancak Cengiz Han tarafından Moğol İmparatorluğu'nun kurulması ile olmuştur. XII. yüzyıla gelindiğinde Moğollar, bugünkü Moğolistan coğrafyası ile Kuzey Sibiry'a da dağınık kabileler halinde umumiyetle birbirleriyle mücadele ederek yaşamaktaydılar.⁴⁵ Diğer boylar üzerinde üstünlük sağlayan boyların kimliklerini bilmemize rağmen, başlangıçta büyük akraba grupları olan Türklerin, Moğolların ve Tunguzların dağılmaları hakkında fikir sahibi değiliz.⁴⁶

Cengiz Hanın ortaya çıktığı zamanın genel durumuna bakıldığında söz konusu dönemde siyasi otorite boşluğunun var olduğunu söylemek mümkündür. Tam anlamıyla Türkistan bölgesinde bir birlik bulunmamakla birlikte coğrafyada yaşayan boylar, hükümdarlar sürekli üstünlüğü elde etmek için birbirleri ile mücadele halinde bulunuyorlardı. Tarih boyunca Çin'in kuzeyi ve Türkistan'ı idare etmiş büyük Türk hanedanlarının sonu gelmiş, doğudaki Kitanlar bölünme problemleri yaşamış, küçük küçük hanlıklar veya bölgesel yönetimler birbirleri üstünde kurmak istedikleri otorite kavgaları yüzünden neredeyse kendi

⁴¹ Tabgaçlar'ın etnik ve dinsel resmi çok net değildir. Yönetici kadrolarda Moğol isimler çoğunlukta olmakla birlikte Türklerin de varlığı görülmektedir. Tabgaçlar, Çin resmi kaynaklarına göre H'sien-pi babadan olma ve H'siung-nu anneden doğma, ancak Türkçe konuşmaktaydılar. H'sien-pilerin içinden çıkmış olmakla birlikte Türk tarihi için önemlidirler. "Tabgaç", Türk boyları için Çin'i daha geniş anlamıyla Çin kültürünü ifade etmekteydi. Çin, Göktürklerce hep Tabgaç olarak biliniyordu. Bu nedenle Göktürklerin atalarının Çin'le doğrudan temas içinde oldukları sonucuna varabiliyoruz. İbrahim Canbulut, **"Tabgaçlar Han-Türk Sentezinde Sosyal Yaşam ve Yemek Kültürü"**, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Karabük 2017, c.7 s.1, s.240 vd. Tabgaç (Tavgaç) kelimesi ile ilgili ayrıca bkz. V.V Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, trc. Ragıp Hulusi Özdem, Ankara 2017, s.79-80

⁴² Çin kaynaklarında, Juan-juanlar'ın atalarının Hsiungnular'ın neslinden bir kol olduğu. Nan-ch'i-shu'da bunların çeşitli Hu kavimlerinden oldukları, Wei-shu'da ise, Tung-hu kavminin neslinden oldukları ve son olarak Chin-shu ve Shi-liu-kuo ch'un-ch'iu'da ise, Ho-shi'deki Hsien-piler'den oldukları anlatılmaktadır. D. Ch. Woo, **Juan-Juan'lar**, Ankara 1995, Basılmamış Doktora Tezi, s.20, Ayrıca Asya tarihinin V. ve VI. yüzyıllarını anlayabilmek için Juan-Juan tarihini iyi bilmek gerekmektedir. Juan-Juan'ların etnik menşei, dilleri, kültürleri ve devlet yapıları onların en azından idareci kesiminin büyük ölçüde Türk olduğunu göstermektedir. Ali Ahmetbeyoğlu, **Altaylardan Kafkaslara Türk Devletleri**, İstanbul 2017, s. 295 vd., Edouard Chavannes, **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, İstanbul 2013, s.283 vd., Enkhbat Avirmend, **Juan-Juanların Çöküşü ve Dağılışı**, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 1/4 2012 s. 240-245

⁴³ Rene Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, (çvr; M. Reşat Üzmen) İstanbul 1980, s.13

⁴⁴ Tarih sahnesine ilk defa IV. yüzyılda çıkan ve Orhon yazıtlarında *"doğudaki Türk düşmanı kavim"* şeklinde tanıtılan Moğol asıllı Hıtaylar'ın (Kıtaylar-K'itan) anavatanları Mançurya'nın güneyidir. X. yüzyılın başında Yehliu Apaochi (Apaoki) adlı Hıtay reisi, kavminin bütün boylarını itaat altına alarak Moğolistan'ın büyük bir kısmına hâkim oldu ve 916 yılında kendini hükümdar ilân etti. Ahmet Taşağıl, *Karahıtaylar*, **DİA/XXIV**, s.415, Ayrıca "Kıtay" "Kitan" ifadelerinin kullanımı için bkz. Korykoslu Hayton, **Doğu Ülkelerinin Altın Çağı**, (nşr. Altay Tayfun Oğuzcan), İstanbul 2015, s.29 (61 nolu dipnot)

⁴⁵ Osman G. Özgüdenli, **Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar**, s.221

⁴⁶ Rene Grousset, s.13 vd.

kendilerini bitirmişti. Aslında Asya'nın bütün halkları bir kurtarıcının çıkıp da çevreye çeki düzen vermesini bekler vaziyetteydi.⁴⁷

Hunlardan itibaren ise Türk kültür çevresinde yaşayan Moğollar, XIII. yüzyıla kadar varlıklarını bölgede sürdürürken tabii olarak Türk kültürü ve devlet geleneğinden önemli ölçüde etkilenmişlerdir. Göçer Moğolların yanı sıra hayatlarını ormanda sürdüren Moğol kabileleri ise Baykal Gölü⁴⁸ çevresiyle Yenisey Irmağının yukarı kısımları ve İrtiş Nehri'nin kıyılarını mekân tutmuşlardır. Ormanda yaşayan Moğol kabileleri yabani hayvan avlayıp, ırmak, dere boyları ve göllerde balık tutarak karınlarını doyurup, ormandan çıkmaya gerek duymaksızın ağaç kabuklarından yaptıkları evlerde yaşamayı tercih etmişlerdir.

Bunlar etinden ve sütünden istifade ettikleri geyik ve karacaları ehlileştirirken taşımacılıkta kullanmak üzere az sayıda da olsa at bulundururlardı. Ayrıca av hayvanlarının derilerinden karlı mevsimlerde giydikleri elbiselerini diker, kayak kullanıp su ihtiyaçlarını ağaçların suyundan istifade ederek giderirlerdi. Samur, kunduz, sincap ve tilki avladıkları hayvanların başında yer almakta olup göçebe Moğolların etkisiyle bozkırlara göçtükleri de olurdu. Moğol kabilelerinin iki farklı göç tarzları bulunmaktaydı. Bir taraftan, az çok büyük, kalabalık zümreler halinde yaşar ve göçerlerken diğer taraftan bunun aksine olarak, bugünkü Halha⁴⁹ ve Kobdo mıntıkalarındaki Moğolların en çok iki, üç aileden ibaret birlikler halinde göçtükleri gibi, bazı aileler münferit halde yahu küçük gruplar halinde dolaşırlardı.⁵⁰

Aslında iki topluluk arasında sınır çizmek mümkün değildi. Anca göçebe olan Moğol kabilelerinin çoğunlukta olması bir tarafa, tarihi kaynaklarda yer edinecek esas kısmı göçebe kabileler oluşturmaktadır. Diğer göçebeler, sürülerini otlak arayarak yılda birkaç defa yer değiştirirlerdi. Bu göçler, yaylalar arasında ki uzaklığa, doğal şartlara ve sürülerin miktarına göre düzenlenirdi. Yani iki, üç aileden ibaret olan küçük göçlerin yanı sıra birkaç yüz çadır ahalisinin birlikte göçtüğüne de sıkça rastlanırdı. Kışın toprağın altında kalan otlakların bulunduğu bölgelere doğru yapılan göçlerin büyüklükleri birbirinden çok farklıdır. Kalabalık

⁴⁷ Saadettin Yağmur Gömeç, *Çingiznâmeler Üzerine Bir İnceleme: Çingiz Hanın Soyu ve Moğol Tarihinin İlk Devirleri*, Belleten, C. LXXXII, S. 294, 2018 Ağustos

⁴⁸ Çok geniş bir coğrafya olmasına rağmen Orta Asya'da tarım yapılabilen alanlar bu büyüklüğe göre sınırlıdır. Bu alanlardan biri de Baykal Gölü civarıdır. Türklerin eski ve ortaçağın hemen her döneminde sahip oldukları bu bölge hem stratejik hem de ekonomik olarak büyük bir öneme sahip olmuştur. Göl civarının genelde düzlük olması ve göl suyunun tarım sahalarının sulanması için uygun oluşu sebebiyle çok eskiden beri bu sahalarda tarım yapılmıştır., Murat Öztürk, *Baykal Gölü Çevresinde Bir Hun Şehri, Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın II*, (edtr; Osman Köse) Samsun 2016, Asya kıtasında bulunan Hazar denizi, Aral gölü, Balkaş gölü gibi göllerden sonra büyüklük ve önem açısından Baykal gölü gelmektedir. T. Ahmet Ertek, "Asya" *DİA*, c.III, s.506

⁴⁹ Halhalar Moğolistanın en geniş nüfusa sahip topluluğu olup, Moğol lehçeleri arasında en çok konuşulandır. <https://www.ipekyoluasya.org/mogolistan-hakinda-genel-bilgiler/>

⁵⁰ B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İctimai Teşkilâtı*, Ankara 1995, s.61

olarak göç edenler, âdete göre bir kabile halinde hareket eder ve bir kamp olarak konarlardı. Bu kamplardaki çadırların sayısı bazen birkaç yüzü bulurdu.⁵¹

Moğolların ortaya çıktığı coğrafyanın doğa koşullarına baktığımız zaman göçebe hayatı zorunlu kılan bir iklimin hâkim olduğunu görürüz. Moğol yurduna seyahat eden ünlü gezgin Plano Carpini⁵² bizi XII. yüzyıl genelde Asya daha da özelde Moğolların yaşadığı yurdun iklimi ve coğrafyası hakkında şu bilgileri vermektedir;

“Ülkenin bir kısmı tam olarak dağlık, bir kısmı da düzdür. Hemen hemen her yerde çakıl taşlarıyla karışık olan zemin, genellikle kumludur (çok azıda killidir). Ülkenin bazı bölgeleri aynı genişlikte ormanlık olmasına rağmen, bazı bölgeler tamamen ağaçsızdır. Hükümdarın, beylerin ve diğerlerinin etrafında oturarak yemeklerini pişirdikleri ateşi sığır ve veya at dışkılarıyla yakmaları bu yüzdendir. Bu ülkenin yüzde biri bile bitek değildir ve nehirlerden gelen sularla sulanmadığı takdirde ürün vermez. Burası su yönünden fakir olup, dere ve nehirler fazla değildir. Bu nedenle bölgede çok az köy vardır ve Kara-Korum dışında hemen hemen başka şehir yoktur. Oldukça kıraç olan bu ülkede zengin olmayan ama sürülere yetecek kadar otlaklar vardır Ülkenin iklimi belirgin bir şekilde değişkendir, çünkü genel olarak diğer bölgeler şiddetli sıcak geçerken, burada yazın ortasında birdenbire birçok insanın ölümüne sebep olan şimşek, yıldırım, gök gürültüsü meydana gelir. Kışın buraya hiçbir zaman kar yağmaz, fakat yazın sık sık mutlaka ve genellikle de tozları ve otların köklerini dahi hiç ıslatmayacak kadar az olarak yağar. Ayrıca iri tohum büyüklüğünde dolu yağdığı da olur.”⁵³

Fizikî özellikleri bakımından Moğolistan üç ana bölgeye ayrılır: Birincisi kuzeyde sıradağlar, ikinci ana bölgeyi bu dağların arasında yer alan havzalar oluştururken, üçüncü

⁵¹Neslihan Durak, “Moğolların ve Çingizli Hakimiyetinin Tesisi”, Ortak Türk Tarihi c.1, s.285-286, Vladimirtsov s.58 vd.(Ekleme yapılacak) Devlet ve Marshall kitaplarına bakılacak

⁵² XIII. yüzyılın keşiş seyyahlarından Plano Carpini 1182 yılında doğduğu tahmin edilmektedir. Dominikan Tarikatlığına girerek 1228 yılında Almanya mümessilliği ve dini vazifesine tayin edildi. Moğol ordularının Macaristan sınırını geçtikten sonra Papalık nezdinde önlem amaçlı tedbirler düşünüldü. Papalığın kararlı ile Moğol sarayına elçiler gönderildi ve bu kafilenin içerisinde Plano Carpini de bulunmaktaydı. Amaçları Moğollar ile ittifak yolları aramak ve saldırıları durdurmaktı. İşte seyyahımız Carpini bu görevi esnasında yazdığı “Ystoria Mongalorum” adlı eseri Moğollar ve İmparatorluğu hakkında yazılmış Batıda ki ilk eserdir. Plano Carpini, **Moğolistan Seyahatnamesi**, (nşr., Engin Ayan), İstanbul 2018 s.15 vd.

⁵³Carpini, **Moğolistan Seyahatnamesi**,s.37 vd.

bölgeyi ise güneyde uzanan plato ve çöl kuşağı oluşturmaktadır. Zirveleri yer yer 4000 metreyi aşan dağların başlıcalarını Altay, Hangay, Sayan ve Hentiy dağları oluşturur. Ülkenin en yüksek noktası kuzeybatıdaki Nayramadlin zirvesidir (4374 m.). Bu sıradağlar arasında Büyük Göller bölgesi, Horgo bölgesi, Hovsgöl bölgesi, Selenge bölgesi gibi havzalar yer alır. Bunlardan Selenge havzasının güney kesimindeki verimli Orhon ırmağı havzası eski yerleşik kültürlerin beşiği olarak önem taşır.⁵⁴

Bu uçsuz bucaksız kara parçasının ortaya çıkışı ve tecrit olması, yaşları farklı iki ayrı dev dağ silsilesinin birleşen taarruzu sayesinde; bir tarafta Tanrı Dağları ile eski Sibirya düzlüğü Angara'nın kenarlarını çevreleyen Altay dağları, diğer taraftan da eski Avrasya denizinin yerini işgal eden miyosen⁵⁵ çağının Himalaya kıvrımları bu iki dağ silsilesini teşkil eder. Kuzey-batıda Tanrı ve Altay dağlarının iç bükey yayı ile buna karşı bir yay çizen güneydeki Himalayalar Türkistan ile Moğolistan'ı kuşatmışlar ve tecrit ederek buraları çevredeki ovaların üstünde asılı gibi bırakmışlardır. Denizlerin uzaklığı deniz seviyesinden yükseklik bu yüksek ülkelerin yazın aşırı sıcak, kışın aşırı soğuk çok sert bir iklime sahip olmasını sağlamışlardır; Moğolistan'daki Urga'da +38 ile -42 dereceler arasında değişen sıcaklık farkları görülmektedir. Yüksekliği sebebiyle neredeyse kutup bitki örtüsüne sahip olan Tiber dağları ile aynı sebeplerden Alp iklimine sahip Altay ve Tanrı dağları yarım dairesi dışında bütün Yukarı Asya, kışın dinlenen yazın kuruyan otlaklara sahip bozkırlarla kaplıdır.⁵⁶

Batıda Moğolistan'a ulaşımı oldukça zorlaştıran iki yüksek dağ topluluğu art arda sıralanmaktadır: Altaylar ve Tien-Şan (ti-şan). Kuzeyde devasa Sibirya ormanları uzanıyordu. Güneydeki en büyük engel ise Gobi çölüydü. Böylelikle, Asya'nın geri kalan kısmından büyük ölçüde ayrılan Moğolistan 1200 ile 1800 metre arasında değişen bir plato görünümündeydi.⁵⁷

Deniz seviyesinin altındaki 550 metrelik çukurlara, çöküntülere d alınabilir ayrıca 4500 metreye çıkabilen yükseklikteki engebelere tırmanılabilir. Çok büyük akarsu ve nehirlerle sahip olan coğrafya Onon ve Kerülen gibi pasifik Okyanusu ya da Selenga ve kolları Orhan ve Tola gibi Kuzey buz denizine akabilmeleri için Baykal gölüne doğru yönelmektedir. Yıllık 95 derece ve daha fazlasına varabilen ısı farkları aşırı karasal iklim ortaya çıkarır. Kışın -45 yazın ise +40 derecelerde seyreden hava aninden değişiklik göstermektedir. Hiçbir yerde

⁵⁴İbrahim Güner, “*Moğolistan*”, **DİA**, ek 2, Ankara 2019, s.277

⁵⁵Miyosen, jeolojik devirlerden Üçüncü (Senozoik) zamanın Neojen dönemine ait bir bölümdür. Günümüzden 23,03 ila 5,33 milyon yıl öncesine karşılık gelir.

⁵⁶Grousset, **Bozkır**... s.11

⁵⁷Leo De Hartog, **Cengiz Han Dünyanın Fatih**i, Ankara 2003, s.11 vd.

yoğun yağış yoktur ve yağmurlar neredeyse yazları özellikle de temmuz ayında (kuzeybatıda 400mm, güneyde 100mm den daha az) yıllık yağış alır.⁵⁸

XII. yüzyıl Moğolistan'ında büyüklü küçüklü birçok boylar yaşıyor, ancak bu boylar bir birlikten ve düzenden yoksun bir şekilde varlıklarını devam ettiriyorlardı. Ancak bu muhtelif boylar hakkında toplu ve teferruatlı bir bilgiye sahip değiliz. Cengiz Han bu boyların yönetimden yoksun ve düzensiz olmasını fırsat bilerek gerek anlaşma yolu gerekse savaşma yolu ile kendine bağlamayı başarmıştır ve böylece Büyük Moğol İmparatorluğunun temeli atılmıştır. Moğol kabileleri Naymanlar, Kereyitler, Oyratlar, Merkitler, Celayir gibi boylar Altay dağlarının her iki yamacında Kuzeye doğru Baykal Gölü etrafında ve güneydoğuda Mançurya'ya yerleşmişlerdi.⁵⁹

Cengiz Han iktidarı ele geçirmeden önce en önemli boylar Kereyitler ile Naymanlar'dı. Kereyitler'in yerleşik olduğu bölgenin merkez kısmı Orhan Irmağı'nın yukarı kesimlerinde olduğu, bu bölgenin doğuda Tola ve güneyde Ongin ırmaklarına kadar uzandığı kabul edilmektedir. Türk kökenli oldukları düşünülse de, Moğolların çok fazla etkisi altında kaldıkları açıktır. Süryani vakanivis Bar Hebraeus, Kereyitler'in M.S yaklaşık 1000 yılında Nasturi inancını benimsediklerini bildirmektedir.

Zamanın en güçlü boyu olan, Moğollaşmış Türkler olarak nitelendirilebilecek Naymanlar ise Kereyitler'in batısında yaşıyordu. Bölgeleri, aşağı yukarı, kuzeyde Ubsa Gölü güneyde Kara İrtiş Irmağı'na, batıda Zaysab Gölü'nden doğuda Selenga Irmağı'nın yukarı kesimine kadar uzanıyordu. Naymanlar'ın, onların Nasturi inancına geçişlerinde de etkili olduğu düşünülen güney komşuları Uygurlar'ın kültürlerini benimsemiş olması dikkat çekicidir.⁶⁰ Naymanlar'ın kuzeyinde, yukarı Yenisey üzerinde, başkanlarının "*İnal*"⁶¹ ünvanını taşıdığı ve 920 yılında Kıtaylar'ın bir akını sonucu Yukarı Orhan bölgesinden kovuldukları sonra tarihte hiçbir rol almamış Kırgız Türk aşiretleri yaşıyordu.⁶²

Kereyitler'in kuzeyinde Selenga nehrinin aşağı taraflarında, Baykal Gölü'nün güneyinde, içlerinde bazı Hristiyan unsurlara rastlayacağımız Türk veya Moğol ırkından

⁵⁸ Jean-Paul Roux, **Moğol İmparatorluğu**, İstanbul 2001, s.43 vd. Moğol coğrafyası ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. Henry H. Howorth, **History of Mongols From The 9th to the 19th Century C.1**, London, New York, Bombay and Calcutta 1927, s.9-20, Rene Grousset, **Cihan Fatihi Cengiz Han**, İstanbul 2011, s.11 vd.

⁵⁹ David Nicola, **The Mongol Warlords, Cenghis Khan-Kublai Khan-Hülegü-Tamerlane**, California 1990, s.10

⁶⁰Hartog, **Cengiz Han**..., s.14

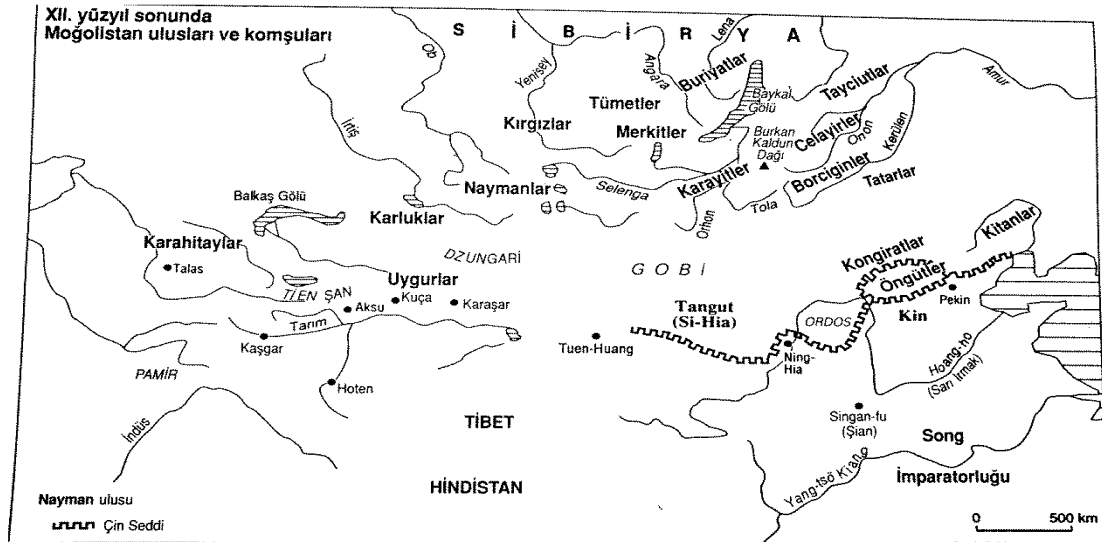
⁶¹İnal,İnak/inag şekillerinde kullanılan bu unvan Türk ve Moğol devletlerinde İslâm öncesi dönemden XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar kullanılmış olup Türkçe "güvenmek, itimat etmek" anlamına gelen ina(n)mak kökünden türemiştir, aynı zamanda "sığınak, sığınılacak yer" demektir Eski Uygurca'da inak/inagin "güven, sığınak, ümit; dost, arkadaş", aynı kökten türeyen inalın (yinal, yenal) memuriyet-rütbe unvanı ve şahıs adı, inançın ise (yinanç) yine şahıs adı olarak ve "vezir, mutemet, nâzır" anlamlarında kullanıldığı bilinmektedir. Ahmet Taşağıl, "*İnak*" **DİA**, XXII, İstanbul 2000, s.255

⁶² R.Grousset, **Bozkır**..., s.187

Merkit'ler yaşıyordu. Merkitler'in daha kuzeyinde, Baykal Gölü'nün batısında Moğol ırkından Kalmuk veya Oyrat'lar yaşıyordu.⁶³ Bunların dışında Hitaylar, Uygurlar, Kırgızlar, Tangut ve Tibetliler, daha batıda ise Karluklar vardı. Bu tabloya bakarak Cengiz Han'ın tarih sahnesine çıktığı sırada Türkistan'da siyasi istikrarın olduğu söylenemez.⁶⁴ Onon ve Kerülen ırmaklarının arasındaki bölgede yaşayan ve daha sonra ismini Moğolca konuşan tüm boylara verecek olan Moğol boyu ise Borcigin ve Tayciut klanlarından oluşuyordu. Onon ile Kerülen arasında yaşayan Borciginler, bozkır göçebeleriydi. Cengiz Han'ın ortaya çıkışından önceki en önemli Moğol klanı olan Tayciutlar ise Onon ile İngoda ırmaklarının birleştiği, bozkırların ormanlarla buluştuğu bir bölgede yaşıyorlardı. Kısmen kırsal göçebe, kısmen de orman avcılarıydı.⁶⁵

Görüldüğü üzere birçok kavim aynı coğrafya etrafında yaşıyor bazıları başka dinlerin etkilerine girerek kültür farklılaşmalarına uğruyor, diğerleri birbirlerini ile mücadele halinde bulunuyordu. Böyle kopuk ve mücadele edilen dönemde Cengiz Han tüm bu Moğol boy ve klanlarını birleştirme teşebbüslerine giriyor ve kendisinden sonra varislerine tarihin gördüğü en büyük imparatorluğun temellerini atmış olarak bırakıyordu.

Bu çalışmamızda Moğol imparatorluğunun kurulma aşamasında kimlerle münasebet kurduğu, nasıl bir siyaset izlenerek Moğol coğrafyasındaki boy ve klanları kendisine bağladığı, bu boylar hakkında elde olan bilgiler doğrultusunda olabildiğince bilgiler verilerek açıklanmaya çalışılacaktır.

XII. Yüzyıl sonunda Moğolistan ulusları ve komşuları

⁶³ Grousset, s.189

⁶⁴ Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, Kayseri 1994, s.11

⁶⁵ Hartog, *Cengiz Han Dünyanın Fatihi*, s.15, Abraham Constantin d'Ohsson, *Moğol Tarihi*, İstanbul 2008, 33 vd.

I. BÖLÜM

ÇİNGİZ'DEN ÖNCE ASYA'DAKİ HÂKİMİYETLERİN GENEL DURUMU

A. BUGÜNKÜ MOĞOLİSTAN'IN SİYASİ DAĞILIMI

XII. asrın sonunda, Çin güneyde, Hang-çeu başkent olarak Milli Song imparatorluğu ile kuzeyde, Pekin başkent olarak Cürçet Ju-çen veya Kin Tunguz imparatorluğu arasında paylaşılmıştı. Çin'in kuzey-batı kısmında, şimdiki Ordos ve Kan-su'da, Tibet ile akrabalığı olan Si-Hia Tangut krallığı teşekkül etmişti. Tarım'ın kuzey-doğusunda, Turfon'dan Kuça'ya uzanan bölgede, Budist ve Nesturi kültüründe, medeni ve yerleşik Türkler olan Uygur Türkleri yaşıyordu. Cu nehrinin Isık-kul bölgesi ile Kaşgarya'da, Moğol ırkından ve Çin kültüründen Kara-Kıtay'ların imparatorluğu bulunuyordu, Mâveraünnehir⁶⁶ ve hemen hemen bütün İran, soyca Türk, dince Müslüman, kültürce Arap-Fars etkisinde olan Harzem Sultanları'na aitti. Onların arkasında Müslüman Asya'nın geri kalan kısmı Bağdad'daki Abbasi Halifeleri, Suriye ve Mısır'daki Kürt ırkından, Arap kültüründen Eyyubi Sultanları ve Anadolu Türk soyundan, son derece ilerlemiş İran kültüründen Selçuk Sultanları arasında paylaşılmıştı.⁶⁷

Sibirya-Moğolistan sınırlarında Gobi'nin kuzeyindeki bozkırlarda, Altay-Kangay ve Kentey dağlarına yakın kısımlarda büyüklü-küçüklü Türk, Moğol, Tunguz asıllı boylar yaşamaktaydı. İsimleri Moğolca sekiz manasına gelen, Nasturiliğin yaygın olduğu Naymanlar Selenga etrafında bulunmaktaydı. Diğer yandan menşeleri hakkında ihtilaf bulunan Kereyitlerin, umumiyetle Selenga'nın güneyinde, Yukarı Orhon-Tula nehirleri havalisinde Sarı Nehir'in kuzeyine kadar uzanan sahada yaşadıkları söylenmiştir. Türk kabul edilen Moğol yâda Moğollaşmaya başlayanlar olarak kabul edilen Kereyitler, Cengiz Han'ın ortaya çıktığı süreçte önem arz eden topluluklar arasındaydı. Baykal gölünün güneyi ve güneydoğusunda Merkitler, onların daha batısında Oyratlar hayatlarını sürdürmekteydi.

---

⁶⁶Mâveraünnehir Fars dilini konuşan ahaliyle Türkler arasında, yani İran ve Tûran arasında hudut hattı kabul edilirdi ve ötesinde, kuzeyde bulunan eyaletler Araplar tarafından "Nehrin ötesindekiler" (anlaşılın, Amû Deryâ) manasında Mâveraünnehir veya diğer bir deyişle Heytal şeklinde bilinirdi. Heytal, M.S. V. Yüzyılda, Sâsânî monarşisinin ana düşmanlarını meydana getirdi ve Bizanslı müelliflerin, umumiyetle Beyaz Hunlar olarak bilinen, Eftalitleri ile aynıydılar. Ancak, Ortaçağ Arapları için, Heytal adı kabaca bütün Tûrânî halkı ve Amû Deryâ ötesinde yer alan memleketleri ifade etmek üzere kullanılır olmuştur ve Mukaddesî tarafından da böylece kullanılmıştır. Guy Le Strange, **Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya) İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar**, İstanbul 2015, s.524; V.V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, hzr. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 2017, s.87 vd; Osman Gazi Özgüdenli "Mâveraünnehir" **DİA/XXVIII**, s.177

⁶⁷ Rene Grousset, **Bozkır İmparatorluğu Atilla/Cengiz Han/Timur**, İstanbul 1980, s.186

Moğolca konuşan ve XII-XIII. asırlarda Türkistan da mühim rol ifade eden Kongratlar, Caciratlar, ve Karakurum civarında göçebe hayat süren İran sahasında harp eden önemli Moğol boyu Celayirliler yer almaktaydı.⁶⁸

B. BATI ASYA'DAKİ HÂKİMİYETLER

İslam coğrafyası hayli parçalanmış durumdaydı. İran sahası çeşitli devletlere bölünmüştü. Merkezi Bağdat olan Abbasi Halifeliği⁶⁹ yer almaktaydı. Cengiz Han zamanından Hülagu Han'a kadar Nâsır, Zahir, Muntasır ve Müsta'sım Halifelik makamında bulunmuştu. Harezmşahlar Harezm sahası ile Batı Türkistan'ın birçok bölgesine hâkim idi. Harezmşahların batısında, Bağdat havalisinde hüküm süren Abbasiler arasında çeşitli devletler, Atabeglikler bulunmaktaydı. Musul Atabeglikleri⁷⁰, Halep, Sincar ve Şam Atabeglikleri bunlar arasındaydı.

Ayrıca Anadolu'da bölünme tehlikesiyle karşı karşıya bulunan Anadolu Selçuklu Devleti, Suriye ve Mısır'da Eyyubîler mevcuttu. Hindistan'da Delhi Sultanlığı⁷¹, Afganistan sahasında ise Gurlular⁷² var idi ki, bunlar feodal yapılara bölünmüş vaziyettedir. Cengiz Han'ın devlet kuracağı ve ele geçireceği coğrafyalar küçüklü-büyükü çok fazla devlete bölünmüştü. Ayrıca İran ve Azerbaycan taraflarında Alamut'u üst tutan Bâtıniler⁷³ bölgede dehşet ve terör estirmektedirler.⁷⁴

⁶⁸ Ali Ahmetbeyoğlu, *“Moğollar ve Komşuları”*, **Türk-Moğol Tarihi**, İstanbul 2018, s.84-85, edt. Kürşat Yıldırım s.86

⁶⁹ Hz. Peygamber'in amcası Abbas'ın soyundan gelen ve 750-1258 yılları arasında hüküm süren hânedan.

⁷⁰ Zengîler olarak bilinen Musul Atabeyliği Irak, Suriye ve el-Cezîre'de oldukça sıkıntılı günler geçirmekte olan Müslümanları Haçlı zulmünden kurtarmak için Irak Selçuklu hükümdarı Muğîsüddin Mahmud tarafından Musul vâlisi tayin edilmişti. Osman Gürbüz, *XII. Yüzyıl İslam Dünyasında Örnek Bir Yönetici: İmâmedin Zengî, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.38 (2012), s.53-54. İmâdüddin Zengî'nin 521 (1127) yılında Musul valiliğine tayin edilmesiyle kurulan Musul Atabeyliği onun el-Cezîre ve Suriye'yi birleştirme mücadelesi sonunda geniş sınırlarına ulaştı. İmâdüddin Zengî, Urfa Haçlı Kontluğu'na son verdiği gibi (539/1144) Dimaşk Atabeyliği'ni de (Tuğteginliler) kendine tâbi kılmıştır. İmâdüddin Zengî'den sonra yerine geçen hükümdarlar topraklarını büyük ölçüde koruyup geliştirmişlerdir. Musul atabegleri, özellikle İmâdüddin Zengî ve atabeyliğin Halep kolunun kurucusu Nüreddin Mahmud Zengî, Haçlılar'a karşı verdikleri mücadelelerle İslâm dünyasının ümidi, Hristiyanların ise korkulu rüyası oldular. Haçlılar'ın İslâm topraklarının ortasında kontluklar, prinkepslikler ve krallıklar gibi çeşitli siyasî teşekküller kurdukları bu devirde hem siyasî muhalifleri hem de Haçlılar karşısında büyük mücadeleler verdiler. Gülay Ögün Bezer *“Zengîler”* **DİA/XLIV**, s.268-272

⁷¹ Gûri Sultanı Muizzüddin Muhammed b. Sâm tarafından XII. yüzyılın son çeyreğinde kurulmuştur. Ancak bağımsız bir sultanlık haline gelişi, Türk kumandan Kutbüddin Aybeg'in Muizzüddin'i 1206'da öldürüp tahta geçmesinden sonra olmuştur. Sultanlığın gerçek anlamda kurucusu ise Kutbüddin Aybeg'in damadı ve halefi Şemseddin İltutmış'tır (İletmiş [1210-1236]). Naimur Rahman Farooqi, *“Delhi Sultanlığı”*, **DİA/IX**, s.130-132

⁷² Herat'ın doğu ve güneydoğusunda bulunan Orta Afganistan'ın dağlık bölgesiyle Garcistan'ın (Garşistan) güneyi, Cûzcân, Ferahrûd, Herîrûd ve Murgap nehirlerinin yöresindeki topraklara Gûr denilirdi. Burası Şensebânîler'in (Gurlular) yurdu idi. Gazneli hâkimiyeti sırasında küçük bir kabilenin reisi olan Şensebânî'nin emirleri önce Gur toprakları üzerinde siyasî hâkimiyetlerini kurdular, daha sonra nüfuz sahalarını giderek genişlettiler ve nihayet XII. yüzyılda büyük bir güce sahip oldular., İqtidar Husam Siddiqui, *“Gurlular”*, **DİA/XIV**, s.207-211

⁷³ Bâtınîliğin doğuşu ve ortaya çıkışı konusunda da çeşitli görüşler ileri sürülmektedir. Bâtınî kaynaklara göre, altıncı imam Câfer-i Sâdık zamanından başlamak üzere temelleri atılmış, ilkeleri belirlenmiş ve oğlu İsmail ile

C. KUZEYBATI ASYA VE SINIR KOMŞULARI

Avrupa da İslam dünyası gibi fazla birlik içinde değildi. Batı'da iki müessese cihanşümül olmak iddiasındaydı: Söz konusu iki müessese Roma Katolik⁷⁵ Kilisesi ve Kutsal Roma-Germen İmparatorluğudur.⁷⁶ Fakat ekseriyeti Rum Ortodoks⁷⁷ olduğu için otoriteleri Doğu Avrupa'nın tamamında tanınmıyordu. Ayrıca aslı Roma İmparatorluğu'nun tarihi bir uzantısı olan Bizans İmparatorluğunun merkezi 1204'e kadar Konstantinopolis idi.⁷⁸

Avrupa'nın diğer bir önemli olayı Haçlı Seferleri olacaktır. Bu haçlı seferleri genel itibariyle Hristiyanların kutsal kabul ettikleri yerleri ele geçirme olarak görülse de altta yatan bir diğer neden Katolik ve Ortodoks çekişmesi, birbirlerine üstünlük sağlama mücadelesi olarak görülebilir. Müslüman Türklerin istilasının tehdidi altında bulunan Konstantinopolis İmparatoru, Hristiyan prenslerden yardım istemişti. Bir Fransız olan Papa Urban Clermont'da bir meclis toplayarak İsa'nın kutsal mezarını kurtarmak için mukaddes bir cihad açılmasını ileri sürdü.⁷⁹

Urbanus, toplayacağı haçlı ordusunun amacını Clermont Konsili'ndeki konuşmasında şu şekilde ifade etmişti; Türklerin hükmü altında yaşamının ne kadar feci olduğunu, onların İstanbul için nasıl bir tehlike teşkil ettiğini anlatıyor ve doğulu kardeşlerinin batılı kardeşlerinden yardım beklediğini söylüyordu.⁸⁰ Papa'nın bir elçisi tarafından idare edilmekte

---

uygulamaya konulmuş bir ekol olarak görülmektedir. O zamandan itibaren Bâtınîler, inandıkları bu davaya hizmet etmeye devam ede gelmişlerdir. Ehl-i sünnet ve Mu'tezile'ye göre ise Bâtınîlik, Sabîlik ve Mecûsîlik gibi eski İran ve Hint kültürleriyle, eski Yunan'dan, Hristiyan ve Yahudilikten esinlenerek İslâm'ı parçalama gayret ve arzusu ile oluşturulmuş uydurma bir dindir. Son dönemlerde konuyla ilgilenen araştırmacılara göre de Bâtınîlik, kaynağı Yeni Eflâtunculuk ve Yeni Pisagorculuk gibi felsefi akımlara dayanan bir felsefi cereyan olarak görülmektedir. İlyas Yazar, **Bâtınîlik Üzerine Bir İnceleme**, s.1

⁷⁴ Ali Ahmetbeyoğlu, *“Moğollar ve Komşuları”*, s.84-85,

⁷⁵ “Katolik” ifadesi, ilk defa Antakyalı Aziz Ignatius (MÖ 107) tarafından kullanılmış ve bu ifade, tarihin çeşitli dönemlerinde belli noktaları ön plana çıkarılarak değişik anlamlar ifade etmiştir. Tarihi süreç içerisinde yapılan bu tanımlarda Katolik kelimesi genellikle; yerel cemaatlere karşın Hristiyan kilisesinin evrenselliğini, aykırı ve ayrılıkçı inançlar karşısında doğru inanç ile uygulamaların tarihsel devamlılığını ifade etmiştir. Mahmut Aydın, **Yaşayan Dünya Dinleri**, Ankara 2016, s. 102 vd.

⁷⁶ Batı kaynaklarında Kutsal Roma İmparatorluğu (Holy Roman Empire) adı verilen bu Alman devleti, 962 yılında I. Otto'nun Roma'da taç giymesıyla başlamış ve 1806'da Napolyon'un Ren konfederasyonunu kurmasına kadar devam etmiştir. Tarihi gelişim içinde ve özellikle 1648 Vestafalya Antlaşması'ndan sonra bu imparatorluk 360 kadar küçük devlete bölünmüş bulunuyordu. İmparatorluğun yüzölçümü 660.000 km olup, bu alan üzerinde yaşayan nüfusun miktarı da 30 milyon kadar tahmin edilmekteydi. Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, İstanbul 2014, s.23

⁷⁷ Grekçe ‘orthos’ ile ‘doxa’ kelimelerinden gelen ve ‘doğru inancı’ ifade eden Ortodoks terimi, genel kullanımda bir dinin öğretilerine, ilkelerine, doktrin ve dogmasına, geleneksel olarak doğru kabul edilen düşüncelerine uygun, düşünce ve inanç tarzını ifade etmek için kullanılır. Özel anlamda ise bu terim, Hristiyan toplumunun 11. yüzyılda Doğu ve Batı şeklinde ayrılmasından sonra ortaya çıkan Grek ve Slav ağırlıklı Doğu Hristiyanlığını ifade etmede kullanılmaktadır. Mehmet Katar, **Yaşayan Dünya Dinleri**, Ankara 2016, s.111 vd.

⁷⁸ George Vernadsky, **Moğollar ve Ruslar**, İstanbul 2019, s.21

⁷⁹ Charles Seignobos, **Avrupa Milletlerinin Mukayeseli Tarihi**, İstanbul 1960, s.123

⁸⁰ Işın Demirkent, **Haçlı Seferleri ve XI. Asırdan Günümüze Haçlı Ruhu Semineri**, İÜEF Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 1998, s.6vd.

olan sefer heyetinin büyük bir bölümü Fransızlardan meydana gelmekte daha sonrasında diğer milletlerden birkaç prens daha katılmıştır. II. y.y başlarında başlayan bu sefer hareketinin birincisi hariç diğerlerinde başarı sağlayamamışlardır. İlk seferde Kudüs alınmış ve Avrupa'ya dönmeyen Haçlılar Antakya, Trablus ve Edesse (Urfa) bölgelerinde derebeylik rejimine göre idari sistem kurmuşlardır. Kutsal topraklardaki haçlı seferleri 1144'te Urfa'nın 1187'de Kudüs'ün zaptından sonra orada kalan Hristiyanların yardımına koşmak üzere bütün XII. yüzyıl boyunca devam etti, fakat bunların hemen hemen hiçbir etkisi olmadı⁸¹

Moğolların bir devlet olarak ortaya çıktığı zamana genel olarak baktığımız zaman siyasi anlamda birçok bölgede birlik bulunmamakta, saldırılara açık bir haldeydiler. Asya toprakları siyasi birlikten yoksun bir halde yaşamlarını sürdürmekte, belli başlı devletler ya da boylar hâkimiyet mücadelesi vermektedir. Bu boyların verdiği mücadeleler bölgenin daha çok tahrip olmasına siyasi birlik kurulmasına engel olmaktadır.

Doğu toplumlarına da baktığımızda tıpkı Asya'da olduğu gibi merkezi bir yönetim bulunmamaktaydı. Siyasi ve mezhepsel mücadeleler verilmekteydi. Bu durum Moğolların tam teşkilatlı bir devlet haline gelip Batıya yapacakları seferlerde işlerini kolaylaştıracaktı. İlhanlılar bu toprakları kısa sürede ele geçirecek ve burada bulunan devletlere üstünlüklerini sağlayacaklardır. Avrupa topraklarında ise aynı şekilde mezhepsel kavgalar ön plandaydı. Bir taraftan kendi içlerinde mücadele verirken diğer taraftan Türkleri ve Müslümanları Anadolu topraklarından atmaya çalışıyorlardı. Yapılan I. Haçlı Seferiyle bu amaçlarına kısmen ulaşmış olsalar da daha sonralarda bu durum uzun sürmeyecek tekrar bölgede ki otoritelerini kaybedeceklerdir.

İşte Moğollar bilinen dünyanın bu kadar karışık ve düzensiz olduğu bir zamanda Moğol Devletinin temellerini atmış kısa sürede Dünyanın en büyük İmparatorluklarından birini kurmayı başarmışlardır.

---

⁸¹ Charles Seignobos, a.g.e., s.124, Haçlı Seferleri hakkında daha fazla bilgi için; Steven RUNCIMAN, Prof. Dr. Fikret İŞILTAN (Çev.), **Haçlı Seferleri Tarihi**, Ankara 2019, Doç. Dr. Ergin Ayan, **Anonim Haçlı Tarihi**, İstanbul 2013, İbrahim Kalın, **Ben Öteki ve Ötesi**, s.87-110.

II. BÖLÜM

ÇİNGİZ HAN'IN İKTİDARINI TESİS ETTİĞİ SIRADA BÖLGENİN ÖNDE GELEN BOYLARI

A. NAYMANLAR

Çingiz Han'ın tarih sahnesine çıktığı dönemlerde Moğolistan'da iki kuvvetli hanlık vardı. Bunlar; Nayman ve Kereyit hanlıklarıdır. Her ikisi de sözde Nesturi Hristiyan sayılırlardı. Çingiz Han bölgedeki boyları bir araya getirmeye çalıştığı zaman Naymanlarla da mücadele etmişler ve bunun sonucunda da bu boyu ve halkını Moğol bayrağı altında birleştirmeyi başarmıştır.

Nayman ismi ve bu boyun kökenleri günümüze kadar bir tartışma konusu olmuş birçok araştırmacı buldukları bulgular ve kaynaklar üzerinden bazı çıkarımlar yaparak fikir yürütmüşlerdir. Bizde şimdi bu fikirlere yer vererek Nayman ismi ve kökleri hakkında ortaya konulan görüşleri değerlendireceğiz.

Berezin'in fikrine göre; "Nayma kelimesi Moğolcada 'sekiz' anlamındadır ve tabii olarak Naymanlar da sekiz kabileden oluşuyordu". Bu fikre Aristov karşı çıkarak; "Moğolca sekiz anlamına gelen kelime Türk kabilelerinin adları için hiç de inandırıcı gözüküyor; çünkü Naymanlar ezelden beri Türktüler ve günümüzde bu kalabalık kabilelerin Türkçe konuşmaları da bunu teyit etmektedir. Önceleri Moğol olan Naymanların Türkleşmiş olmaları ise Türkistan tarihinin seyriyle kesinlikle uyuşmaz. Tabii olarak Nayman adının, onların vaktiyle kenarında yaşadıkları Nayma (Katun'un bir kolu) nehrinin adından geldiği düşünülebilir. Nayman boyu doğrudan güneye, Batı Moğolistan'a gelince, burada, Uygur Hakanlığı'nın yıkılması üzerine yerli Tele ve T'u-kü boylarının başına geçip Nayman kabileler ittifakını kurdu. Moğolistan'ın Orhon'dan Kara İrtiş'a kadar uzanan bölgesini işgal eden iki Nayman hanlığı Çingiz-han zamanında ortadan kaldırılınca, Naymanların büyük bir kısmı batıya, bugün dahi kısmen yaşadıkları topraklara itilmişler, diğerleri ise Moğollaşmışlardı.⁸² Ancak V. Barthold, Aristov'un yaptığı bu çözümlemeyi kabul etmeyip şöyle demektedir; "*Aristov'a göre VI. yüzyılda Türk devletlerini kuran Tukyü'ların komşuları olan Tatabi (Öngüt) ve Tatarlar da Türk ırkındandı... Asrımızın başlarında yazan müsteşriklerin çoğu. XIII yüzyıl Moğolistan'ının etnografik durumunun bugünkü durumundan farksız olduğunu, Çingiz'den önce de bütün Moğolistan'ın Moğol menşeli uluslarla meskun*

⁸² N.A. Aristov, **Türk Halklarının Etnik Yapısı**, İstanbul 2014, s.122

bulunduğunu zannederlerdi. Sonra bazı etnograflar bu uluslardan birçoğunun Türk ırkına mensup olduklarını ispata çalıştılar; bu meselede Howorth herkesten ileri giderek Moğolistan'ın kudretli uluslarını, hele Kereyit, Nayman, Merkit boylarının Türk olduklarını kabul etti. Aristov ise daha ileri giderek Howorth'un Moğol ve Tunguz saydığı Tatar ve Öngüt uluslarını bile Türk saymaktadır... Naymanlar Moğol idi. Bu adı Nayma (ırmağı) adından çıkarmak boş bir iddiadır.”⁸³

Bu Nayman adına S. Murayama da bir notunda dokunmuştur. Ona göre “bu boyun gerçek adının Moğolca ‘sekiz’ demek olan ‘nayman’ olması şayana itimad değildir. Çingis zamanında Moğollar bu adı (bu boyunu Türkçe adını) Moğolcaya çevirmiş olabilirler. Naymanların kendileri kendilerine ne ad verdiklerini bilmiyoruz. Türkçe kelimelerde önses (Anlaut) de ‘n’ sesi bulunmadığına göre ‘nayman’ kelimesi Türkçe olamaz. Fakat bu isim herhangi bir ses değişimi sonucunda meydana gelmiş bir kelimede olabilir”⁸⁴

Naymanlar üzerine diğer önemli bir konu ise bu boyun Türk mü yoksa Moğol mu olduğu üzerindeki tartışmalardır. Nayman ismi gibi bu boyun etnik aidiyeti de birçok farklı görüş ileri sürülerek açıklanmaya çalışılmıştır. Şimdi biz bu konuda fikir beyan edenlerin görüşlerine yer vereceğiz. Howorth lider isimlerinden ve kullandıkları dillerden yola çıkarak Naymanların Türk olduğunu savunmuştur. Verdiği isimler içerisinde Inandj Belgeh Buka Khan'ın bir Türk ismi olduğu ve “inanmak” anlamına “Buka”nın ise boğa (bogha) manasına geldiğini savunmuştur. Inandj'in iki oğlunun isimlerinin Bai Buka ve Buyuruk olduğunu söyleyip Buyuruk'un Türkçede “kumandan” anlamına geldiğini söyleyerek Naymanların Türk olduğunu ispat yoluna gitmiştir.⁸⁵

Ünlü Sovyet Reşideddîn araştırmacısı Petruşevski, Reşideddîn 'in *Câmiü't-tevârih*'inin yeni Rusça tercümesine önsözünde şöyle yazıyor:

“Reşideddîn; Moğolların isminin kökeni, Tatarlar ve Moğollar arasındaki karşılıklı ilişkiler, 13. yüzyılın başlangıcında Moğolistan'da hangi boyların göçebe hâle geldiği, hangilerinin Moğolca ve hangilerinin Türkçe konuştuğu karmaşık meseleleri hakkında bize hiçbir açıklama vermiyor. Fakat Reşideddîn'in kapsayıcı bilgisi, Çin materyalleri ve diğerleri ile karşılaştırıldığında bize bu soruların çözümüne yönelik veriler sunuyor...Çok büyük bir

⁸³Abdülkadir İnan, **Makaleler ve İncelemeler, C.1**, Ankara 1998, s.64, Barthold'un bu iddaları önemini kaybetmiştir. Şöyleki Ongutları Türk kabul etmeyen Barthold yeni bulunan belgeler ışığında Ongutların kesin Türk olduğu görülmüştür. (Bkz. **İç Moğolistan'da Türk yazıtları**, Belleten, c. VIII, s.457-460)

⁸⁴ Abdülkadir İnan, a.g.e., s.60

⁸⁵ Henry H. Howorth, **History Of Mongols C.1**, London 1876, s.694

olasılıkla, 13. yüzyılın başlangıcında bir dizi boyun-Tatar, Kereyit, Nayman, Celayir, Suldus, Barlas, Merkit, Oyrat- Türkçe değil Moğolca konuştuğunu varsayabiliriz.”⁸⁶

Petruşevki boyların Moğolca konuştuklarını söyleyip bunları Moğol olduklarını söyleme yoluna gitmiştir.

Sovyet Mongolist N. P. Şastina da aynı görüştedir. Carpini ve Rubruck’un seyahatlerinin Rusça çevirisindeki yorumda şöyle yazıyor:

“Nayman. Moğol boylarından biri. (Şastina, 1957: 253)
Nayman. Hangay ve Altan-Nuru Dağları arasındaki büyük bölgede, Kara İrtiş Nehri ve Zaysan Gölü vadisinde göçebe hâlde yaşayan en büyük Moğol boylarından biri. Nayman hükümdarı, 1204 yılında Çingis Han tarafından indirilen Tayang-Han’dı. ‘Nayman’ ismi Moğolca ‘sekiz’ anlamına gelir.⁴ Naymanların bir zamanlar, bir araya gelerek “sekiz” veya Nayman ismini alan sekiz boydan meydana geldiğini varsayabiliriz. Moğollarda, kabilelerde bu tip sayı-isimleri mevcuttur. Naymanlar Moğol boyları arasında en kültürlü olanıydı. Naymanlar ilk defa Uygur yazısını adapte ettiler ve onu Moğol dili için kullandılar. Naymanlar Doğu Türkistan’la komşu oldukları için diğer kültür kazanımlarını da kullanabiliyorlardı...”

Diğer taraftan Moğolların Gizli Tarihi’nin ünlü çevirmeni ve araştırmacısının, E. Haenisch’in görüşü onun da Naymanların Moğol olduğu fikrinde olduğu görülüyor, çünkü o diğer şeyler içinde şöyle söylüyor: *Nayman halkı bozkırın en eğitimlisiydi, ilk kez, kendilerine bir yazı, Uygurca’yı aldılar. Onlar arasında pek çok Nesturi Hristiyan vardı. Onun ilk kez, kendilerine bir yazı, Uygurca’yı aldılar* sözleri, Türklerin arasında Uygur yazısı uzun süredir bilinir olduğu için, ancak onları bir Moğol boyuyla ilişkilendirirseniz bir anlam kazanır. Uygur yazısı denen yazı Turfan’da 8. yüzyılın Türk metinlerinde ortaya konmuştur.⁸⁷ diyerek bu araştırmacılar Naymanların Moğol olduğu fikrini ileri sürmüşlerdir. Ancak bu alıntıları yapan S. Murayama aynı görüşte değildir. O kişi isimleri üzerinden değerlendirme yaparak Naymanların Türk olduğu kanaatine vararak şöyle demiştir; “İlk olarak Naymanların kişi adlarını inceleyelim. Onlar Moğol veya Türk karakteristiği mi gösteriyor? M.G.T’de (Moğolların Gizli Tarihçesi) Naymanların kişi isimleri olarak şu dokuzu aktarılır:

⁸⁶ S. Murayama, **Naymanlar Türk mü yoksa Moğol mu?** (çvr; Anıl Yasin Oğuz), ETÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü S. 12, Nisan 2021 Erzurum, s.7

⁸⁷ Murayama, a.g.e., s. 8

1. *İnança Bilge Qan* (Reşideddîn 'de İnanç Bilge Buqu Qan). İnança yüksek bir memuriyet unvanıdır.

2. *Tayang Qan*. Kral İnança bilge'nin oğlu. Raşidüddin'e göre Tayang < Çince *tywang*, *Kraloğlu* anlamına geliyor olmalı. Bu bir yanlış anlamadır. Reşideddîn 'e göre Çin kralı tarafından verilmiş olan bu unvan, *büyük kral* anlamına geliyor. Tayang'ın ismi gerçekte Tay Buka'dır.

3. *Buyruq Qan*. Kral İnança bilge'nin oğlu ve Tayang'ın küçük erkek kardeşidir.

4. *Küçülüğ Qan* (Reşideddîn 'de: Kuşluk). Tayang'ın oğludur. Reşideddîn 'e göre bu isim *çok güçlü* anlamına gelmelidir.

5. *Kürbesü*. Kral İnança Bilge'nin cariyesidir.

6. *Kökse'ü ~ Köksegü Sabraq*. Kral Tayang'ın bir metbûsu idi. Reşideddîn 'de bu isim Koksü Sabraq olarak görünür. Ona göre Koksü *sesi öksürük ve akciğer hastalığı ile çatallaşmış adam* anlamına gelmeli ve Sabraq aslında bir yer ismi olmalı. Farklı bir yerde ise Koksü Sabraq'un *kalp ağrısı* anlamına geldiğini anlatır.

7. *Qori Sübeçi*. Kral Tayang'ın bir metbûsu ve casusudur.

8. *Yedi Tubluq*. O da kral Tayang'ın bir metbûsudur. Reşideddîn 'e göre: Yedi tuylug. Tubluq muhtemelen Tuyluy'un bozulmuş şeklidir. Bu ad *yedi sancak sahibi* anlamına gelir.

9. *Torbi Taşı* (Bu isim Reşideddîn 'de görünmez.) Bu türbi kelimesi muhtemelen Türkçedeki Arapça ödünçleme türbe *mozele*'ye karşılık geliyordu. Torbi (Turbi) taşı Türkçede *mozele taşı* anlamına gelir. Arapçanın Naymanlara yabancı olmadığını Reşideddîn 'in şu pasajı göstermektedir:

“Naymanlara yakın olan ve yurtları Naymanlarınkiyle komşu olan boylar arasında Tigin boyu (atü. Tigin ‘prens’ [S. M.] vardı. Bu boyun kralı Kadir-Buyuruk idi; Kadir (Arapçada) ‘büyük’ ve ‘güçlü’ anlamına gelir. Moğollar bu ismi bilmedikleri için onu Kajir-han olarak telaffuz ederler. Bugün ‘kajir’ denen, fakat eski devirde ‘kadir’, yani ‘güçlü ilaç’ olarak adlandırılan bir Moğol ilacı vardır.”

Eski araştırmacıların onayladığı gibi Naymanların kişi isimleri Türkçedir. M.G.T’de karşılaştığımız dokuz isim arasında Moğol karakteristiği gösteren hiçbir tanesine rastlamıyoruz. Fakat İnança Bilge, Buqa, Buyruq, Küçlüğ gibi Türkçe isimler diğer boylar tarafından ödünç alınmış olabilir. Bundan dolayı böyle isimler ve unvanlar bu bağlamda az belirleyicidir. Diğer yandan Yedi Tuyluy veya Türbi Taşı gibi kişi isimleri diğer boylar

tarafından kolaylıkla ödünç alınabilecek genel isimler değildir. Bu türden temel isimler, böyle isimlerin ilgili taşıyıcısının hangi boya ait olduğunu ortaya koyar.⁸⁸

Naymanların soyu meselesinde son olarak Murayama Naymanların etnik aidiyetiyle ilgili, Avrupalı araştırmacılar tarafından az dikkat edilen bir Çin tarih kaynağına sahibiz. Yuan döneminin sonunda ve Ming döneminin başında yaşamış T'ao tsung i, *Cho Kêng lu* diye bilinen çalışmasında Yuan hanedanı içindeki boyları üç gruba bölmektedir: Moğol Boyları, muhtelif boylar ve Han-Boyları. Muhtelif boylar grubunda şu boylar sayılmıştır: *Karluk, Kıpçak, Tangut, Asut, Tuba, Kanglin, Uygur, Sartagul, Nayman, Serkes, Töböt, Öngüt, Kara-Kitay, Kamul, Keşimir...* T'ao'nun sınıflamasında Naymanların Moğollar grubuna değil, *muhtelif boylar* grubuna dâhil edilmesi, Naymanların etnik ve dilsel aidiyetinin belirlenmesinde gözden kaçmamalıdır.⁸⁹

Bu kaynakta bilgilere göre Naymanların Moğol olduğu fikri zayıflamakta ve Murayama ve birçok yazar Naymanların Türk olduğu fikrini savunmaktadırlar. Öte yandan M.G.T'de geçen şu ifadelerde Naymanların Moğol olmadığı fikrini kuvvetlendirmektedir; *Tayan Han Moğolları ele geçirip getireyim deyince annesi Gürbesü: "Ne yapacaksın? Onların Moğolları rahatsız edici kötü kokulu, kara çirkin giysili iken getirip ne yapacaksın? Uzakta olmaları daha iyi. Yalnızca seçme güzel kız gelinlerini getirip elini ayağını yıkatıp inek, koyun sağdırılabilir..."*⁹⁰ Burada Moğolları kötü kokulu, çirkin olarak göstererek aslında kendilerinden ayrı olduklarını vurgulamıştır.

Zeki Velidi Togan ise; Naymanların milliyetinin Türk olduğu artık tamamen tahakkuk etmiştir. Gerçi Nayman kelimesinin aslı Moğolcadır ve sekiz demektir. Ancak Naymanlarda bundan gayri hiçbir Moğolca kelime görülüyor. Tabakat-ı Nasırî ve Cemal Çarşî Küçlük'ü, Küçlük~ü Sakizî, yazıyorlar ki burada "sekiz" yâni Nayman'ın Türkçesi verilmiştir. Naymanların malum hükümdarlarından önemlisi İnanç Bilge Bükü Han'dır. Bunun Buyruk ve Taybuka adlı iki oğlu vardır» Küçlük, Taybuka'nın oğludur. Naymanların isimleri de kâmil en Türkçedir. Oturdukların yerlerin coğrafi adları da Türkçedir.⁹¹ Mustafa Kalkan ise Naymanları Kırgız Türkleri arasında görerek şöyle demektedir:

“....Örneğin Moğol adıyla tanınan Duglat (Dulat), Kereyit (Kerey), Karluk (?), Kurleut, Barlas, Çoras, Kanglı (?) (Bekçik), Calayır, Uy-şin, Kosşı (Kuşçu) ve Bulgaçı boyları isim olarak

⁸⁸ Murayama, a.g.e., s. 9vd.

⁸⁹ Murayama, a.g.e., s. 13

⁹⁰ **Moğolların Gizli Tarihi**, (nşr., Mehmet Levent Kaya) İstanbul 2018, s.144

⁹¹ Zeki Velidi Togan, **Çengiz Han (1155-1227)**, 1969-70, s.30

*kaynaklarda geçmektedir. Bu boyların bazıları (büyük bir kısmı) Kazak halkının Ulu Cüz'ünü oluşturmuştur. Birkaçı da Moğol olarak bilinmesine rağmen tamamen Türk kökenlidir. Bu boylardan "Calayır, Kara Kesek, Kongrat, Taraktı, Dulat, Katagan, Kerey ve Nayman, Kazak-Kırgız boyları arasında görülür"*⁹²

Naymanların yaşadığı bölge olarak aşağı yukarı, kuzeyde Ubsa Nor'dan (Ubsa Gölü)⁹³ güneyde Kara İrtiş Irmağı'na, batıda Zaysan Gölü'nün doğu da Selenga Irmağı'nın yukarı kesimine kadar uzanıyordu.⁹⁴ Diğer boylarda olduğu gibi Naymanların da kesin olarak hangi bölgede yaşadıklarını belirlemek oldukça güçtür. Birden fazla kollara ayrılan diğer boylar gibi Naymanlar da dağınık halde yaşamışlar ve varlıklarını bir şekilde devam ettirmişlerdir. Çingiz Han'ın Moğol birliğini kurma yolunda ki önemli adımlardan biri de Nayman boyunu hakimiyet altına almaktır. Naymanlar birçok açıdan Moğol İmparatorluğuna büyük faydaları olduğunu biliyoruz.

Reşideddin Naymanlardan bahsederken onların orman, ova ve dağlarda yaşadıklarını Ong Khan ile topraklarının bitişik olmasından dolayı da sürekli mücadele halinde olduklarını, Nayman hükümdarlarının çok güçlü ve sayısız askerlere sahip olduğunu ayrıca geleneklerinin de Moğollara benzediği bizlere aktarmaktadır.⁹⁵ Ebu'l Gazi;

*"Naymanların kadim bir millet olduklarını. Sayıları kalabalık ve malları çoktur. Eskileri bilmeyiz ama bizim duyduğumuz bir padişahları vardı adı Karakaş'tı. O öldükten sonra bir kardeşi vardı. Aynat adlı, onu padişah kıldılar. Çingiz Han zamanında padişahlarının adı Tayan Han'dı. Küçük adlı bir oğlu vardı. Yurtları Moğol yurdunda, Karakurum denilen yerdedir ve ekinleri olmaz"*⁹⁶ ifadelerini kullanmaktadır.

Çingiz ve Naymanlar sürekli bir mücadele içerisindeydiler. Naymanlar Çingiz'e karşı sürekli kendilerine müttefik arıyorlar ve ordularını güçlendiriyorlardı. İkisi arasında ilk resmi diyebileceğimiz savaş 1202 yılı civarında gerçekleşmiştir. Kereit hükümdarı Tuğrul Han (Van

⁹² Mustafa Kalkan, **Kırgızlar ve Kazaklar**, Bışkek 2004, s.164-165, Abdrasul İsakov, **Kırgız Moğol İlişkileri**, Ankara 2017, s.67-72

⁹³ (Moğolca: *Увс Нур* - Uvs Nuur, Rusça: *Убса* - Ubsa, Tuvaca: *Усна-Холь* - Uspa Hol) büyük bir bölümü Moğolistan'da küçük bir kısmı ise Rusya Federasyonu sınırları içerisinde yer alan yüksek tuz oranına sahip bir kapalı havza gölüdür. Bkz., *Dünya Gölleri - Ubsa Gölü* <https://www.msxslabs.org/forum/taslak-konular/324275-dunya-golleri-ubsa-golu.html#ixzz6vsmQY6Tg>

⁹⁴ Leo De Hartog, **Cengiz Han Dünyanın Fatih**, Ankara 2003, s.14, Naymanların ve onların komşuları olan toplulukların genel coğrafyası için bkz; Abdülkadir İnan, **Makaleler ve İncelemeler C.1**, Ankara 1988, s.33-35

⁹⁵ Reşideddin, a.g.e., s.68, Howorth, a.g.e., s.20

⁹⁶ Ebülгази Bahadır Han, **Şecere-i Türk**, İstanbul 2020, s.45

Han, Ong Han)'ın yardım istemesi üzerine Çingiz, Naymanlarla savaşmıştır. Onları mağlup ederek Naymanların Kereyitlerden aldıklarını tekrar Tuğrul Han'a iade etmiştir.⁹⁷

Merkit, Kereyit savaşlarında her zaman Çingiz'in karşısında bulunan Naymanlar Çingiz'in güçlendiğini görüp kendilerine de sıranın bir gün geleceğini biliyor ve bundan dolayı diğer kabilelerle anlaşma yoluna giderek güçlenmeye çalışıyorlardı. Öngüt boyunu anlatırken de Naymanların Çingiz'e karşı Öngütleri kendi yanına çekmek istediğini, onlara elçiler yolladıklarını ancak Alakuş Tegi'nin Naymanların teklifini kabul etmeyip Çingiz'in yanında savaşa girerek Naymanları mağlup ettiğini görmüştük. Naymanların Çingiz zamanında bildiğimiz ilk hükümdarları Tayan Han'dı (Tayang Han). Tayan Han İnanç Bilge Kan'ın oğlu olup, Reşideddîn'e göre "Tayang", Çince "hükümdar oğlu" anlamındaki tay-wang'dan gelmektedir; yine ona göre Çin hükümdarı tarafından verilen bir unvan olup "büyük hükümdar" demekmiş.⁹⁸ Hristiyanlık bu bölgede nüfuz etmiş Tayan Han'ın Hristiyan olduğuna dair görüşler varsa da o görünürde şaman kalmıştı: "Cinler onu lezzetli yiyeceklerle besledikleri" için, büyücü olarak önemli bir ün kazanmıştı.

Çingiz'in Asya coğrafyasın da güçlenmesinden rahatsız olmuş anası Çingiz'i ve halkını ortadan kaldırmak için çeşitli faaliyetler içerisine girmiştir. M.G.T'de geçen şu ifadeler bu durumu destekler niteliktedir: Annesi Gürbesü'ye ;

"Doğu yönünün az sayıda Moğol'u artar oldu. Soyu köklü Van Han'ı her yanından korkutup kaçırarak yakın zamanda da öldürdüler. Peki, bunlar her yeri ele geçirip kağan olmayı mı düşünüyorlar? Göğün daha aydınlık olması için gün ile ay vardır değil mi. Ama yeryüzünde iki han nasıl olur (yerde ne için iki han olması gerekir). Şimdi o birkaç Moğol'u ele geçirip getireyim" demiş. Bunun üzerine anası Gürbesü: *"Ne yapacaksın? Onların Moğolları rahatsız edici kötü kokulu, kara çirkin giysili iken getirip ne yapacaksın? Uzakta olmaları daha iyi. Yalnızca seçme güzel kız gelinlerini getirip elini ayağını yıkayıp inek, koyun sağdırılabilir..."*⁹⁹ demiştir.

Devamını yukarıda anlattığımız şekilde Alakuş Tigin'e haber gönderip onunla beraber olmasını istemiş ancak bunu kabul etmeyen Öngüt reisi Çingiz'e haber vererek Tayan Han'ın girişiminin başarısız olmasına yol açmıştır.

⁹⁷ Moğolların Gizli Tarihi, s. 118-125 Grousset, s.234, Roux, a.g.e., s.115

⁹⁸ Abdülkadir İnan, "Nayman Boyunun Soyu Meselesi" *Belleten*, C. XXIV, S. 96, TTK Yay., Ankara 1960, s.541

⁹⁹ Moğolların Gizli Tarihi, s.144

Çingiz Han'ın Tayan Han ile savaşmaya hazırlanmasında önemli bir nokta vardır. Naymanlara saldırmadan önce ordu teşkilatında önemli ıslahatlar yapmaya başladı. Düşmanlarının kendilerini gafil avlamasının bütün ihtimallerini ortadan kaldırmak için Çingiz Han kampını gece gündüz koruyacak özel bir birlik teşkil etti. Bu birlik 80 gece bekçisinden ve gündüz 70 muhafızından meydana gelmişti. İlâveten 1000 bagaturluk bir alay Camuga'dan ayrılır ayrılmaz Çingiz Han'a katılmış olan Celayir kabilesinin reislerinden birinin kumandası altında teşkil edilmişti. Bütün ordu binlik, yüzlük ve onluk birliklere bölünmüştü.¹⁰⁰

Nayman birlikleri içerisinde Oyrat boyu, Cacirdai soyundan Camuha, dört Tatar, Hatahin, Saciud boyları Naymanlar ordusu içerisinde yer alıyordu. Moğolların Gizli Tarihi adlı eserin bizlere verdiği bilgilere göre; Tayan Han, Moğol ordusunun kalabalık olduğu haberi kendisine gelince savaş ihtimalinden dolayı biraz endişeye düşmüş ve hatta bu esnada Camuha ile konuşmaları dikkat çekicidir.¹⁰¹ Tayan Han kademe kademe ordusunu tepelere çıkarmış ancak yenilgiden kurtulamamıştı. Naymanlar 1204 yılında mağlup edildiler. Tayan Han yakalandı ve öldürüldü¹⁰² ve sadece oğlu (Küçülüg, Hüçülüg) küçük maiyet ile kaçabildi. Önce Altay bölgesine kaçtı, ama oradan kendini güvende hissetmeyerek Kara Kitanların ülkesine gitmiştir.¹⁰³ Tayan Han'ın eşi Kur Basu (Gürbesü) Çingiz'e esir düşenler arasındaydı. Çingiz Han bu kişi ile evlenmiştir. Çingiz Han Naymanları Nanku¹⁰⁴ Dağlar'ın da gece karanlıklarında onların birçoğunu derelere dökerek Naymanlar'da kendilerine karşı çıkanları ortadan kaldırmıştır.¹⁰⁵

Bu savaştan sonra Naymanların Uygur kültüründen etkilenmiş bir hayat sürüyorlardı. Nayman halkı ve yöneticileri bu yönden Çingiz'in halkını da etkileyeceklerdi. Naymanlar Uygur ülkesinin sınırlarında yaşamış, onlarla bağlar kurmuş, özellikle de yazılarını kullanarak onlardan etkilenmiş ve yöneticilerinden birkaçını hizmetlerine almışlardı.¹⁰⁶ Naymanları mağlup ettikten sonra Tayan Han'ın saray kâtibi Uygur T'a-t'a-t'ong'nın¹⁰⁷ 1204 yılında

¹⁰⁰ George Vernadsky, **Moğollar ve Ruslar**, İstanbul 2019, s.42, Moğolların Gizli Tarihçesi, s.146-147

¹⁰¹ Bu konuşmalar için bkz: Moğolların Gizli Tarihçesi s.148-153

¹⁰² Reşidettin, a.g.e., s.69

¹⁰³ Vernadsky, a.g.e., s.42

¹⁰⁴ Kaynaklarda bu dağ Nahu Dağı şeklinde de kullanılmaktadır.

¹⁰⁵ D'ohsson, a.g.e., s.49, Howorth, a.g.e., s.62-63, Leo De Hartog, **Cengiz Han Dünya Fatihi**, Ankara 2003, s.36vd

¹⁰⁶ Jean-Paul Roux, **Moğol Tarihi**, İstanbul 2001 s.128

¹⁰⁷ Bahaddin Ögel bu isim için şu yorumu yapmaktadır: “Bazı Altay efsanelerine göre göğün 12. katına kadar yükselen Dünya Dağı'nın üzerinde bir Kayın ağacı vardı. Hayat suyu da bu kayının altındaki kutsal bir çukurda bulunurdu. Türklerin kutsal “Gök kayınları” bu efsanede de karşımıza çıkmaktadır. Bu hayat suyunun başında, yine kutsal bir ruh olan bir bekçi vardı. Efsaneye göre bu bekçinin adı da Tata idi. Önce Nayman hükümdarının sonra da Çingiz-Han'ın başvekillerinden biri olan Uygur asıllı Tata Tonga'nın adı bu bekçinin adına benziyordu.” Diyerek ismin kaynağı hakkında kesin olmasa da bir bilgi vermektedir., Bahaddin Ögel, **Türk Mitolojisi I**, Ankara 2014, s.120

Moğolların eline geçerek Çingiz Han'ın hizmetine girmiştir.¹⁰⁸ Bu kişi Nayman saray mühürdanlığını yapmaktaydı. Moğol hizmetine geçince aynı vazifeyi devam ettirmiştir ve Han'ın oğullarına Uygur yazısıyla okuma yazma öğretmeye memur edilmişti.¹⁰⁹ Bu olay M.G.T'de şu şekilde geçmektedir:

“...Tayan'ın boyundan biri kaçı. Hasar canlı yakalayın deyince Batu yetişip canlıyken yakalayıp getirdi. Bakınca karnında bir damga gördüler. Hasar: “Sizin kalabalık boyunuz çeriniz hepsi bizi izlerken, sen bu şeyi koynuna alıp nereye gidiyorsun?” diyince o kişi: “Bedenim emir yerime varana kadar bakacağım... Ben soy olarak Uygur yerinin insanıyım. Adım Tatatunga, İyem bu damgayı bana verip, ikmal çıkarma ve sokma işini bana buyurdu.” Hasar yine sorup: “Bu damga nede kullanılır” Tatatunga: “İyi kişiyi seçip yarlık yazısı yollayacak her türlü işte kullanılır” deyince, Hasar iyice, dürüst saygılı kimse diye Temüücin'e bildirip, her türlü yazı göndermede kullanmak için o damgayı yine bu Tatatunga'ya verdiler. Hasar Tatatunga'yı öğretmen tutup, yazı, yasa, çeri siyaseti başta olmak üzere çeşitli konuda ders verdirip çabucak öğrendi.”¹¹⁰

Tayang Han'ın oğlu Küçlük, yanındaki az bir kuvvetle kaçmaya muvaffak oldu. Tamir mevkiinde neticesiz bir mukavemetten sonra çekilmeye mecbur olup batıya doğru uzaklaştı. Aynı zamanda Cengiz Han tarafından mağlup edilen Merkit beyi Toktoa Beki, oğulları Kudu ve Çıla'un ile bazı Merkit büyükleri kaçmayı başardılar.¹¹¹ İrtiş taraflarına, Zaysan gölü ve Ulu-tağ'a doğru yani Sibiryâ Altayları, Targabatay ve Çingiz dağlarının teşkil ettiği dağlık bölgede Çingiz Han peşlerine düşmüştür. Yukarı İrtiş'in bir kolu olan Cem suyu kıyılarında meydana gelen savaşta Çingiz Han tarafından büyük bir yenilgiye uğradılar. Bir kısmı İrtiş nehrinde boğuldu ve Merkit beyi Toktoa Beki bir okla öldürüldü.¹¹² Küçlük ilk önce Uygurlardan sığınma talep etmiş ancak idikut tarafından kabul edilmemişti.¹¹³ Daha sonra Kara-Kıtay imparatorluğuna sığınmıştı. Kara-Kıtay hükümdarı Gür-han'ın himayesine giren

¹⁰⁸ Grousset, a.g.e., s.246

¹⁰⁹ Barthold, a.g.e., s.400-401, Grousset, s.244

¹¹⁰ Moğolların Gizli Tarihçesi, s.155

¹¹¹ Yavuz Delibalta, “Karahıtay Devletinin İnhitâtı ve Nayman Veliahtı Küçlük'ün Doğu Türkistan Tahakkümü (1211-1218)”, Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi, S.4, Eylül 2019, s.39, Moğolların Gizli Tarihçesi, s.157-158, Rene Grousset, s.245, L.N. Gumilev, **Muhayyel Hükümdarlığın İzinde**, İstanbul 2019, s.182

¹¹² C. D'Ohsson, a.g.e., s.53, Leo De Hartog, s.83, V.V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, İstanbul 2017, s.314, İbrahim Kafesoğlu, **Harzemşahlar Devleti Tarihi**, Ankara 1984, s.190-191

¹¹³ Leo De Hartog, a.g.e., s.83

Küçlük kendisine sığınma sağlayan devletin dâhili anlaşmazlıklarından faydalanarak iktidarı ele geçirdi.¹¹⁴

Aslen Nesturî mezhebinden bir Hristiyan olan Küçlük, sonradan Budist olmuştu. Kara-Kıtay mülkünün hükümdarı olarak orada hem Hristiyanlığı hem de Müslümanlığı bastırmaya çalıştı.¹¹⁵ Moğolların Çin tarafına yönelmesi Küçlük'ün bulunduğu bölgede rahatça siyaset yapmasına olanak sağlamıştı Kara-Kitan tahtını ele geçiren Küçlük Harezmliler'i güneye itmeyi başarmış, arkasından Moğollar'ın himayesine girmiş olan Almalık hariç Doğu Türkistan prensliklerini itaat altına almıştı. Ancak halka karşı uyguladığı baskı hoş görülmediğinden dolayı ondan yüz çevrilmesine neden olmuştur.

1218 yılında Küçlük Almalık prensliğini işgal edip, Moğol kuvvetleri Çingiz Han'ın en başarılı komutanlarından Cebe Noyan eşliğinde yirmi bin kişilik bir kuvvetle yardıma gelince¹¹⁶ ülkenin güneyinde bulunan Sarıkol'a kaçmaya mecbur olan Küçlük, fazla ilerleyemeyerek Moğolların eline düşmüş ve daha sonrasında öldürülmüştür.¹¹⁷

Naymanlar ve Kereyitler, Uygur Türklerinin komşusu olmakla kültür bakımından onların tesiri altında kalmışlar, yazı ile birlikte birçok medeniyet ve kültür unsurlarını Uygurlardan alan Moğol boylarından bilhassa Naymanlar, diğer komşularına nazaran üstün bir seviyede bulunuyorlardı.¹¹⁸ Özellikle Naymanların büyük bir bölümünün hakimiyet altına alınmasından sonra Moğol sosyal hayatında bazı değişmelerin olduğunu görmekteyiz. Okuma yazmanın, idari alanda yaşanan değişikliklerin Uygur kültürü etkisi altında az veya çok kaldığı açık şekilde ortadadır.¹¹⁹

B. MERKİTLER

Çingiz'in devletini kurma yolundaki en büyük engellerden birisi de Merkitler idi. Genel olarak orman halkları arasında sayılan bu kabile büyük ölçüde Moğol adetlerini yaşamaktaydı. Merkitlerin yaşadığı topraklar genel olarak o bölgede yaşayan diğer boylarla yakın ilişki kurmalarına olanak sağlayan Selenga nehrinin aşağı taraflarında, Baykal gölünün

¹¹⁴ Küçlük'ün Kara-Hıtay'da faaliyetleri için bkz: İbnü'l-Esir, **El Kâmil Fi't-Tarih**, trc: Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1987C.XII, s.222-224

¹¹⁵ Aristov, a.g.e., s.52-53, Küçlük'ün ele geçirdiği bölgede halka yaptığı faaliyetler hakkında bilgi için bkz: Barthold, *Dersler*, s.129-131

¹¹⁶ Yavuz Delibalta, *Karahıtay Devletinin...*, s.48-49

¹¹⁷ Gumilev, a.g.e., s.190; C. D'Ohsson, a.g.e., s.80-82,

¹¹⁸ Ahmet Temir, Moğol (veya Türk-Moğol) Hanlığı, *Türkler Ansiklopedisi*, C.VIII, Ankara 2000, s. 417

¹¹⁹ Uygur Kültürünün Moğollara etkisi için bkz: Barthold, a.g.e., s.401-405

güneyi ve güney doğusunda bulunmaktadır.¹²⁰ Reşideddîn Merkitlerin “Uduyut”¹²¹ olarak da bilindiğini söylemiş ve bu kabilenin içerisinde dört soydan bahsetmiştir. Bunlar: Mudan, Tudaqlin, Uhaz (Udut) Merkit, ve Je’tin’den oluşmaktadır. Ayrıca Reşideddîn bu kabilenin çok sayıda askeri olduğunu vahşi bir şekilde savaştıklarını söylemiştir.¹²²

Marco Polo ise Kubilay zamanında yaptığı seyahatinde Merkitler hakkında bilgi vermektedir. O Merkit ismini *Mecrit* olarak vermektedir. Marco Polo ayrıca Merkitlerin o dönem de ki hayatları hakkında da bazı malumatlar ulaştırmıştır:

....”Karakurum’dan ve Altay Dağlarından yola çıkan kişi, Kuzey’deki bir yöreye doğru yol alır, buranın adı Bargu’dur¹²³ ve burada yerleşim yoktur, ya da pek azdır. Bu ovayı geçmek kırk gün sürer. Burada yaşayan insanlara *Mecrit* (Merkit) denir ve çok vahşi insanlardır. Çoğunlukla avlayarak yakaladıkları hayvanlarla yaşarlar, özellikle büyük geyikleri avlarlar, ki bunlar çok sayıdadır. Ama daha olağanüstü olan şey, bu geyikleri terbiye edip at gibi onlara binmeleridir, çünkü bunlar üstlerine binilecek kadar büyüktür. Ayrıca kuş avlayarak da yaşarlar, çünkü çok sayıda göl, su birikintisi ve bataklık vardır ve söz konusu ova, kuzeye doğru Okyanus Denizi’nde biter. Adet ve gelenekleri Tatarlar gibidir ve Büyük Han’a bağlıdırlar. Ne buğdayları ne şarapları vardır. Yazın çok miktarda rastladıkları hayvanları ve kuşları avlarlar, ama kışın, büyük soğuklar nedeniyle ne hayvan kalır ne kuş.”¹²⁴

Diğer taraftan Vladimirtsov Merkitlerin orman kabilelerin hududunda bazen de orman kabilesi arasında olduklarını söyleyip bulundukları bölgenin Uygur ve Müslüman tüccarların elinde bulunduğu ve bu yol üzerinde tüccarlar geçerken de bunlardan yük hayvanlarına un yükleyerek yaşadıkları bölgeye götürüp kullandıklarını söylemektedir.¹²⁵ Tabi ki bu durum Merkitlere özgü bir şey olmayıp ormanda yaşayan kabilelerin birçoğunda görünmektedir.

¹²⁰ **Türk Moğol Tarihi**, ed: Kürşat Yıldırım, İstanbul 2018, s.85, Leo De Hartog, a.g.e., s.14, Aristov, a.g.e., s.52, Michal Biran, **Cengiz Han**, trç: Ahmet Fethi Yıldırım, İstanbul 2019, s.48

¹²¹ Merkitlere Uduyut denilmesi büyük olasılıkla Selenga nehri civarında yaşadıkları ve bu nehrin batı kolunun udu nehri olmasından dolayı bu isim kullanılmıştır. Howorth, a.g.e., s.22

¹²² Reşidettin, a.g.e., s.52

¹²³ Baykal Gölü’nün güneyinde ve Selenga Irmağı’nın kuzeydoğusunda bulunan bu bölge, günümüzde Rusya’daki özerk Buriyatlar Cumhuriyeti’nin bir parçasıdır.

¹²⁴ Marco Polo, **Dünyanın Hikâye Edilişi**, trç: Işık Ergüden – Z. Zühre İlkelen, İstanbul 2019, s.154

¹²⁵ B. Y. Vladimirtsov, a.g.e., s.59-60

Merkitler hakkındaki bilgilerimiz kısıtlı olmasına rağmen Çingiz dönemi faaliyetlerinden az çok bilgi sahibi olabiliyoruz. Çingiz daha yeni yeni devletini kurduğu zaman karşılaştığı ilk rakiplerinden biri Merkitlerdi. M.G.T. de Merkitlerle münasebetler Çingiz'in babası Yesühei Bahadır ile başlamaktadır. Merkitlerin Olhunoud boyundan Yehe ciledü¹²⁶ adlı bir kadını eş olarak alıp dönen Merkitlere rastlamasıyla aralarında ki kavga başlamış olacaktır. Yesühei Bahadır Yehe Ciledü'yu Merkitlerin elinden kaçırarak kendisine eş yapmıştır.¹²⁷ İşte Çingiz Han Merkitlerden kaçırılan Yehe ciledü'dan dünyaya gelmiştir.

Çingiz'in Babası Tatarlar tarafından öldürülünce annesi ve kardeşleri ile yalnız kalmışlardı. Çingiz bir kabileye liderlik yapabilmek için genç bulunuyor ve kabilede diğer aileler yavaş yavaş onların yanından ayrılıyorlardı. Çingiz bu zor şartlar altında mücadele etmeyi hiçbir zaman bırakmamış kardeşlerinin ve andaları ile beraber hareket etmiştir. Diğer taraftan bu zorlu coğrafya da tek başına desteksiz ayakta duramayacağını da farkındaydı. Bundan dolayı Timuçin Kereyitlerden babasının çok yakın arkadaşı olan Tuğrul Han'a sığınmış ve Tuğrul'un yardımıyla eski gücüne yeniden kavuşmaya başlamış öte yandan etrafında yeniden halk toplanmaya başlamıştı.

Babasının zamanında annesinin boyu olan Ongiratlardan Börte ile evlenmişti. O zamanki Bozkır anlayışına göre Yesühei Bahadır'ın Merkitlerden kız kaçırması elbette ki karşılıksız kalmamalıydı. İşte eski gücüne yeniden kavuşmaya başlamışken Merkitlerin saldırısına uğramış ve bir felaketle karşı karşıya kalmıştır. Merkitler kamplarına saldırmış Timuçin zor da olsa kaçmayı başarmıştır; annesi, kız kardeşi, öteki kardeşleri Borçu ve Celmey'le birlikte Hentey Dağları'ndan Burkan Kaldun'a¹²⁸ sığındı. Genç karısı Börte geride kalınca Merkitler hedeflerine ulaşmışlar ve onu esir almayı başarmışlardır. Saldırganların lideri onu kendisine eş olarak aldı.¹²⁹ Ayrıca Yesühei'nin ikinci eşini de kaçırdılar.¹³⁰ Timuçin bu olaydan sonra yaşadıkları M.G.T. de detaylı ve uzunca bir şekilde anlatılmakta hem eşinin kaçırılması hem de yavaş yavaş toplamaya başladığı gücünün yeniden bozulmasına büyük ölçüde üzölmüştür. Timuçin Burhan Haldun dağına sığınarak bağrını döverek yalvarmıştır. Bu yalvarmadan sonra Kuşağını boynuna asıp, başlığını eline sıkıştırıp, eliyle göğüs kemiğine

¹²⁶ Altan Topçi'de bu isim "Ögelen-eke" olarak geçmektedir.

¹²⁷ Moğolların Gizli Tarihi, s. 47-48, Altan Topçi, s.622-623

¹²⁸Burhan Haldun dağı Moğollar için kutsal olan ve Çingiz'in bu dağa gömüldüğüne inanılan Moğolistan'ın Hentiy eyaletinde bulunan ve Moğollar için kutsal sayılan dağlardan biridir.

¹²⁹ Bu liderin Toktoğa-beki (Toktagha) olması gerekir.

¹³⁰ Leo De Hartog, a.g.e., s.23-247, Ahmet Temir, **Cengiz Han**, s. 25-26

bastırarak, güneşe doğru yönelip, karşılık olarak Burhan Haldun’a dokuz kere diz çökerek saçı saçtı.¹³¹ Timuçin’in duyduğu üzüntüyü bu şekilde göstermeye çalışmıştır.

Merkitlerin eşini kaçırmış olmasına Çingiz elbette çok üzülmüştür ve onu kurtarmak için girişimlerde bulunması gerekiyordu. Çingiz, Börte’yi kurtarmak için çok aceleci davranmamış bilinçsiz bir hareketten kaçınmıştır. Tek başına Merkitlere karşı gelemeyeceğini bildiğinden Kereyetli Tuğrul Han’ın yanına gitmeyi uygun bulmuştur.¹³² Çingiz kardeşleri Hasar (Kasar) ve Belgütei ile birlikte M.G.T deyişiyle Tula Irmağı’nın Kara ormanında yurt tutmuş Van Han Togoril’a (Tuğrul) doğru yola çıkmıştır. Ona vardığında durumu anlatıp karısını kurtarması için yardım talep etmiştir. Tuğrul Han “*Samur kürküne karşılık bütün merkitlere tümünden saldırıp börte Ücin’ini çekivereyim. Kara samur kürküne karşılık olarak bütün merkiti paramparça edip Katun (Hatun) Börteni geri getireyim*”¹³³ Tuğrul Han’ın bu sözleri üzerine andası Camukaya da haber salınmış ordularını toplayarak Merkitlere doğru yola çıkmışlardır. Çingiz, Tuğrul Han ve Camuka beraber hareket edip Merkitleri yenmeyi başarmışlardır.

Çingizin eşi Börte’yi kurtarması Gizli Tarihin en dramatik sahnelerinden birisidir. Bu olay Gizli Tarih’te detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Merkitler bu savaşta dağılmış bir kısmı kılıçtan geçirilmiş bazıları da dağlara kaçmıştır. Timuçin, Tuğrul ve Camukaya “*Baba han Togoril, değerli dostum Camuha gücümüzü birleştirip haklı tanrının başışıyla, dünya ananın desteğiyle eski öçlü mergid’in çiğerini yüreğini yakıp, saygın türünü söndürüp, kaldığı evi boşaltıp, balık eşyalarını ganimet ettik*” diyerek Merkitlere karşı yapmış olduğu savaşın sonuncunda bir nevi mutluluğunu bu şekilde dile getirmiştir.¹³⁴

Elbetteki Merkitlerin yenilmesi bu orman halkını hemen durdurmamıştır. Çingiz Han’a karşı yapılan ittifaklarda geri durmuyor onları her durumda zor vaziyette bırakmaya çalışıyorlardı. Çingiz’in kan kardeşi olan Camuka ile arası açılınca Camuka kendisini Gür-han ünvanını alarak Çingiz’e karşı kendisini lider ilan etmişti. Camukayı destekleyen halklar arasında Merkitler de bulunmaktaydı. Çingiz Tuğrul Han’ın yardımıyla 1201’de Camukayı yenince Merkitler bir kez daha hayal kırıklığına uğramışlardır.¹³⁵

Bu dönemde Merkitlerle savaşan sadece Çingiz değildi. Kereyit lideri Tuğrul Han küçük yaşta iken Merkit ulusuna esir düşmüş ve bir han oğlu olmasına rağmen Merkitlere

¹³¹ Moğolların Gizli Tarihçesi, s.65-67

¹³² Paul Ratchnevsky, **Cenghis Khan His Life and Legacy**, USA 2000, s. 35

¹³³ Moğolların Gizli Tarihçesi, s.68-69

¹³⁴ Moğolların Gizli Tarihçesi, s.76, Jean-Paul Roux, s.84-92

¹³⁵ Rene Grousset, a.g.e., s.236-237,

mısır öğütmüştü.¹³⁶ Tuğrul Han belki küçük yaşta kendisine yapılan eziyetlerin intikamını Merkitlerden almak istiyordu. İşte bundan dolayı Çingiz Han İt yılında (1202) Tatarlar ile mücadele ederken Merkit lideri olan Togtuga behi'ye¹³⁷ saldırıp ona ağır kayıplar verdirmiştir. Tuğrul'un bu hareketi sonucunda Merkitlerden fazlasıyla ganimet elde etmiş ancak bunu Çingiz Han'dan mahrum bırakmıştı. Bu olay belki de Çingiz ve Tuğrul'un arasının açılmasında sebeplerden birini teşkil edecekti.

Merkitler Çingiz Han'a karşı yapılan ittifakların içerisinde bulunmaya önem vermiştir. Çingiz'in çok küçük yaştan itibaren kardeşi olarak gördüğü Camuka ile ayrılınca Bozkır da bir üstünlük mücadelesine tanık olacağız. Merkitler işte bu mücadele de Camuka tarafını tutmuş Timuçin Çingiz ünvanını alırken Camuka da Gür-han ünvanı verilmiştir. Merkitler gibi birçok kavim Camukayı desteklemiştir.

Merkitleri sahnede önemli bir rol olarak Nayman savaşlarında da görmekteyiz. Yukarıda Çingiz'e karşı ittifaklar içerisinde yer aldığını belirmiştik. Nayman gibi güçlü bir kabilenin Çingiz'i devre dışı bırakacağına inandıklarından dolayı Togtuga behi, oğulları ve halkı Naymanlar tarafını desteklemiş ve onlarla beraber savaşmışlardır. Ancak Naymanlar bahsinde de anlattığımız üzere Merkitler bu ittifaktan da bir sonuç alamamıştır. Hatta diyebiliriz ki bu savaş sonucunda Merkitler büyük ölçüde birimlere ayrılarak Çingiz Han devleti içerisinde erimişlerdir.

1207 yılında Naymanların Çingiz'e yenilmesinden sonra Küçülük ile kaçan Togtuga behi kısa bir takibin ardından yakalanarak öldürülmüş ve oğlu Han'ın huzuruna çıkarılmış Cuci Kasar'ın müdahalelerine rağmen sonu babası gibi olmuştur.¹³⁸

Kendisine sulh yoluyla itaat etmeyen kavimleri parçalara bölerek, ordu ve halk içerisinde yavaş yavaş güçlerini azaltma yoluna giden Çingiz han böylelikle Bozkır coğrafyasından hâkimiyetini pekiştirme yolunda büyük boylardan olan Merkitleri de saf dışı bırakmayı başarak gücünü bir daha diğer kabilelere de ispatlamış oluyordu. Büyük savaşlarda aldığı galibiyetlerden sonra kendisine gelip bağlanan birçok boy olmuştur. Bu savaşa sonucunda da Merkit içerisinde bulunan geniş aileler Çingiz'in hâkimiyetini tanımıştır.

¹³⁶ Moğolların Gizli Tarihçesi, s.115, Gümilev, Muhayyel..., s.116

¹³⁷ Behi, Beki olarak kullanılan unvan muhtelif moğol kabilelerine mensup şahısların isimleri münasebetiyle, çok geçmektedir. Bu unvanı bilhassa büyük oğulların taşıdığı göze çarpmaktadır. Beki unvanıyla birlikte söylenen bu isimlerle Moğolların gizli tarihinin verdiği malumatı karşılaştırsak beki kelimesinin, şamanlık bakımından "*baş rahip*" kahin-başbuğ olduğuna hükmedebiliriz. Şu cihete de dikkat etmeliyiz ki beki unvanını, Merkit ve Oyrat gibi orman kavimlerinin başbuğları taşıyorlardı, ki bunlarda şamanizm çok inkişaf etmiştir., Vladimirtsov, a.g.e., s.79-80

¹³⁸ Roux, Moğol..., s.129, Ebu'l Gazi, **Şecere-i Türk**, s.60

C. KEREYİTLER

Kereyitler genel olarak Orhon ve Tula nehirleri arasında ve Karakurum Dağları'nda meskûn idiler. Bunlar bulundukları bölgenin öneminden dolayı Bozkır coğrafyasında etkili bir konuma sahiptiler ve diğer boylar üzerinde üstünlük kurmaya çalışıyorlardı.

Kereyit boyunun içerisinde farklı kabileler de bulunmaktadır.¹³⁹ Bu kabileler “Jirgin, Tungayit, Albat, Toba’ut” Kereyit birliğini oluşturmaktadır. Bunların arasında önemli şahıslar çıkmıştır. Jirgin kabilesinden Çingiz’e Tuğrul Han tarafından elçi gönderilmiş, Çingiz’in eşlerinden biri de Albat kabilesindendi. Kereyitlere Nesturi Papazları Hristiyanlığı öğretmişlerdi. Orman kabileleri arasında daha çok şamanlar öne çıkarken Bozkır içlerinde olan Kereyitler gibi kavimler Budizm ve Nesturi Hristiyanlığının¹⁴⁰ dini etkisinde kalmışlardır. Ebül Ferec’in anlattığına göre Kereyitler XI. y.y. gibi erken bir tarihte Nesturiliği benimsemişlerdi.¹⁴¹

Kereyitlerin menşesine dair görüşler hususunda, Kereyitler’in şiddetli şekilde Türk etkisi altında kalmış Moğollar mı, yoksa Moğollaşma yolu üzerinde Türkler mi olduğunu söylemek zordur. Her durumda pek çok Kerait asılı Türk olup Tuğrul bir Moğol adından ziyade Türk adıdır denilerek bunları Türk kökenli saymaktadırlar.¹⁴²

Çingiz zamanında Kereyit hükümdarının adı Tuğrul Han idi. Tuğrul Han’ın dedesi Markuz Buyruk (Kumandan, İmparator) Tatar imparatoru olan Naur tarafından esir edilerek Çin İmparatoruna gönderildikten bir süre sonra tahtadan yapılan eşek üstüne çivilenerek idam ettirilmiştir. Yukarıda Nayman bahsinde de anlattığımız gibi Bozkır coğrafyasında intikam alınması gerekiyordu. Markuz Buyruk’un zevcesi Tatar Hanından eşinin intikamını almak için plan yaptı. Naur’a “Yüz deve, on kısarak ve kımız ile dolu olan yüz tulum sunacağım” diyerek

¹³⁹ D’Ohsson, Moğol ..., s.38

¹⁴⁰ Nesturilik hakkında bkz: L. Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, Ankara 2011, s.295-299

¹⁴¹ Ebül Ferec bu olayı; Nesturi Patriki Jak Mitra Puli (Abdu Yesu)’dan, Horasan’dan yazılmış şöyle bir mektup aldı: “Türkistan’ın iç tarafında sakin olan *Kereyit* adlı kavmin hükümdarı, karlı dağlarda av avlarken yolunu kaybeder. Arar arar yol bulamaz, ümidini kesmek üzere iken önüne bir aziz çıkar: “Eğer Hazreti İsa’ya inanırsan, seni bu tehlikeden kurtarırım ve sana yolu gösteririm.” der. Hükümdar, Hristiyan sürüsünün bir koyunu olacağını vaad etmiş. Aziz önüne düşerek yolu göstermiş. Dönüşünde hükümdar, o civarda bulunan Hristiyan tüccarlarını çağırarak Hristiyanlık esaslarını sormuş. Onlardan öğrenmiş ki vaftiz edilmeksizin Hristiyan olunmaz. Faka onlardan bir İncil almış ve hergün ona hürmet görevini yerine getirmiş. Bu hükümdar: “Beni yanına davet et veyahut bir din adamı gönder ki beni vaftiz etsin.” dedi. Benden perhiz üzerine sordu ve “bizim et ile süten başka yiyeceğimiz yok, nasıl perhiz edelim?” dedi. O, iki yüz bin adamın Hristiyanlığa gireceğini ilave etti. Bağdat Patriki Mitra Puli: “O hükümdara mukaddes vazolarla mücehhez iki papaz gönder; onları vaftiz etsinler, onlara Hristiyan Akaidi’ni öğretsinler, perhiz zamanında et yemeği men etsinler, fakat maden başka yiyecekleri yok imiş, süte müsaade etsinler.” diye cevap yazdı. D’Ohsson, Moğol , s.38, George Vernadsky, **Moğollar ve Ruslar**, İstanbul 2019, s.27-28, Grouset., Bozkır., s.219

¹⁴² Grouset, Bozkır..., s.219

Naur'un yanına geldi. Verilen ziyafette tulumların içinden çıkan kişiler Naur'u ve orada bulunan adamlarını öldürdüler.¹⁴³

Markuz'un ölümünden sonra iki oğlundan biri olan Kucakur¹⁴⁴ onun yerine geçti. Kereyitlerin en önemli liderlerinden biri olan Tuğrul bu hükümdarın altı oğlundan biridir ve ondan sonra liderlik edecektir.¹⁴⁵ Tuğrul Han'ın zor bir çocukluk zamanı geçirmiş ve tahta oturması o kadar da kolay olmamıştı. Küçük yaşta Merkitler tarafından esir olarak alınan Tuğrul, uzun yıllar boyunca Merkitler için "tahıl öğretmüştü". Daha sonra esir hayatı devam etmiş Tatarların eline düşmüş ve onlara çobanlık hizmeti yapmıştır.¹⁴⁶ Taht'a geçmesini engelleyen kardeşlerini ortadan kaldırdı. Ancak bu sefer de Amcası Kurhan ile mücadele etmiş yenilgiye uğrayarak ilk Merkit iline kaçmış daha sonrasında ise Yesügey Bahadır'a sığınmıştır. Bu olaylara bakınca Kereyit içerisinde dahi birlğin olmadığını liderlik mücadelisinin verildiğini görülmektedir.

Yesügey Bahadır ve Tuğrul Han'ın dostluğu böylece başlamış oldu. Yesügey'in yarımıyla eski toprakları yeniden ele geçirmeye muktedir olan Tuğrul Han Yesügey'in yaptığı bu yardımı karşılıksız bırakmayacak oğlu Temuçin'e yardıma ihtiyacı olduğunda ilk gelenlerden olacaktır.

Tuğrul Han Yesügey Bahadırın yardımıyla yeniden hâkimiyetini tesis etmiş ancak bu coğrafyada olaylar hiçbir zaman durağan değildi. Bölgede hâkimiyeti eline geçirmeye çalışan güçlü boylardan birisi olan Naymanlar kendi etrafında ittifakları birleştirmeye çalışıyordu. Naymanlar, Oyratlar, Merkitler, Öngütler gibi güçlü kabileleri Merkitlere karşı kullanmak için gayret gösteriyordu.¹⁴⁷ Böyle bir ortamda yukarıda da işaret ettiğimiz gibi Yesügey Bahadıyla birleşerek kendi ittifakını kuracaktır.

Kereyitleri aktif olarak Çingiz Han tarafında görmekle beraber durumun şartlarına göre taraf değiştirdiklerini veya Çingiz'den ayrı hareket ettiklerini de görmekteyiz. Merkit bahsinde de gördüğümüz üzere Çingiz'in daha yeni yeni gücünü toparlanmaya başladığı zamanda eşi Börtenin Merkitler tarafında kaçırılması ve onu kurtarmak için Tuğrul Han'dan yardım isteyip eşini kurtarması bunların arasında ki ilk önemli ittifak olduğunu söyleyebiliriz. Tuğrul Han, Camuka ve Çingiz üçü beraber hareket ederek güçlü bir kabile olan Merkitleri

---

¹⁴³ Reşidettin, s. 62

¹⁴⁴ Roux bu ismi Gurcaguz olarak vermektedir.

¹⁴⁵ D'Ohsson, Moğol ..., s.39

¹⁴⁶ Roux, Moğol İmparatorluğu., s.57

¹⁴⁷ L.N. Gumilev, **Muhayyel Hükümdarlığın İzinde**, İstanbul 2019, s.161

yenmiş ve esirleri kurtarmıştır.¹⁴⁸ Burada bir yandan Çingiz'in eşini kurtarmak varken diğer yandan ise Tuğrul'un aslında küçük yaşta Merkitlere esir düşüp geçirdiği çileli yılların bir nevi öcünü alma duygusu olduğunu söyleyebiliriz.

1197 veya 98 yılında beraber Burkin Kabilesi'ne ve Merkit kabilelerine savaş açarak galip geldirler. Onların bu şekilde hareket edip güçlenmeleri diğer kabilelerin dikkatini çekiyor ve onlara karşı birleşiyorlardı. Kigmin, Salcut, Durban, Konkurat ve Tatar kabilelerinden bazıları 1199 yılında birleşerek Çingiz-Tuğrul ittifakını bozmaya çalıştılar. Ancak bu ittifaktan önceden haberi olan Çingiz onları Buyur Gölü civarında karşılayarak dağıtmıştı. Burada Tuğrul'u tahtan indirmek isteyen kardeşininde ittifak içinde olduğu başarılı olamayınca Taymalar'a iltici ettiği bilinmektedir.¹⁴⁹

1198 yılında Tatar sorunun çözmek isteyen Çingiz, hem kendisi için büyük bir rakip olduklarından hem de babasını öldürdüklerin dolayı intikam almak için Tatarlar üzerine Tuğrul Han ile hareket etmiştir. Bu savaşta Çingiz Tuğrul Han'a tabii olarak katılmıştır. Kereyitler ve Çingiz Han, Ulca ırmağı boyunca ilerleyerek Tatar Hanı Megücin Se'ültü'yü öldürerek Tatarları yenilgiye uğratmışlardı. Tatarlara düşman olan Pekin Sarayı bu olaydan sonra Tuğrul'a Çin ünvanı Wang'ı (Kral ve Hükümdar) vererek onu mükâfatlandırmışlardı.¹⁵⁰

Çingiz'in Tuğrul'a tabii hayatı çok uzun sürmeyecekti. Tarihi tam tespit edilemese de Kereyit lideri Tuğrul Nayman kralı İnanç-bilgen'nin desteklediği öz kardeşi Erke-kara tarafından tahtından edilmişti. Güney-batıya, Çu nehrine kadar kaçarak Kara-Kıtay'lara sığınmış ve boş yere onların kendisini desteklemesini beklemişti. Kara-Kıtay hükümdarı Gur-Han ile bozuşunca Gobi'de bir süre kaldı. Daha sonra Çingiz Han'a sığınmıştır. Çingiz Han babası olarak gördüğü Tuğrul'un memleketlerini derhal ele geçirmek için harekete geçti.¹⁵¹ Tuğrul Han'a: *"Tıpkı hareketsiz bir alev gibi aklıktan zayıflamış bir halde ilerliyordun. Sana koyun, at, eşya verdim. Çok zayıftın. Ve on beş gün sonra seni yeniden semirttim."* demiş. Ayrıca kardeşi Cagambuyu yakalayarak *"İşte sana yaptığım ikinci hizmet"* diyerek eski gücü kazanmasında yardım ettiği bu sözlerle belirtmişti.

Tuğrul gücünü eskisi gibi toplayınca 1202 Köpek yılında Çingiz Han Tatarlara karşı mücadele ederken Tuğrul da Merkitlere karşı sefere çıkmış reisleri Togtua Behi'yi yenilgiye uğratarak Merkit halkının çoğunu esir almış ve fazlaca da ganimet elde etmişti. Ancak Tuğrul

¹⁴⁸ Moğolların Gizli Tarihçesi, s.68-70

¹⁴⁹ D'Ohsson, Moğol..., s.39vd.

¹⁵⁰ Grouset, Bozkır..., s233

¹⁵¹ Grouset, Bozkır..., 234

bu sefer sonrasında elde ettiklerinden Çingiz'e herhangi bir pay vermemiştir.¹⁵² Çingiz Han Tuğrul Han'a babası nazarı ile baktığından dolayı şimdilik ondan ayrı hareket etmesini fazla sorun etmediği anlaşılmaktadır.

Çingiz'in andası olan Camuka ilk başlarda beraber hareket etselerde daha sonra anlaşmazlıklar çıkarak birbirlerinden ayrılmışlardı. Çingiz Han'ın ve Tuğrul'un kurmaya çalıştıkları ittifaka karşı Cacirat şefi olan Camuka karşı bir ittifak kurmuştu. Camuka kendi tarafına Çingiz'e ve Tuğrul'a düşman olan "Caciratlar, Tayici'utlar, Kongiratlar, Körlesler, Dörbenler, Salci'utlar" gibi kavimleri toplamış ve 1201 yılında kendisini "Gur-han", yani Moğolistan'ın imparatoru ilân ettirmişti. Ancak bu ittifakı da Tuğrul'un yardımıyla bozmuş ve Camuka ve yanındakileri mağlup etmişti.¹⁵³

Tuğrul her ne kadar Çingiz'den bazen habersiz hareket etmiş olsa da kendine düşman olabileceğini düşündüklerine karşı Çingiz'in yanında yer almaya devam etmiştir. Tarihi tam olarak belli olmamakla birlikte Tatarların yok edilmesinden önce ya da sonra Naymanlar Tuğrul Han'a bir baskın yaparak onların herşeyi ele geçirmişti. Bunun üzerine Tuğrul Çingiz'den yardım istemiş ve Naymanlara karşı başarılı bir sefer yaparak Kereyitlerin kaybettiklerini tekrar vermiştir.¹⁵⁴

Tuğrul Han Çingiz'e tam anlamıyla bir dost olduğunu söylemek zordur. Çünkü genel çerçevede içerisinde bakıldığı zaman bağımsız hareket etmekte ve şartlara göre davranmaktadır. Ancak bir süre sonra ikisinin arasının soğuduğunu M.G.T'den öğrenmekteyiz. Camuka bu fırsatı hemen değerlendirerek "*Andam Temüücin, Nayman Dayan Han'a elçi gönderip sürekli ilişkide bulunur*" demiş bun duyun Tuğrul "*Nasıl oğlum (Çingiz) için böyle kötü düşünürler? Biz, oğlumla birbirimize destek olurken, onun için kötü düşünürsem tanrı bizleri sevmez. Camuka eskiden beri aptal ve geveze biriydi. Boşuna doğru, yanlış konuşuyor*"¹⁵⁵ diyerek aslında bir nevi Çingiz'e güvenini belirtiyordu. Tuğrul'un oğlu Nilha-Sengüm de Camuka tarafından olduğundan dolayı babasını Çingiz'e karşı iyice kışkırtıyordu. Tuğrul daha fazla dayanarak Çingiz'e karşı yapılan ittifak'ın içinde olmayı kabul etti. Ordular yola çıktığında Çingiz Tuğrul'un bu kararı almasına bir nevi şaşırmıştır. Ona gönderdiği mektupta "*Han babamla biz ne diye konuşmuştuk? Zorgal hon'un Ulagan boldog*"¹⁵⁶ denen yerinde ikimiz ne diye söylemiştik. Şimdi han babam sen karşılıklı konuşmadan, kopup neye ayrıldın? Han

¹⁵² Moğolların Gizli Tarihçesi, s.118 Ahmet Temir, **Cengiz Han**, s.40,

¹⁵³ Roux, Moğol İmparatorluğu..., s.107-108

¹⁵⁴ Roux., s.115

¹⁵⁵ Moğolların Gizli Tarihçesi, s.124

¹⁵⁶ Kızıl tepe

*babam! Ben az olsam da çoktan geri kalmam, kötü olsam da iyiden aşağı kalmam. İki tokalı arabanın bir tokası kırılırsa, sığır onu çekemez. Onun gibi senin bir token ben değilmiydin...*¹⁵⁷ diyerek Tuğrul Han vazgeçirmeye çalıştığı söylenebilir. Ancak Çingiz'in bu sözlerinin de bir sonucu olmayınca savaşmaktan başka çare kalmamıştı.

Tuğrul Han, Camuka ve onlarla hareket eden diğer kabileler Çingiz karşısında büyük bir yenilgi almışlardı. Tuğrul savaş alanında kaçmayı başarmıştı. Savaş esirleri arasında Tuğrul'un kardeşi Caha-hambu'nun iki kızından büyüğünü kendisine eş olarak almıştır.¹⁵⁸ Tuğrul Han savaş alanından ayrılınca Nayman karakolu yakınında su içmek isterken oradan bulunun bir kişi tarafından öldürülmüştür.

Kereyitlerin Nesturi Hristiyanlığı benimsediklerini başta söylemiştik. Burada önemli bir noktaya daha değinmek gerekmektedir. Tuğrul Han'ın Avrupa da efsanevi de olsa bir şöhreti bulunmaktadır. Avrupanın inancına göre; Uzak Doğu'da Hristiyan bir kral zuhur edecek, batının yardımı olsun olmasın İslam ülkelerini ele geçirecek ve Müslümanları Hristiyan yapacaktır. Haçlı lideri papaları bu soruları ciddi ciddi tartışılar ve “Rahip Johaniues” efsanesine inanmış göründüler.

1145 yılında Suriye'deki Gabala piskoposunun Papa III. Eugenius'a bir mektup yolladığını ve bunda Ermenisian ile İhan'm ötesinde Johannes adlı bir hükümdar bulunduğunu, bu hükümdarın bundan birkaç yıl önce Media ve Acernistan ile harbe tutuşarak Ekbatana'yı aldığını, düşman ordusunu dağıtlığını ve Hristiyanlığa yardım için askerleriyle Arz-ı Mukaddes'e gitmek niyetinde olduğunu ilk defa Freisingli Ono'dan işitiyoruz. AsyalıKral Papaz Johaniues kavmiyle beraber Hristiyan daha doğrusu Nesturi olup, kavminin yalnız hükümdan değil, aynı zamanda ruhani reisidir. Papaz Johaniues efsanesi böylece doğmuştur. Gabala piskoposunun verdiği haberin arkasından başka haberler türedi ve Asyalı Hristiyan kralın masallan hatırlatan simasırı, sıkışık duruma düşmüş olan bau Hristiyanlar imdada yetişecek bir adam diye, renkli hayal çiçekleriyle süslediler. Zaten II. Haçlı seferi onun muhakkak sayılan yardımına güvenilerek başlamıştı. XIII. yüzyılın başında ise batı Hristiyan dünyası Moğol tehdidi altında kalınca, Papaz Johannes efsanesi yeniden canlanıyor ve ondan yardım bekliyorlardı. Moğol istilas zamanındaki seyyahların hepsi de onun kahramanlıklar hakkında bir şeyler bilirler.¹⁵⁹ Burada Papaz Johannes olarak Tuğrul Han'ın yaklaşık 200 bin kişiyle Nesturi Hristiyanlığına geçmesi böyle bir inancın ortaya çıktığı göstermektedir.

¹⁵⁷ Moğolların Gizli Tarihçesi, s.132-33

¹⁵⁸ Gizli Tarihçe, s.141

¹⁵⁹ Ergin Ayan, *Haçlıların Moğollarla İttifak Teşebbüsleri*, Türk Kültürü, S.462/XXXIX, Ekim 2001 ; Ligeti. Bilinmeyen..., s.303

Kereyit ulusu Türk-Moğol boyları arasında askeri ve Çingiz'in yükselmesine yardım etmesi açısından en önde gelen boylardan biri olduğunu söyleyebiliriz. Ama Bozkır coğrafyasının getirdiği bazı zorunluluklardan ve hayatta kalma isteklerinden dolayı çeşitli ittifaklar içerisine girmişlerdir. Çingiz'in güçlenmesinden ve diğer boyların kışkırtmalarından sonra Kereyitlerde Çingiz'e karşı saf tutmuşlar ve bu onların sonu olmuştur.

III. BÖLÜM

XII. VE XIII. YÜZYIL TÜRKİSTAN'DAKİ KÜÇÜK BOY VE KABİLELER

Moğolistan, Mançurya'dan Macaristan'a kadar uzanan Avrasya bozkır kuşağının en doğudaki bölümü olarak kabul edilebilir. Bu bozkır kuşağı, çok eski çağlardan beri İranî, Türk, Moğol ve Mançu soyundan gelen çeşitli göçebe kabilelerin yurdu olmuştu. Göçebe toplumu çok hareketli ve göçebelerin siyaseti çok dinamikti. Göçebeler, yerleşmiş komşu kavimleri sömürmek ve kara ticaret yollarını kontrol etmek gayretiyle zaman zaman çok uzak ülkelere hücum etmeye muktedir devasa ordular halinde birleşirlerdi.¹⁶⁰

XII. yüzyılda Moğolistan'ın politik sahnesi Kinler'e yenilen Hitaylar'ın yarattığı boşluğu doldurmak için tüm kabileler arasında çıkan sürtüşmelerle tanımlanabilir. Söz konusu sürtüşmelere dış devletlerin işine geliyordu. Bu devletlerin başında tabi ki Çin geliyordu. Çinliler'in geleneksel taktiği, sınırlarına yakın yörelerde yaşayan göçer kabileler'den biriyle ittifak kurmak ve geri kalanlar arasında sürtüşmeler çıkmasına neden olmaları için onları cesaretlendirmektir. Kabileler birbiriyle çarpıştığı sürece başkalarını tehdit edebilecek konuma gelemeyecekti.¹⁶¹

XII. Yüzyılda Moğolistan'da merkezî bir devlet yoktu. Birçok kabile ve klan grubu, ülkenin çeşitli yörelerinde aralarında kesin bir sınır çizgisi olmaksızın yaşıyordu. Türkçenin de kullanıldığı batı bölgesi istisna olmak üzere ekseriyatı Moğolca konuşuyordu. Bir hayli eski olan etnik geçmişlerinde hem Türklerde hem Moğollarda güçlü bir İranî kan karışımı vardı. Kafkas ırkına¹⁶² mensup insanların çok eski zamanlardan beri Türkistan'da ve Çin dahil olmak üzere Doğu Asya'da yaşadıkları tahmin edilmektedir.

XII. Yüzyılda Moğolistan'da yaşayan kabilelerin etnik menşei ne olursa olsun, hepsi hayat tarzları ve sosyal teşkilatları bakımından birbirine benziyordu ve bu bakımdan aynı kültür alanına mensup oldukları söylenebilir. Fakat o tarihte bu kabilelerin ve klanların

¹⁶⁰ George Vernadsky, Moğollar ve Ruslar, İstanbul 2007, s.

¹⁶¹ Robert Marshall, Doğudan Yükselen Güç Moğollar s.

¹⁶² Kafkas ırkı terimi belli bir topluluğu göstermek için değil tarihin çeşitleri zamanlarında farklı milletlerin karşılaştığı, kültürel etkileşim içine girdiği bir bölgeyi ifade etmek için kullanılıyor. Bugün Kafkaslarda tarihi süreç içerisinde saflığını muhafaza edebilmiş tek bir etnik ve kültürel yapıdan söz etmek mümkün değildir. Kafkaslarda yaşayan milletler, Türk kökenliler, Hristiyan milletler ve Türk olmayan Milletler olarak ayrılabilir. Kafkas halkları yüzyıllar boyunca aynı coğrafyada benzer tarihi, etnik ve sosyo-kültürel şartlar altında birbirlerinden etkilemişler ve birbirleriyle karışarak akraba topluluklar haline gelirken ortak bir Kafkas kültürü etrafında varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ergin AYAN, **Kafkasya: Bir Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi**, ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, C.1, S.2, s.1

bütününün ortak bir adı yoktu. Moğol adı aslında sadece küçük bir kabileye atıfta bulunuyordu.

Bu kabile, XII. Yüzyılın başlarında önem kazanmış, ama yüzyılın ortasında komşuları Tatarlar tarafından mağlup edilip neredeyse tamamen dağılmıştı. Bunun üzerine Tatarlar Moğolistan'ın önde gelen kabilelerden biri olmuşlardı.¹⁶³ Merkitler, Kerayitler ve Naymanlar diğer üç önemli kabileydiler. Önde gelen Moğol kabileleri bozkır kuşağında yaşarken başka kabile veya klanların bozkırların kuzey kenarında veya hatta Baykal, Yukarı Yenisey ve Altay bölgelerinde orman kuşağının tam içinde yaşadıklarını kaydetmek gerekir.

XIII. asrın başlarında Türkistan'nın batısı, Yenisey Irmağı ile Yukarı İrtiş'ten itibaren, Türk halkları (Kırgız, Uygur, Oğuz, Kıpçak, Karluk, Kangal ve Kalkaç) ile meskûn idi. Türk ırkı beş asırdan fazla bir zamanda Asya ve Afrika'nın hükümetlerine padişahlar yetiştirmiştir.¹⁶⁴

Gerçek anlamda bilinen ilk Moğol grubu olan Shih-weiler ormanlık alanlarda yaşamışlardır. Bu yüzden de birçok kaynakta Orman Kavmi olarak kendilerini göstermişlerdir. İklimin yazın çok sıcak ve yağmurlu, kışın ise sert soğukların olması bu iklimin insanını başkalarına bağımlı hale getirmiştir.¹⁶⁵ Shih-weiler, bugünkü Moğolistan'da oturan, zamanla büyük sahalar yayılan ve Dung-hu grubu ile yakın akraba olan eski Moğol kültürüne mensup kavimlerin bir parçasını oluşturmaktadırlar. Kuzeydekiler avcı, güneydekiler çobandırlar. Çoğu göçebedir, çiftçilik yapanlar da olmuştur. Sığır ve at beslemişlerdir.¹⁶⁶

XII. Yüzyıl Moğol kabilelerin yaşayış tarzlarına göre 'orman kabileleri' ve yahut 'bozkır kabileleri' diyerek iki gruba ayrılırlar. Ormanlı dediğimiz Moğol kabileleri Baykal gölü civarında, Yenisey ırmağının yukarı mecrasında ve İrtiş boylarında yaşıyorlardı. Bozkır kabileleri ise Kulun-Buir gölünden başlayarak Altay dağlarının cenubî yamaçlarına kadar uzanan geniş bozkırlarda ve yaylalarda göç ediyorlardı.¹⁶⁷

Ormanlı kabilelerin başlıca uğraşları yabani hayvanlar avcılığı idi. Ayrıca balık avcılığı da yapıyorlardı. Bu kabileler, hiçbir zaman ormanlarından çıkmazlar, kayın ağacının ve diğer

---

¹⁶³ Vernadsky, a.g.e., s.

¹⁶⁴ M. Baron C. D'ohsson, **Moğol Tarihi**, s.21

¹⁶⁵ Menşure Güney, **Cengiz Hanın Orta Asya Seferleri**, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Tekirdağ 2019, s.14 vd.

¹⁶⁶ Cihat Cihan, Türkler ile Moğolların İrkî münasebetleri, Türkler Ansiklopedisi, C. VIII, s.463

¹⁶⁷ Vladimirtsov, s.56-57

ağaçların kabuklarından yapılan hafif alçak çadırlarda yaşarlardı. Bozkır göçebeleri ise bazen “keçe çadırlarda yaşayan kabileler” olarak ifade edilirdi.¹⁶⁸

Çin Seddi boyunca, Gobi Çölü’nün güney kesiminde yaşayan göçebeler, Beyaz Tatarlar adı verilmişti. Bunların büyük bir kısmını, Türk dilli Öngütler teşkil ediyordu. Kendilerini fetheden Kitanlar’dan ve komşuları Çinliler’den, kendi ayakları üzerinde durmalarını sağlayacak medeniyet unsurlarını ödünç almışlardı. İpekli elbiseler giyiyorlar, seramik ve gümüş kaplarda yemek yiyorlardı ve ayrıca Çin eğitimi görmüş, Konfüçyüs felsefesini okumuş asil kumandanları vardı.

Aralarında Kereyitler’in de bulunduğu Kara Tatarlar ise, kültür merkezinden uzaktaki bozkırlarda yaşıyorlardı. Göçebe hayvancılığı onlara yetiyordu ama fazla hayvanları yoktu. Tabii hanlarına itaat etmeleri ise, kendilerine emniyet değil bağımsızlık sağlıyordu. Bozkırda hiç bitmeyen savaş, onları toplu halde yaşamaya mecbur etmişti. Geceleri arabalarını daire halinde çeviriyorlar “küren”¹⁶⁹ ve çevreye nöbetçi dikiyorlardı. Ne var ki, Kara Tatarlar, Beyaz Tatarları horluyor ve onlara acıyorlardı. Çünkü bu berikiler (Beyaz Tatarlar), ipekli pılıpırtılılar için hürriyetlerini yabancılara satmışlar ve onlara göre, bir tür kölelik mesabesindeki aşağılayıcı bir medeniyetin ürünlerini satın almışlardı.¹⁷⁰

Yaşamın belirsizliklerle dolu olduğu bu bölgelerde yaşayan boyların, kimi zaman geçici bir süre içinde olsa, alışılmışın dışına çıkarak yeniliklere yönelmeleri de elzem idi. XIII. yüzyılın başlarında Moğol İmparatorluğu kurulurken, orman avcıları dediğimiz kabileler yerlerini yavaş yavaş kırsal göçebelere bırakmak zorunda kalmış ve onların ormanlık alanlarda yerleşmeye başlamasıyla orman kabileleri giderek küçük alanlara sıkışıp kırsal göçebe alışkanlıklarını benimsemeye çalışmıştır.¹⁷¹

Eski Moğol cemiyetinin esas unsuru oymak yani “kan akrabalığının kendisine mahsus birliği” idi. Eski Moğol oymağı ekzogamik idi. Bundan dolayıdır ki bu oymağın azası kendi oymağın kızıyla evlenemez, kardeş olmayan diğer oymaklardan evlenmesi mecburi idi. Moğollar evlenmek için çok uzaklara giderler ve uzak kabilelerle sıhriyet münasebeti tesis etmeğe çalışırlardı. Ayrıca ataerkil’in hâkim olduğu Moğol toplumlarında birden çok kadın alma çok yaygın bir adetti.¹⁷² Çok eşliliğin normal karşılandığı çekirdek aile yapısına karşın, ilk eş daima çeşitli ayrıcalıklara sahip olurdu. Birden fazla evlilikten dolayı kabileler arasında kız kaçırma

¹⁶⁸ Vladimirtsov, s.

¹⁶⁹ Küren; Düzgün odun yığını, hayvan sürüsü gibi anlamlara gelmektedir.

¹⁷⁰ L. N. Gumilev, **Muhayyel Hükümdarlığın İzinde**, İstanbul 2019, s.117 vd.

¹⁷¹ Hartog, a.g.e, s.13

¹⁷² Vladimirtsov, s.74-77

olaylarına çoğu kez şahit olunurdu. Bunun sonucunda kabileler arasında sık sık çatışmalara meydana geliyordu.¹⁷³ Mülkiyet meselesi ise Moğol kabile cemiyetinde ferdi mülkiyet tipi galipti. Her aile ve oba kendi mal ve mülklerine sahip olurdu. Baba ve ananın mülkü oğulları arasında taksim olunur ve bu taksimde küçük oğul hususi haklardan istifade ederdi.¹⁷⁴

Coğrafya'nın getirdiği zorunlu şartlardan dolayı çoğu ihtiyaçlarını sürülerinden temin eden kabileler, günlük ihtiyaçlarının büyük bir kısmını hayvan ürünlerinden yapıyor ve bu ürünleri ticaret amacıyla kullanıyorlardı. Hayat tarzları, bu halkları en mükemmel sürette askeri hayata hazırlıyordu. Bunlardan koku alma, işitme, görme yetenekleri pek keskin idi. Daima çadırdaki ve göçebe yaşamaya, en küçük yaşından itibaren ata binmeye, ok atmaya, birçok zorluk ve mahrumiyetlere katlanmaya alışmak ve bunlardan başka, aman vermeyen bir iklimde yaşamak ile onlar harp meydanları için doğmuş kimselerdi.¹⁷⁵

Yukarıda yer alan tüm hususlardan bir çıkarım yapılması gerekirse; Moğol kabile yapısı tipik kan kardeşlerin birliği olarak kabul edebiliriz. *Pederşahi* bir yapıda olan aileler genelde kabile dışı evlilikleri tercih ediyordu. İktisadi hayatta şahsi mülk hakkı mevcut olmakla beraber meralar kabilenin müşterek malıydı. Büyük oğlun bazı malum haklarına riayet edilmek şartıyla, küçük oğlana hususi haklar verilirdi. İçinde bulundukları şartlar çerçevesinde sürekli bir savaş halinde yaşıyorlardı. Erkek, kadın, çocuk savaş becerilerini her vakit geliştirmesi gerekiyordu. Bölgedeki bu dağınık kabileler önce siyasi birlikten yoksun birbirleriyle sürekli mücadele ettiklerini görüyoruz. Cengiz Han'ın Moğol İmparatorluğunu kurmaya başladığı dönemden itibaren bu kabileleri bir bayrak altında toplamayı hedeflemiş ve hâkimiyet altına aldığı boyların askeri, idari, siyasi yeteneklerinden yararlanmıştı.

A. KALMUKLAR (OYRATLAR)

Kalmuk adıyla tanınan batı Moğolistan halkının tarihi, Türkistan bölgesinde yaşayan Moğolların tarihinin bir parçası olarak kabul edilmekte olup bu kabile tarihte önemli rollerde bulunmuştur. Cengiz Han da bu kabileye önem vermiş, ordusunda pek çok yüksek rütbeli Kalmuk askeri bulundurmıştır. Söz konusu Kalmuk ahalisi, Cengiz Han zamanında Baykal gölünün batısına kadar uzanan ormanlarda ve Altay dağlarının eteklerinde yaşamakta olup daha sonra bir kısmı Cengiz Han'ın torunu Hülagü ile birlikte batıya giderek İlhanlı Devleti'nin kuruluşuna iştirak etmişlerdir. Kalan kısmı ise Kubilay Han'ın yönetiminde Çin'in

---

¹⁷³ Hartog, a.g.e, s.13-14

¹⁷⁴ Vladimirtsov, s.86

¹⁷⁵ M.Baron C. D'ohsson, **Moğol Tarihi**, s.25-26

fethine katılmış ve Yüan Hanedanı'nın kurduğu Moğol devletine katkıda bulunmuşlardır. Söz konusu devletin 1368'de yıkılmasıyla Moğolistan'da döndüler ve Kalmuk veya Kalmuk Hanlığı adıyla anılan büyük bir göçebe imparatorluğu kurdular¹⁷⁶

Kalmuk adı hakkında bilim adamları çeşitli görüşler ileri sürmüştür. Kalmuk adı hakkında 1761 yılında Rus bilim adamı V. M. Bakunin, Kalmuklar arasında yaşadığı süre içinde, araştırdığı isim hakkında şunları kaydetmiştir. “Aslında “halimag” (Kalmuk) kelimesi Moğol dilinde yoktur. Bu Tatar Türk dilinden türemiş ve “geri kalanlar” anlamında kullanılmıştır. Çünkü o zamanlarda Tatarlar Budizm'i kabul etmiş, Kalmuklar ise Şamanist olarak kalmışlardır. Bundan dolayı söz konusu halka Tatarlar tarafından bu ad verilmiştir¹⁷⁷

P. S. Pallas, J. P. Abel Remyuz ve A. M. Pozdneev'e göre bu halkın “Kalmuk” olarak adlandırılmasının sebebi, coğrafi olarak diğer Moğol uluslarından uzakta yaşamaları gösterilmiştir. Çünkü Batı Moğolların önemli bir kolunu teşkil eden Kalmuklar, Cengizhanlılar döneminde geri planda kalmış, bunun neticesi olarak Moğolistan'daki Moğolların yararlandığı ödüllerden ve zaferlerinden paylarını alamamışlar, uygarlığın getirdiği yeniliklerden habersiz yaşayıp gitmişlerdir. XVI. yüzyılda Rusça yazılı kaynaklarda “Kalmuk” ismi kullanılmaya başlanmış, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru ise batı Moğolları olarak bilinen Kalmuklar kendileri için bu ismi benimsemişlerdir. Kalmuklar için “Kalmuk” ismi de kullanılmaktadır. Aslında “Kalmuk” adının Kalmuk isminden önce tanındığı bilinmektedir. Kalmuk adının “Oin İrgen” veya “Oin Ard” (Orman halkı) kelimesinden türediği düşünülmektedir. Kalmuk adının Çin kaynaklarında farklı şekillerde yazıldığı da görülmüştür. Bunlardan “Veilate” (Wei-late) Vala şeklindeki telaffuz tam olarak Kalmuk veya Ööld kelimesini ifade etmek için kullanılmıştır.¹⁷⁸

Kendilerini Oyrat diye adlandıran bir Moğol halkının Türkçe adı olan bu ifadeyi Radloff; Kalmak (Türkistan şiveleri), Kalmik (İdil şiveleri; Rusça kelime buradan gelmektedir) ve Kalmuk (Osmanlıca; bundan Kırım Türklerinin tâbiri: kalmuk-i bad-mahlük) şekilleri geçer. Türkistan'da Türkçe konuşan Teleütler-Ak Kalmak, asıl garp Moğolları-Kara Kalmak diye anılır. Kelime tabi ki sadece halk etimolojisi ile *kalmak* fiilinden istikak ettirilir ve mâruf islâmi telâkkîye göre putperest “*kalmış olan*” Oyratlara mukabil “islâma dönmüş” Dunganları göstermektedir.

¹⁷⁶Bünyamin Tan, **Mustafa Rahmi'nin Pallas'ın Eserinden Bir Çevirisi: Kalmuk Türkleri**, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 62, s.164

¹⁷⁷Cibek İrimbek Kızı, **Geçmişten Günümüze Kalmukların Dini Tarihi ve Halk İnanışları**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2011, s.11

¹⁷⁸ Cibek İrimbek kızı, s.22

Doğuda kendi dillerindeki Oyrat ve Çungar, batıda Müslüman Türkler'in verdiği Kara-Kalmuk/ Kalmık/ Kalmak adlarıyla tanınırlar. Kalmuk adının Türkistan'da Teleüt Türkleri için de kullanılmasından (Ak Kalmuk) etnik bir tabir olmadığı anlaşılmaktadır. İslam kaynaklarınca benimsenen bir halk etimolojisine göre isim, dinle ilgilidir ve Batı Moğolları ile Teleüt Türkleri'ne şamanist kaldıkları için “*kalmak*” masdarı alem olmuştur. Aynı şekilde İslam'a giren Dunganlar'a¹⁷⁹ da bu isim İslam'a döndükleri için verilmiştir.¹⁸⁰

Kalmak kelimesinin, görünüşe nazaran, etnik değil, coğrafi bir tâbir olarak, ilk defa Şara al-Din Yazdı'nın Zafar-nama, Mukaddima'sinde geçtiği anlaşıyor. Denildiğine göre Moğol hanedanı Çin'den kovulduktan sonra, ancak onların anayurtları, yâni Karakorum ile Kalmak, ellerinde kalmış ve sonradan “Oyrat emîrleri” bu toprakları da ellerinden almıştır.

Kaynaklarda Oyrat, Eleuth, Vaylat gibi değişik şekillerde geçen bu kelimenin etimolojisi hakkında çeşitli hipotezler mevcuttur. Ahbap, komşu, müttefik günümüz Halha (Moğol) dilinde “Oy” ve “Arat” kelimelerinin birleşmesinden “Orman Halkı” totem olarak bilinen “Oyrat” kurt hipotezleri bunların en önemlilerindendir. Kalmuk kelimesinin Uygur Kağanı Moyun Çor'un yazısında geçen “Kalmısı” kelimesinden “yerinde kalan”, Tatarların Eleuthlara verdiği isim Fergana'nın eski halkı ileriye giden Moğollara verilen isim, XV. yüzyılda Çinliler Moğolları sürdüklerinde onların emrinde sadece Karakorum (Yurt) ile Kalmuk (Asli) kalmıştı, ondan dolayı bu ismi aldılar, Kalmuk adını Müslümanlar kullandığına göre İslam'a girmeyen Moğollar için denmiştir.¹⁸¹

Kalmuk adı Çin kaynaklarında farklı şekillerde yazılmıştır. Bunlardan “Veilate (Wei-la-te)”, “Vala” şeklinde telaffuz, tam olarak Kalmuk veya Ööld kelimesini ifade etmek için kullanılmıştır. Rus tarihçi V.L. Kotviç “XVII-XVIII” asırlarda Kalmuklarla İlgili Rus Arşiv Belgeleri” adlı eserinde, Batı Moğolları olan Kalmukları, Moğolca Kalmuk, Rusça Kalmık. Çince Veilate diye ifade etmiştir. Anlamının aynı olduğunu da doğru bir şekilde açıklamıştır.¹⁸²

Kalmuk adıyla tanınan Batı Moğolistan halkının tarihi, Moğol tarihinin ayrılmaz bir parçasıdır. Kalmuk Moğollarının menşei hakkında bugüne kadar yapılan çalışmalarda yeterli

¹⁷⁹ Dunganlar, “dönmeler-döngenler” olarak anlayabileceğimiz bir topluluktur. Daha geç dönemlerde Budizm'den İslamiyet'e geçtikleri için bu şekilde adlandırılmış olmalıdırlar

¹⁸⁰ Muallâ Uydu Yücel, Kalmuklar, DİA, XXIV, s.267, Kalmuk kelimesinin etimolojisi hakkında detaylı bilgi için bkz; V. B. Tsirempilov, **Oyrat ve Tungus Etnonimleri**, Avrasya Terim Dergisi, çvr. İbrahim Şahin, 2018, c. VI, S. I, s.48-51

¹⁸¹ Abdrasul İsakov, **Doğu Türkistan Tarihinde Kırgızların Tesirleri (1700-1800)**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2007, s.25, Olcobay Karatayev, **Kırgızlar ve Oyratlar: Çoroslar-Cungar Adı Nereden Gelmiştir ?**, Karadeniz Uluslararası Bilimler Dergisi, C.1 S.23, 2014, s.134-136, Mualla Uydu Yücel, **Moğol Tarihi**, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, s.256

¹⁸² Ekrem Kalan, a.g.e, s.2 vd

bilgi bulunmamakla birlikte, Kalmuk kabileleri Asya'nın kuzey kesimlerinde yaygın olarak bulunan tayga ormanlarında avcılık ve toplayıcılık ile hayatlarını sürdürürken, bazıları da bozkırda hayvancılık yaparak yaşamaktaydı. Bozkırda yaşayan Kalmuk kabilelerinden biri olan Bayan ve Bayad Kabilesi, M.Ö III. asırda Ordos'taki Bayan Dağı yakınlarında yaşamakta iken daha sonra Selenge Nehri'nin kıyısında bulunan Buren Dağı'na gitmiş ve oradaki bazı kabileler Dörvödlere¹⁸³ katılarak onlarla birlikte Uvs bölgesinde göçebe olarak yaşamaya başlamışlardır.¹⁸⁴

Manas Destanı'nda Oyrat kelimesinin üç anlamı vardır; 1. Halk adı, 2.Halk yığını, 2. Kırgızların diğer halklara verdiği isim. Destanda Manas'ın dostu Almambet ile ilgili bilgi verilirken, “Tört arıştuu Oyrat” (Dört boy Kalmuk), “Altı arıştuu Kalmuk” (Altı boy Kalmuk) bilgileri geçer.¹⁸⁵

Kalmuklarla ilgili yapılan çalışmalarda onların menşei, erken dönem tarihleri gibi konulara dair bilgiler yer alsa da bunlar genellikle yetersizdir. Ayrıca birtakım farklılıklar da ihtiva etmektedir. Kalmuklar hakkında verilen bilgilerde genellikle onlardan orman halkı olarak bahsedilmekle Moğolistan'ın üst taraflarında ve Baykal Gölü'nün batısında yaşadıkları ifade edilir. Söz konusu kullanım Moğolların tarihi hakkında bilgi edindiğimiz Moğolların Gizli Tarihi ve Altan Topçî'nin çalışmasında yer almaktadır¹⁸⁶. Kalmukların yaşadıkları bölge içerisinde Barga, Buryad, Hori, Tümed, Uryanhay, İhires, Bulgad, Havgas, Bayad, Telengüd, Tas, Tuhas gibi çeşitli Moğol uruklarının varlığı da söz konusudur.¹⁸⁷ Kalmukların en erken tarihleri ile ilgili sınırlı bilgiler 9. yüzyıla aittir. Buna göre Kalmuk boylarının kurucusu kabul edilen Duva Sohor adlı kişi, Moğolların kutsallık atfettiği Burhan Haldun Dağı civarında yaşamaktadır. Duva Sohor öldükten sonra onun dört oğlu, Çingiz Han'ın öncülerinden olan amcaları Duban Mergen ile birlik olmayarak göç etmişlerdir. Moğolların Gizli Tarihi'nde göç eden dört kabileden dört oymağın oluştuğu, böylelikle Dörvön Halkı'nın meydana geldiği kaydedilmektedir.¹⁸⁸ Burada kullanılan Dörvön Halkı (Dört Halk) ifadesi de Dörvön (Dörben) Kalmuk olarak kullanılan kavrama gönderme yapmaktadır. Ancak bazı bilim insanları

---

¹⁸³ Bu kabile ismi Moğolların Gizli Tarihinde “dörbed” olarak geçmekte ve Duva Sohur'un 4 oğlu tarafından bu “dörbed” soyunu oluşturmaktadır. Ayrıca “dörben” dört (4) demek olup. Türkçe sondaki “n” sesinin “t” ye dönüp çoğul olması gibi Moğolcada da “d” ile çoğul olma dönüşümü vardır. “dörbed”/ dörtler boyu. **Moğolların Gizli Tarihi** (trc. Mehmet Levent Kaya) İstanbul 2018, s.38

¹⁸⁴ Ekrem Kalan, **Cungar Hanlığı'nın Siyasi Tarihi**, Ankara 2008, s.1

¹⁸⁵ Abdrasul İsakov, **Kırgız-Moğol İlişkileri (IX.- XV. Yüzyılları)**, Ankara 2017, s.107-108

¹⁸⁶ Kalmukların soyu hakkında Altan Topçî'nin verdiği bilgiler için bkz: Altan Topçî, trc: Tuncer Gülensoy, **Belleten Ekim 1974, C.XXXVIII, S. 152, s.617-618**

¹⁸⁷ Oktay Berber, **Kalmuklar Cungarya'dan İdil'e Bozkırın Göçebeleri**, İstanbul 2021, s.15

¹⁸⁸ Moğolların Gizli Tarihçesi, s.40

Kalmukların oluşumunda bu boy kümesinin dört boydan meydana geldiği tezi yerine, Durben ve Kalmuk boy birliklerinin birleşiminden oluştuğunu kabul etmektedir.¹⁸⁹

Kalmuk halkının ortaya çıkışı hakkında araştırmacılar farklı görüşler ortaya koymuşlarsa da eserlerde Kalmuklar'ın tarihi üç önemli döneme ayrılarak incelenmiştir: Bunların birincisi XIII-XV. yüzyıllar arasında yer alan dönemdir. Kalmuklar'ın Moğolistan'ın batı sınırlarına göçmesi veya bugünkü Doğu Türkistan ile ilişki kurması XIII. yüzyılın başlarında gerçekleşmiştir. XIII. yüzyılda Cengiz Han'ın Türkistan'a yaptığı seferlerde birçok göçebe Türk ulusu onun idaresi altına girmiştir. Başlangıçta Altay ve Tiyan-şan, Gobi Bozkırı ve Balkaş Gölü arasındaki topraklarda yerleşen halklar arasında yer almışlardır. Daha sonra da buraların büyük bir kısmını zapt ederek Kalmuklar uzak batıya doğru genişleme siyaseti yürütmüşlerdir.

Türkistan tarihinde XV. yüzyılda önemli değişiklikler olmuştur. Moğolistan doğu ve batı olarak ikiye bölünmüş, Timur İmparatorluğu dağılmış, Tiyan-Şan'ın güneyinde birbirinden bağımsız birçok devletçik kurulmuştur. XV. Yüzyılın sonunda Kazak Hanlığı da gelişmeye başlamış ve büyük bir toprağa sahip olmuştur. Onların egemenlik kurduğu bölgeye içinde Sırderya, Yedi Su, Karatal Nehri ve İle Nehrini içine alan geniş bölgeler dâhil olmuştur. Kazakların siyasi açıdan güçlenmesiyle birlikte Tanrı dağlarının kuzeyinde Moğollar'ın Kalmuk kabilesi de gelişip hanlık kurmuştur.¹⁹⁰ Bizim burada yapacağımız değerlendirme Kalmukların (Kalmuk) ilk dönemi ile alakalı olacaktır. Çingiz Han'a nasıl bağlandıkları, nerelerde hizmet ettikleri hakkında bilgiler verilecektir.

Ebu'l gazi'ye göre Oyratlar, Moğol yurdunun doğusunda bulunan sekiz suyun etrafında bulunurlar ve oraya “sekiz müren” derler. Bu suların aralarında otururlardı. Onun tamamı gelip Aykara Müren'e karışır. Çingiz Han zamanında Oyrat'ın padişahı Kutuka Beki idi. Onun iki oğlu vardı; büyüğünün adı Eynelçi ve küçüğünün adı Türelçi idi. O Çingiz Han'a düşmandı, sonra ona bağlandı, kız verdi, kız aldı. Targavut, Köri ve Tölös. Bu üç uruğun da aslı Oyrat'tır. Her birisi Oyrat'ın uruğu durumundadır. Turgavut'un anlamı “öteki taraf” demek olur. Moğul yurdunun öteki yanına Selenge derler. Bu eller Selenge'nin öteki tarafında otururlardı. Bu yüzden Turgavut dediler.¹⁹¹

¹⁸⁹ Oktay Berber, a.g.e., s.16

¹⁹⁰ Cibek İrembik Kızı, a.g.e., s.16-17

¹⁹¹ Ebulgazi Bahadır Han, **Şecere-i Türk**, İstanbul 2020, (nşr. Arif Acaloğlu) s.44, Muammer Gül, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hakimiyeti**, İstanbul 2005, s.152, Howorth, **History of Mongols From The 9th to the 19th Century C.1**, s.681 vd.

Kalmuklar'ın ortaya çıkışı ile ilgili en önemli kaynaklar tod alfabesiyle¹⁹² yazılmış olan kaynak eserlerdir. Örneğin; Gaban Şarav'ın yazmış olduğu "Dörvön Kalmuk Tarihi", Hoşnud Noyanı Bagatur Ubaşı Tümen'in "Dörvön Kalmuk Tarihi" ile Lombotseren'in "Moğol Buryad Tarihi" gibi kaynak eserlerde Barga, Buryad, Hori, Tümed, Oirad, İhires, Bulgad, gibi pek çok kabilenin aynı kökenden geldiklerini yazmaktadır.

1206 yılında Cengiz Han Moğol birliğini oluşturan kadar Oyratlar/Kalmuklar orman halkları arasında sayılıyor, kuzeybatı Moğolistan bölgelerinde¹⁹³, Baykal gölünün batısına kadar uzanan ormanlarda ve Altay dağlarının eteklerinde yaşıyorlardı. Daha sonra bunların bir kısmı Cengiz Han'ın torunu Hülâgû ile birlikte batıya gidip İlhanlı Devleti'nin kuruluşuna yardım etti. Diğerleri ise önce Hülâgû'nun kardeşi Kubilay Han'ın yönetiminde Çin'in fethine ve burada bir Moğol devletinin (Yüan Hânedanı) kurulmasına katkıda bulundular. Bu devletin yıkılıp (1368) bütün Moğollar'ın ülkeden çıkarılmasından sonra da Moğolistan'a dönerek Oyrat veya Kalmuk Hanlığı adıyla anılan büyük bir göçebe imparatorluğu kurdular.¹⁹⁴

Kalmuk Moğolları'nın tarih sahnesine çıkışları konusunda kaynakların verdiği bilgilere göre Kalmukların yanında Baykal Gölü'nün kuzey-doğu kısımları ile Hövsgöl Gölü'nün kıyılarında eskiden beri Kalmuk, Barga, Buryad¹⁹⁵, Hori, Tümed, Uryanhay¹⁹⁶, İhires, Bulgad, Havhas, Bayad, Telengüüd, Tas, Tuhas gibi çeşitli kabileler çeşitli dönemlerde bu bölgelerde yaşamış kabilelerdir. Bu kabileler genellikle ormanlık alanlarda, göl ve nehir

¹⁹²Klasik Moğol yazısına dayanan bu alfabe, 1648 yılında Oyrat'lı bir rahip olan Zaya Bandid Namhaycamts (1599-1662) tarafından oluşturulmuştur Tod, kelime olarak "net, belirgin" demektir. Bu yazı, "net kılmak" anlamına gelmektedir. Namhaycamts, bazı sesleri daha net göstermek ve belirgin kılmak için Moğol yazısını değiştirip Tod yazısını oluşturmuştur. O, bu yazıyı bütün Moğol kabileleri için oluşturmayı amaçlamıştır. Feyzi Ersoy, "Moğol Yazısının Tarihî Gelişimi ve Moğolların Kullandıkları Alfabeler". Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi / 22 (Aralık 2007), s.399 vd.

¹⁹³ Joo-Yup Lee, *Were the historical Kalmyks "Western Mongols"? An examination of their uniqueness in relation to the Mongols, Everyday religion among pastoralists of High and Inner Asia, suivi de Varia 47*, 2016, s.2, Ychromosomal analysis of clan structure of Kalmyks, the only European Mongol people, and their relationship to Kalmuk-Mongols of Inner Asia, **European Journal of Human Genetics**, 2019 s.1467(https://europepmc.org/articles/pmc6777519/bin/41431_2019_399_moesm4_esm.pdf)

¹⁹⁴ Muallâ Uydu Yücel, **Kalmuklar**, DİA, XXIV, s.267

¹⁹⁵ Buryatlar, Turan halklarının Altay kolundandır. Bugün bir Moğol halkı olarak tanınıyor olsalar da Buryatlar; iki Türk, iki de Moğol boyunun birleşmesinden doğmuş karma bir halktır. Bunlardan güney ve doğu Buryatya'da yaşayan Huri ve Hondogar boyları Moğol karakteri taşırlar ve Budist'tirler. Batıda yaşayan Bulaga ve Ehiriler ise Türktürler ve Tengri'ye inanırlar. <http://www.biligbitig.com/2014/07/buryatlar-buryats-burjatok.html>

¹⁹⁶ Uryanhalar, kendilerine "Tuva" adını vermişlerdir. Bugünkü Tuva bölgesine adını verenler Türk kökenli bir topluluktur. VI. yüzyıldan itibaren Çin kaynaklarında zikredilen Tu-po (okunuşu Dubo) boyu Tuvalar'ı işaret etmektedir. Bu da Tuva adını Göktürk dönemine kadar indirir. Bu isim XIX. yüzyıldan itibaren yazılı kaynaklarda geçmeye başlamış, Soyon, Soyot, Uryanhay, Uranhay Tuba kelimeleriyle de ifade edilmiştir. Baykara, Çoodu, Deleg (Telengit), Dongak, Hertek, İrgit, Kırgıs, Küjuget, Maadi, Oorjak, Oyın, Sat, Salçak, Sayan, Tumat, Toju, Todut, Uygur, Balıkçı, Kuskun, Höyük, Homuşku, Ondar, Hovalıg, Hoyug, Sarıg, Oy-ondar, Kara-ondar, Darhat (Tarkat) adlı kabileleri mevcuttur., Ahmet Taşağıl, *Tuva*, DİA/ek 2 s.619

kıyılarında avcılık yapar, bazıları da balık tutarak hayatlarını sürdürürlerdi. Fakat yine de bu kabileler, sınırlı miktarda da olsa hayvancılık yapmakta idiler.¹⁹⁷

Kalmukların kökleri Cungarya’da ve Batı Moğolistan’da yaşayan kabilelerde aramak gerekmektedir. Kalmuklar hakkında az veya çok güvenilir bilgiler genellikle XI. ve XII. yüzyıllarda aranmalıdır. Mevcut kaynakların kanıtları, Naymanlar, Kereitler ve diğerleri gibi Moğol konfederasyonlarında, sadece kabileler veya kabile birlikleri değil, daha çok erken feodal tipte bir devlet veya hanlık olarak görmemizi sağlar. XII. yüzyılda Kalmuklar da aynı böyle bir tür yoğunlaşma göstermişlerdir. XI. yüzyılın ilk yarısına kadar, aralarında Moğolca konuşan birkaç kabile ve kabile birliği de dahil olmak üzere Kalmuklar, Baykal Gölü ve yukarı bölgelere taşınmışlardı. XIII. yüzyılın başında, Kalmuk boylarının arefesinde doğuda Selenga nehrine, güneyde İrtiş’in üst kesimlerine yaklaşan Altay dağlarının çıkıntılarına kadar uzanırlardı. Nayman Hanlığı’nın Çingiz Han tarafından bozguna uğratılması, Kalmukların Moğolistan’ın batısındaki göçebe topraklarını işgal etmelerine izin verdi.

Kalmukların ortaya çıkışları araştırılırken Kereyit Kabilesi’nin dönemi iyice incelenmelidir. Nitekim Kereyit kabilesinin bünyesinde pek çok Kalmuk bulunmakta idi. Bu yüzden özellikle Torguudlar üzerine yapılacak çalışmalara Kereyit tarihini incelemekle başlanmalıdır. Nitekim Kereyit destanları Oyrat destanlarıyla büyük bir benzerlik gösterir.¹⁹⁸ Cengiz, 1206 yılında Büyük Moğol İmparatorluğunu kurup, tahta oturduktan sonra, büyük oğlu Cuçi’ye ordunun batı kolunun idaresini vermişti. Cengiz Han kendi hakimiyetine karşı gelen Hori Tümed kabilesinin isyanını Hutuga Beki’nin¹⁹⁹ yardımıyla bastırmıştır. Cengiz Han memnuniyetini göstermek amacıyla kızı Tsetseyhen’i Hutuga Beki’nin küçük oğlu İnälçid ile; Cuçi’nin kızı Oluyhan’ı da yine Hutuga Beki’nin büyük oğlu Törölcid ile evlendirmiştir. Böylece Cengiz Han ve Hutuga Beki dünür olmuşlardır.²⁰⁰ Cengiz Han

¹⁹⁷ Ekrem Kalan, a.g.e, s.2

¹⁹⁸ Bu destanlar arasında Orta Asya sözlü geleneğinin en güzel manzum örneklerinden birisi olan Cangar Destanını örnek olarak göstere biliriz. Sözlü gelenek, Orta Asya’nın bütün halklarında olduğu gibi Oyrat boyları olan Torgut, Dörbet, Hoşout, Çoros, Kalmak gibi boylar arasında, daha genel bir ifadeyle de Batı Moğollarında da hayli gelişmiştir. Oyratların yaşadıkları Yukarı İrtiş, Altaylar ve Cungar vadisi bölgesi, Cangar destanının ortaya çıktığı coğrafya olarak ifade edilebilir. Destanda geçen maddî kültür öğelerinin tasviri, efsanevî kahramanları, destanın köklerinin Moğol dilli halkların tarih sahnesine çıkışından çok önceki süreçlere dayandığını gösterir. Destanda geçen bazı olay kalıplarının daha milattan önceki dönemlerde şekillendiği ileri sürülmektedir. Cangar destanının oluşması ve Oyrat kökenli halklar arasında söylenmesi çok eskilere dayanır. Bununla birlikte destanla ilgili ilk ilmi araştırmalara 19. yüzyılın başında başlanmıştır. Cengiz BUYAR, “Geçmişten Günümüze Cangar Destanı”, **Journal of History School XVIII**, İzmir 2014, s.1 vd.

¹⁹⁹ Hutuga asıl adı olup Beki ise unvanıydı. Kalmuk asıllı olan Hutuga Beki, kaynaklarda geçen ilk Kalmuk hanıdır. İdaresindeki orman halklarıyla birlikte Büyük Moğol İmparatorluğu’na katılan Hutuga Beki, katkılarından dolayı Cengiz Han tarafından kendisiyle dünür olmasıyla ödüllendirilmiştir. Böylece Cengiz Han ile akraba olduğu gibi Cengiz Han’ın soyunu ifade eden “Altan Urag” ile de kan bağı olmuştu. Bu olay daha sonra Cungar Hanları’nın meşruluğu hakkında etkili olacaktır.

²⁰⁰ Ekrem Kalan, a.g.e, s.3

böylece diğer boylarla olduğu gibi Kalmuklar ile de akrabalık bağı kurmuştur. Bu akrabalık durumunu Kalmuklar ileride siyasi alanda birçok yerde kullanmayı bileceklerdir.

1227 yılında Cengiz Han oğlu Cuçi'yi Tümedler²⁰¹ üzerine göndermiş ve Cuçi, Tümedleri hakimiyeti altına aldıktan sonra Kalmukları, kuzeybatıdaki Tümed yurduna göndermiştir. Bu tarihten sonra Kalmuklar Yenisey'in üst kısımları ile Nayman Nehri boyunca yaşamaya başlamışlardır. Kalmuklar'ın batı sınırına göçmesi veya bugünkü Doğu Türkistan ile ilişki kurması XIII. asrın başlarında gerçekleşmiştir. Cengiz Han'ın batı seferleriyle birlikte Kalmuk halkı da ilk kez bu bölgeye ayak basmış oldu. XIII. asrın sonlarında Arıg Böhö (Arık Buka) ve Haydu'yu takip eden bazı Kalmuklar, devamlı olarak batıya göç ederek Zahvan, Hungui, Uvs, Harhiraa, Hovd, Altay Dağları, İl Targabatay, Tanrı Dağları bölgesinde dağınık şekilde yaşamaya başlamışlardır.²⁰²

Moğolların Gizli Tarihinde Kalmuklar, Oirad olarak geçmekte ve şu bilgiler verilmektedir;

Tavşan yılı (1207), Cüçi sağ kanat çeriye alıp orman halkını ele geçirmek üzere at sürerken Buha önden yezeklik²⁰³ yaptı. Oirad Huduga Behi tümen Oiradlarını alıp onlara katıldı. Huduga Behi gelerek Cüçi'ye yezeklik yapıp, tümen Oirad yurdunu geçip Şigşid (Irmağına) ulaştı. Cüçi Oirad, Buriad, Bargaurduus, Habhanas, Hanhas, Tuba boylarını kendine katarak tümen Hergis²⁰⁴ yurduna ulaştığında, Hergis beyleri Edi, İnal, Aldier ile Ölebeg Tigin de onlara katılıp ak şahin, ak at, kara samur getirip Cüçi ile buluştular. Şibir, Hesdin, Bayad, Tuhas, Tenlig, Tööls, Tas gibi Baygid'den ötedeki orman halkını kendilerine katarak Hergis tümen beyleri, bin beyleri ve orman halkının beylerini alarak gelince onlar, Çingis Kağan ile görüşüp ak şahinler, ak atlar ve kara samurlar sundular. Kaynağımız burada Kalmuk ve daha birçok boyların Çingis Han ile buluşmalarını anlatmaktadır. Devamında ise Oiradlar hakkında malumat verilmeye devam edilmiştir; Oirad Huduga Behi'yi önden karşılayıp tüme Oiradlarını takip geldi diye övüp oğlu İnalç'a Çeçeihen adlı kızını verdi. İnalç'ın ağabeyi Törelç'e Cüçi kızı

²⁰¹ Türk ve Moğol ormancı ulusları arasında sayılan Tümetler ya da Tumatlar Sibirya'nın oldukça kuzeyinde ormanlarda yaşıyorlardı. Paul-Roux, a.g.e, s.39

²⁰² Ekrem Kalan, a.g.e, 3

²⁰³ Yezeklik; Casus, Bekçi, Gözcü anlamlarında kullanılmaktadır. Mehmet Kanar, **Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü**, 2011 İstanbul, s.764

²⁰⁴ Kırgız, Burada Kırgız Beylerinden söz ediliyor.

*Oluihan'ı verdi. Alaga-behi adlı kızını Onguud'a verdi. Çingis Kağan Cüçi'ye "Oğullarımın ağabeyi sen, evden ilk kez çıkarak düzgün izden gidip vardığın yerde insan, at harcayıp, sıkıntıya sokmadın, uğurlu orman halkını birlikte getirdin. Bu halkları sana vereyim" diye yarlık buyurdu.*²⁰⁵

Çingiz Han yukarda da belirttiğimiz gibi Kalmuklar kendisine bir zorluk çıkarmadan itaatlerini bildirmiş ve akrabalık bağı kurulmuştur. Daha sonrasında ise Çingiz Han Kalmuklardan kız almaya devam edecektir.

Moğol Tarihi'nin en önemli kaynakları arasında olan Cüveynî Tarih-i Cihangüşa eserinde Kalmuklar hakkında Moğolların Gizli Tarihi'nde yazılı olanlara benzer bilgiler vermektedir.

*"O kabile (Kalmuklar) mensuplarının çoğu Çingis Han'ın anne tarafından akrabasıdır. Bundan başka o kabilenin mensupları, Çingis Han'ın ilk ortaya çıktığı sırada onun hizmetine koşmuş ve ona önemli hizmetlerde bulunmuştur. (Burada Çingiz'in Çin'e yaptığı seferden bahsedilmektedir.) Onların bu hizmetine karşılık Çingiz Han, oğullarının her birine o kabilenin emirlerinin kızıyla evlenmelerini emretmişti. Adı Ceceken Beki olan akrabalarının birinin kızını da o kabilenin reisine vermiştir. Bu yüzden Kalmuk kabilesinden kız almak şeref sayılırdı."*²⁰⁶

Çingiz Han'ın Sibiryâ gibi soğuk bir bölgede bu halkları itaat altına almak istemesi biraz garip gelmektedir. Yani oğlu Cüçi'yi bu bölgeye neden gönderdi diye soracak olursak tam bir yanıt veremeyebiliriz. Ama bir açıklama yapmak gerekiyorsa birkaç cevap bulmak mümkündür. İlk önce burada yaşayan orman halkının Moğol topraklarına saldırmasını Çingiz düşündüğü için oğlunu bu bölgeye göndermiş olabilir.

Diğer taraftan bu bölgede bolca bulunan samur, sincap, siyah tilki gibi hayvanların maddi değer taşıdığından bunları elde etmek istemesi olabilir. Başka bir nedeni ise bizzat burada bulunan halkın arasında yaşanan çatışmalardan dolayı Çingiz'den hakemlik yapması için bir kişinin veya heyetin talep edilmesidir. Bu bölgeye gitmenin nedeni ne olursa olsun kesin olarak bildiğimiz bir şey varsa oda; yolculuğun hiç kolay olmadığıdır. Soğuk, sık ormanlar, yüksek tepeler, vahşi hayvanlar ilerlemeyi zorlaştırıyordu. Cüçi Sibiryâ'ya yaptığı

²⁰⁵ **Moğolların Gizli Tarihçesi**, çevr; Mehmet Levent Kaya, 2018 İstanbul, s.189-190

²⁰⁶ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa** (çevr. Mürsel Öztürk) Ankara 2013, s.418

askeri seferde Kalmukluların desteğini almamış olsa belki de başarıya ulaşamayacaktı. Kalmuklar savaşma gereği duymadan Çüci'ye teslim olmuştur.²⁰⁷

Kuzey Sibirya seferinin başarılı şekilde sonuçlanması ve çok sayıda küçük büyük boyların ele geçirilmesi Kalmukların Moğollara yardım etmesinin büyük etkisi olmuştur. Çingiz İmparatorluğunu kurarken kendisine yardım edenleri her zaman ödüllendirmiş Kalmukları da askeri alanda ve yönetim çevresinde sürekli ön planda tutmuştur. Kalmuklar Moğol imparatorluğunun oluşum süresince Çingis'e yardım etmekten geri durmamıştır. Çin fethi esnasında Hutuha-beki Oyrat kabilesini teşkil eden dört bin neferin kumandanlığında Çingiz Han'a itaat etmiştir.

Kalmuklar Çingiz Kağan'a bağlandıktan sonra savaşçılık yönünden çok cesur kahramanlar çıkmış ve bunlar Çingiz Han ile birlikte birçok sefere katılmıştır. Örneğin Çingiz Han'ın, Hara Hiru adında Kalmuk asıllı bir kumandanı vardı. Ayrıca Dörvöd asıllı Dürve Dogşin adındaki Kalmuk kumandan Çingis'in en çok güvendiği generallerden birisi idi. Hutuga Beki'nin kızı Ogul Haimiş, Güyüg Hân'ın üçüncü hatunu olup, Güyüg'ün ölümünden sonra ülkeyi üç yıl boyunca başarıyla idare etmiştir. Moğol kaynaklarında da adı "Kalmuk Haimiş Hatun" adıyla saygıdeğer bir üslupta yazılmıştır. Bunların yanı sıra, Mönhö Han'ın devrinde yaşamış zeki generallerden. Böhtömör, yine onun bakanlarında Boldtömör gibi pek çok Kalmuk asıllı general ve devlet adamı gerek Büyük Moğol İmparatorluğu'nda gerekse diğer Moğol Hanlıkları'nda önemli mevkileri ve görevleri işgal etmişlerdir.²⁰⁸

Söz konusu general ve devlet adamları gibi liyakat sahibi kişiler Çingis'den sonra gelen hükümdarlara da hizmet etmeye devam etmişlerdir. Özellikle İlhanlılar Devletinin içerisinde önemli mevkilere gelmişlerdir. İlhanlı Devleti dâhilinde çok defa Kalmuk ordu yığınlarından bahsedildiğini işitiyoruz. Bunlar Abaka²⁰⁹ ve halefleri zamanında her halde pek az övülecek bir rol oynamamışlardır. Bunlar pek muhtemel ki, Argun'un Oyratlar'dan olan valisinin taraflarını teşkil ediyordu.²¹⁰ Argun Han Kalmuk kabilesinden Taycu adında bir emir-i Hezâr'ın oğludur. Küçük yaşlardan itibaren Uygur yazısını öğrenerek o konuda büyük bir ilerleme göstermiş şansı yaver gidip daha çocuk denecek yaşta Kaan'ın hizmetine girerek onun bitikçileri²¹¹ arasında yerini almıştır. İmparatorluğun hizmetinde uzun süre çalıştıktan

²⁰⁷ Paul Roux, a.g.e., s.145-146

²⁰⁸ Ekrem Kalan, a.g.e., s.4

²⁰⁹ Hülâgû'nun on dört oğlunun en büyüğüdür. 631'de (1234) Moğolistan'da doğdu. Babası ile birlikte 1256'da İran'a geldi. Önce Horasan valiliğine tayin edildi. Hülâgû'nun ölümü üzerine emirler, hatunlar ve şehzadelerden teşekkül eden kurultayca babasının yerine getirildi (1265), Faruk Sümer, **Abaka Han**, DİA, I, s.8

²¹⁰ Bertold Spuler, İran Moğolları, (çvr; Cemal Köprülü), Ankara 2011, s.441

²¹¹ Türkçe'nin eski metinlerinden, bitimek "yazmak" fiil kökünün bitigü "kalem, divit" gibi bir türevi olduğu anlaşılan bitig/bitik "yazılmış (şey)" çeşitli lehçelerde "yazı, kitâbe, mektup, belge, kitap, muska; emir, hüküm, ferman" anlamlarında kullanılmış ve bundan da bitikçi "kâtip", bitikli(g) "yazılmış nesne sahibi", bitiklik "yazı

sonra. Töregene Hatun²¹² tarafından Seyhun'dan Fars'a, Gürcistan'a, Anadolu'ya ve Musul'a kadar bütün bu bölgelerin idaresini Emir Argun'a bıraktı. Güyük Han zamanında da başarılı yönetimi devam etti ve İmparatorluğa siyasi ve askeri alanda birçok başarılar kazandı.²¹³ Diğer taraftan kurulan akrabalık münasebetlerinden dolayı Kalmuk soyundan soylu kişiler çıkmıştır. Olcaytu'nun oğlu Ebu Said'in dedesi Kalmuk kavminden, annesi ise Cengiz neslindendi. Anne tarafından Kalmuk olan Ebu Said henüz 11 yaşında İlhanlı tahtına oturmayı başarmıştır.²¹⁴ Görüldüğü gibi hem Cengiz zamanında hem de ondan sonra Moğol İmparatorluğu üzerinde Kalmukluların büyük etkisi olmuş. Gerek idare gerek askeri alanda İmparatorluğa her alanda hizmet etmişlerdir.

Kalmukların Çingis hakimiyeti altına girmesiyle Yenisey'in üst kısımları ile Nayman Nehri boyunca yaşamaya başlamışlardır. Yine bu dönemde Kalmuklar gerçek anlamda 4 adet binlik şeklinde teşkilatlandırılmış ve Moğol İmparatorluğu'nun sağ kolundaki kabilelere dahil edilmiştir. Kalmuklar bu şekilde yani 4 adet binlik şeklinde teşkilatlandırıldıktan sonra kendilerini hep "Dörvön Kalmuk" diye adlandırmaya başlamışlardır.

Dörvön Kalmuk meselesine de bir açıklık getirmekte fayda görülmektedir. Bu birlik nasıl oluştu? Kim zamanına meydana geldi? Bu soruların cevaplanması ilmi açıdan konunun daha anlaşılması için önem arz etmektedir. Birçok görüş belirtilmişse de tam kesin bir karar yoktur. Şimdi biz kısaca bu görüşlere değinerek bunu açıklamaya çalışalım.

Dorji Banzarov, A. Oçir adlı araştırmacılar Cengiz Han'ın Kalmukları "dört binlik" şeklinde teşkilatlandırmasıyla birlikte "Dörvön Kalmuk" denilmeye başladığını savunmaktadır. V.V. Bartold ve Japon Okada Hidehiro, Kalmuk birliğinin XIV. asırda kurulduğunu ve zaman içerisinde bu birliğin değişiklik geçirerek dört kabilenin ön plana çıktığını bu sebeple bu adın verildiğini düşünmektedirler.²¹⁵

V. Uspenskii, Ma Manli, Hu Sizhen gibi araştırmacılar da XIV. asrın sonları ile XVII. asrın başları arasındaki dönemde Kalmuk birliğinin kurulduğunu yazmışlardır. Kalmuk araştırmacısı Namsrai, Kalmuk birliğinin XIII. asrın sonlarında Yavgan Mergen tarafından kurulduğunu ifade etmiştir. Bu görüşler genel olarak değerlendirildiğinde Cengiz Han döneminde Kalmuklar'ın dört binlik halinde teşkilatlandırılmasıyla birlikte Dörvön Kalmuk adının ortaya çıkışı daha mantıklı bir açıklama gibi görünmektedir. Bunu kabul edecek

---

yazılmak için hazırlanan şey" anlamlarında kullanılmış. Kelime muhtemelen Uygur kâtipleri tarafından Moğolca'ya sokulmuş, böylece Moğol ve İlhanlı devletlerinde bir terim olarak yaygın şekilde kullanılmıştır. Mehmet İspirli, Bitik, DİA, VI., s.225

²¹² Neslihan Hocanın Töregene makalesinden bilgi eklenecek

²¹³ Cüveyni, a.g.e., s.418-424,

²¹⁴ Avrasyanın Sekiz Asrı Çengizogulları, s.173, (hzr; Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu), İstanbul 2016, s.173

²¹⁵ Kalan, a.g.e., s.4, Abdrasul İsakov, a.g.e., s.105

olursak o dönemde Kalmuklar'ın başında da Hoid reisi Hutuga Beki'nin bulunması gerekmektedir.²¹⁶

Kalmuk birliği konusu Namsra'i "Cungar Hanlığı'nın Tarihi" adlı eserinde "Yavgan Mergen, Kalmuk Hutuga Beki'nin oğullarından Törölcid veya İnalç'ın oğlu veyahut torunudur" diye yazmıştır. Kubilay Han devrinde başkenti Pekin'e taşınmasıyla birlikte Moğol İmparatorluğu'nun anavatan ile ilişkileri büyük ölçüde kesintiye uğramış. Moğol halkı da "Moğol, Kalmuk" veya "Doğu ve Batı" olmak üzere açık şekilde birbirlerinden ayrılmaya, gruplaşmaya başlamışlardır. O dönemde Yavgan Mergen ile ilgili olarak, Barga, Buryad, Hori, Tümed gibi kabilelerden bir ittifak kurup, bu ittifakın, birliğin ham olduğu, bu kabilelerin bir kısmıyla da Haydu'ya destek olmuş olması muhtemeldir.²¹⁷

B. ÖNGÜTLER

İç-Asya göçebelerinden saydığımız Öngüt kabilesi Huang-ho'nun kuzey dirseğinde, adını sık sık duyduğumuz Kuku khoto veya Mavi şehir yakınlarında bulunuyorlardı. Bu kabile Batı-Kök Türk imparatorluğundan ayrılmış Şa-to Türk kabilelerindendi. Bu Şa-to Türkleri Çin İmparatorlarının hizmetinde olarak Mancurya'dan Gan-su'ya (Kansu) kadar Çin sınırlarında gelip geçmekte idiler.²¹⁸

Öngütlere, Beyaz veya Ak-Tatarlar da denilmekle beraber uzun zaman Göktürk hâkimiyetinde yaşadıkları sonra, Çin'in kuzeyine göç eden Şatoların Çingiz Han çağındaki nesilleridir. Öngütlerin tarihini incelemeyen önce ataları olduğu savunulan Şatoların kim oldukları, nereden geldiklerini bilmemiz konuyu daha iyi anlamamıza olanak sağlayacaktır.

a. Şatolar (Sha-t'o'lar)

Şato'lar yaşadıkları bölgeler ve kendilerine verilen isimleri hakkında araştırmacılar birçok farklı görüş ileri sürmüştür. Bunlar içerisinde Chavannes; Şa-t'olar, Batı Türklerinden inen bir kabiledir ve Ç'u-yüe'lerin bir koludur. Doğu ve Batı Türk kabileleri birbirlerinden ayrıldıkları zaman Wu-sunların eski topraklarını işgal ederek orada Ç'u-yüe ve Ç'u-milerle kaynaştılar demektedir.²¹⁹

²¹⁶ Kalan, a.g.e., s.5

²¹⁷ Kalan, a.g.e., s.5, Oyrat birliği fikrini reddeden Vladimirtsov görüşü için bkz; **Moğolların İçtimai Teşkilatı**, Ankara 1995, s.226-227

²¹⁸ L. Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, çevr: Sadrettin Karatay, Ankara 1986, s. 300

²¹⁹ Edouard Chavannes, **Çin Kaynaklarına göre Batı Türkleri**, İstanbul 2013, s.139

Joseph De Guignes; Türkistan ve Çin civarında birçok Türk aşiretleri bulunmaktaydı. Bunların içinde en mühimi Lop gölü²²⁰ civarında oturan Şa-t'o aşireti idi.²²¹ 713 tarihinde doğru bu kavimler Asya'nın bu kısmında gayet nüfuz ve kudret kazanmış olan Tibetlilerin akınlarından kurtulmak için Uygur'un kuzeyinden Pe-ning'e taşınmaya mecbur oldular. Şa-tolar daima Tibet ordularına refakat ederler, en önde yürürlerdi.²²² Zaman içerisinde Çin idaresi altına giren ve çok faydalı işler yapmış olan bir kavimdir.

W. Eberhard; Çin kaynaklarına göre, Şat'olar Türktür, daha doğrusu Batı Türklerindendir. Doğu ve Batı Türklerinin ayrılışında Şato'lar, Ch'u-yüeh ve Ch'u-mi'lerle beraber, eski zamanda Wu-sunların oturdukları sahada yerleştiler. Görünüşe göre, o zamanlarda Şato'lar, henüz nispeten küçük bir grup olarak Ch'u-yüeh kabile birliğinin hâkimiyeti altında yaşıyorlardı. 643 senesinde Batı Türkleri arasında kaynaşmalar baş gösterince bir kısmı, Ms-she ve kardeşi Pu-chen'in idaresi altında, Çinlilere teslim olduğu halde, küçük bir grup Ho-lo'nun kumandası altında özgürlüklerini muhafaza etmeğe muvaffak olmuştur. İşte o zaman, P'u-lei denizinin²²³ doğusunda yaşayan Ch'u-yüeh'lerin bir grubu, Şato ismini kabul ederek Çin'e tabi olmuş, kısa ve başarısızlıkla neticelenen bir istiklal harbinden sonra (650 senesinde) 712'ye kadar Çin'e bağlı kalarak, 661'de Çinli'lerle beraber Tölös'lere karşı savaşmışlardır.²²⁴

Diğer taraftan Moğolistan bölgesinde Oğuz Türkleri ve Uygurlar yaşamış bunları bölgeden uzaklaştırılmasıyla Doğu Türkistan'da yaşayan Türk unsurları güç kazanmıştır. Turfan²²⁵ ve Guçen çevresindeki bir yere *Şato* (step) adını verdikleri bir boy yerleşmiştir. Şato Türkleri asıl Türklerden, yani Oğuzlardan çıkmıştır. VIII. yüzyıl sonunda ve IX. yüzyıl başında Şatolar işgal ettikleri topraklardan uzaklaşmışlar, daha doğuya, asıl Çin'e

²²⁰ Tarım Nehri ve Shule Nehri'nin boşaldığı göl, bir zamanlar Tarım Havzası'nda 10.000 km²'yi aşan tarihî buzul sonrası Tarım Gölü'nün son kalıntısıdır. Hidrolojik olarak kapalı havzadır. Göl, 1928'de yüzölçümü 3.100 km² olarak ölçülmüş olup gölü beslenen akarsu akışını engelleyen baraj inşaatları nedeniyle neredeyse kurumuştur ve yalnızca küçük mevsimlik göller ve bataklıklar oluşabilmektedir. Lop Nur, nükleer deneme bölgesi olarak kullanılmış olup 1990'ların ortalarında bu bölgede potaş keşfedilmesinden bu yana, aynı zamanda büyük çaplı bir maden işletmesine de ev sahipliği yapmaktadır.

²²¹ Edouard Chavannes Şa-t'o'ların Lop gölü çevresinde değil Barkul gölünün doğusunda oturduklarını ifade etmiştir. Edouard Chavannes, a.g.e, s.61

²²² Joseph De Guignes, **Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Batı Tatarların Tarih-i Umumisi**, (çvr. Hüseyin Cahit Yalçın) İstanbul 2019, s. 545

²²³ Günümüz Barkul Gölü

²²⁴ W. Eberhard, *Şato Türklerinin Kültür Tarihine Dair Notlar*, Belleten, Ankara 1947, Cilt XI, S. 41, s.15-16 vd.

²²⁵ Bugün Çin Halk Cumhuriyeti toprakları içinde kalan bölge tarihî kayıtlarda XIV. yüzyıldan beri bu adla anılır. Turfan bölgesi tarihin eski devirlerinde Ch'ü-shih adlı bir devletin etki alanı içindeydi (m.ö. 206 - m.s. 220). Buranın en başlıca özelliği, Çin'den batıya doğru giden kervanların başlangıç noktasına yakın erken konaklama yerlerinden biri olmasıydı; bu sebeple "Garp illerinin kapısı" diye anılırdı. Daha sonra burada Büyük Hun İmparatorluğu'nun hükümdarı Mo-tun egemenlik kurdu ve bölge uzun süre Hunlar'ın elinde kaldı., Ahmet Taşağıl, "Turfan", **DİA/XLI**, s.414-416

çekilmişlerdir. Çin’de siyasi kargaşalara karışmışlar ve birkaç sülale kurmuşlardır. Araplar bu Türklere Tuguzguz, yani Tokuz Oğuz adını veririler.²²⁶

Barthold; Şa-t’oların Çince tercümesi “kum çölü insanları” anlamına geldiğini söylemektedir. Ona göre Şa-t’oların, bir kısmı X. y.y. ve XII. asırlarda Aral gölünün kuzeyinde göçebe hayatı yaşayan Doğuz Oğuz (Dokuz Oğuz) aşiretlerinden çıktığını ileri sürmektedir.²²⁷

İbrahim Kafesoğlu; Çu ırmağı-Isık gölüne göre 5 doğuda 5 batı da oturan kabileler, “Batı Göktürkler olarak da anılmıştır” Bu kabileler Çu-yüe ve Ç’u mi adları ile anılan Türk kabileleri ile birlikte 630’u takip eden yıllarda, Gök-Türk hakanlığının fetret devresinde, Beş-balık civarındaki kurak bozkırlara çekilmişler ve Şa-t’o adını almışlardır.²²⁸ Kafesoğlu Şa-t’o kelimesini kesin olmasa da Çince çöl veya Türkçe Sadak ve Çiğil’ler olarak belirtmiştir.²²⁹

Ahmet Taşağıl’da bu konu üzerinde yazmış Şha-‘t’oların, Batı Gök-Türk ülkesi içinde doğan boylardan bir olduğunu belirtmiştir.²³⁰ Batı Göktürk Devleti’nin 630 yılında iç karışıklığa sürüklenmesiyle Tanrı Dağları çevresinde Wu’sun’ların²³¹ eski topraklarında hüküm sürüyorlardı. Yukarıda da bahsetmiş olduğumuz Ch’u-yüe boyunun Sha-t’o’ların ataları olarak gösterilmektedir. Yani Ch’u-yüe’ler, Sha-t’o gruplarının ilk adı idi. Ch’u-yüe’ler, Ch’u milerle, Sir Tarduşlar gibi karışık bir vaziyette yaşıyorlardı.²³² Sha-‘t’oların kökenleri ve isimleri hakkında yeterli bilgiyi verdikten sonra siyasi tarihleri hakkında da bilgi vermemiz gerekmektedir.

Sha-t’o’lar Batı Göktürk devleti içerisinde oluşan önemli boylardan birisi olarak bilinmektedir. Bu boy kurulduğu zaman ve sonrasında bulunduğu coğrafyada önemli faaliyetler gerçekleştirmiştir. Batı Göktürk devleti merkezi otoritesi sağladığı zaman Ch’u-yüe’ler (Sha-t’o’lar) bu devlete itaat edip onların hâkimiyeti altına girdi. Sha-t’o’lar bir zaman Göktürkler ve Çin hâkimiyetinde yaşadılar. Batı Göktürk Devletinin A-shih-na Ho-lu isimli bir kağan 650’li yıllarında başında 658’e kadar uzun süren mücadelesine rağmen Çinlilere mağlup olmaktan kurtulamadı. Onun yenilgisiyle Batı Türkistan da T’ang İmparatorluğu’na bağlanmış oluyordu.²³³ İşte bu olaylardan sonra Ch’u-yüe’ler gidip Çin’e itaat ettiler.²³⁴

²²⁶ Wilhelm Barthold, **Türk-Moğol Ulusları Tarihi**, Ankara 206, s.10-11

²²⁷ Rene Grousset, a.g.e., s. 134

²²⁸ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul 2013, s.94

²²⁹ Kafesoğlu, a.g.e., s.94

²³⁰ Ahmet Taşağıl, **Eski Türk Boyları Çin Kaynaklarına Göre (M.Ö. III – M.S. X. Asır)**, İstanbul 2020, s.120

²³¹ Wu-sunlar, Hun İmparatorluğu döneminde Orta Asya’da varlığını sürdüren en önemli boylardan biri idi. Wu-Sun’ların tarihi de asırlarca devam etmiş ve Hun siyasi tarihiyle iç içe gelişmiştir., Ahmet Taşağıl, a.g.e.,s.17-27, Daha fazla bilgi için bkz; Bahaeddin Ögel, Çin Kaynaklarına Göre Wu-Sun’lar ve Siyasî Sınırları Hakkında Bazı Problemler. **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, [S.l.], v. 6, n. 4, Ekim 2017

²³² Taşağıl, a.g.e., s.120

²³³ Ahmet Taşağıl, **Göktürkler I-II-III**, Ankara 2018, s.223

Bu tarihten sonra onları Çin hizmetinde diğer Türk boylarına karşı savaşırken görüyoruz. 661 yılında Ch'u-yü'e'ler liderleri Sha-t'o Chin-shan'la Çinli kumandan Hsie Jen-t'ai'ı takip ederek Töles boylarının bulunduğu yere baskın düzenlediler. 702 yılında liderleri Chin-man eyaletinin askeri valiliğine getirildiği gibi akabinde Ch'ang -ye bölgesinin düklüğü tevcih edildi. Liderleri Chin-shan ölünce yerine oğlu Fu-kuo geçti.²³⁵ Fu-kuo zamanında Tibetli tehlikesi belirmiştir. Söz konusu dönem Tibetlilerin gittikçe güçlenmekte oldukları tairhlere tekabül etmektedir. Bu tehlikeden korunmak maksadı ile Fu-kuo bir yandan yönetim merkezini Pei-t'ing'e nakletmiş, diğer taraftan da Çin'e gitmek suretiyle Çin'in dikkatini çekmeye çalışmıştır.²³⁶

Beraberinde gelen halkıyla Çin sarayına itaatini arz etti. İkinci k'ai -yüan yılında (714) yeniden Kin-man valiliğine getirildi. Annesi Şu-nişi'ye de Şan Krallığı fu-jen onur unvanı verildi. Fu-kuo zaman içinde Yung-şu bölgesi kralı mertebesine kadar yükseldi. Ölümünden sonra oğlu Ku-tu-şe yerine geçti.²³⁷ Uygurların güçlendiği, Çin hanedanının zayıfladığı sırada Sha-t'o'lar Beşbalık'a sığındılar ise de fazla dayanamadılar. 7.000 çadırılık ahaliyle birlikte Tibetlilere teslim oldular. Ancak bir süre sonra Tibet idaresinden çıkarak yeniden T'ang hanedanına bağlanmışlardır. Sha-t'o'lar T'ang hanedanı lehine birçok başarı kazanmışlardır. Hanedan içerisinde çıkan birçok isyanı bastırmış ve 927 yılında Tatarlar'la yapılan savaş sonucunda onları mağlup edip kuzey sınırlarına yerleştirmişlerdir. T'ang hanedanı'nın yıkılması engellenemeyince onları varisi konumuna gelen Sha-t'o'lar üç sülale kurdular ve 950 yılına kadar aralıklarla bu hanedanlar dönemi devam etti.²³⁸

Görüldüğü üzere Öngütlerin ataları olan Sha-t'o'lar başta Göktürk, Çin, Töles boyları, Tibet ve Uygurlara karşı mücadele vermiş. T'ang hanedanlığını dahi ele geçirecek kadar güçlenmişlerdir. Sonucunda bu kabile zaman içerisinde gücünü yitirerek Öngüt adı altında Moğol hakimiyetine geçecektir.²³⁹ Şimdi Öngütlerin menşei hakkında bilgi verdikten sonra asıl meselemiz olan Öngüt boyu/kabilesi hakkında ki bilgilere geçiyoruz.

---

²³⁴ Taşağıl, **Eski Türk Boyları...** s.121

²³⁵ Taşağıl, a.g.e., s.121

²³⁶ Cevdet Gökarp, **Göktürk Devletinin Kuruluşundan Çingiz'in Zuhuruna Kadar Altaylarda ve İç Moğolistanda Kabileler**, Ankara 1973, s.25

²³⁷ Edouard Chavannes, **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, İstanbul 2013, s.142

²³⁸ Taşağıl, a.g.e., s.123-124,

²³⁹ Sha-t'o'lar hakkında daha fazla bilgi için bakınız; Kamuran Gürün, **Türkler ve Türk Devletleri Tarihi**, 1981, s.202-205; Cahit Alptekin, **Sha-t'o Türklerinin Siyasi ve Kültürel Tarihi**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2008., Wu Hsing-tung, **Beş Sülale Çağında Sha-t'o'ların Çin Toplumuna Tesirleri 907-960**, Doktora Çalışması, Taipei 1970., W. Eberhard, **Çin Tarihi**, Ankara 1947, s.229-232, Özkan İzgi, **Orta Asya Tarihi Araştırmaları**, Ankara 2017, s.52., Joseph De Guignes, **Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Batı Tatarların Tarih-i Umumisi** s.593-668

Öngütler hakkında ilk bakacağımız kaynağımız Ebülгази Bahadır Han'ın Şecere-i Türk adlı eseridir. Bu kaynakta Öngütler hakkında; “Kıtay halkı Ken yurdunun etrafına yüksek bir duvar çekip iki ucunu denize kadar uzattılar. Onu kişioğlu yıkacak veya bozacak gibi değil. Kervan girmek için küçük bir kapı yeri açıp demirden bir kapı taktılar. Onun gibi duvarlara Arap “sedd” der. Türkçe “burkurka” derler. Kıtay halkı “ungu” der. İskender, Yecüc ile Mecüc’ün önüne set kurdu. Anuşirvan Şamahı’da set kurdu. Şimdi ona “Demir kapı” derler. Ol seddin eşiği var; Kıtay padişahları Türk halkından birkaç urukla²⁴⁰ görüştü. “Sizlere her yıl her türlü nesne verelim, Sedd’in kapılarını koruyun.” vereceği nesneleri belirledi. Ol Türkler bunu kabul edip korudular. Oğulları, kızları bu işi yaptılar. Ol cemaate Öngüt dediler. Moğol dilinde Öngüt’un t’si meslek ilişkisini ifade eder; örgenci, tabakçı, eşikçi, gibi. Sedde “ungu”, onu koruyan kişilere de “ungut” dediler. Anlamı “sedci” demektir.

Çingiz Han zamanında dört bin haneydi. Beğlerinin adı Alakuş Tegin’di. Çingiz Han Kıtay üzerine yürüdüğünde, bana bağlansın diye Alakuş Tegin’e bir kişi gönderdi. O da Çingiz Han’a bağlandı. Ondan sonra Kıtay üzerine atlandı. Alakuş Tegin, Han’ı karşılayıp kapıları açtı. Çingiz Han’a katılıp Kıtay üzerine yürüdü.”²⁴¹ Ebülгази Bahadır Han Öngütler hakkında bilgi verirken bu ismi nasıl aldıkları, hangi alanda görev aldıkları hakkında yukarıda görüleceği üzere birçok bilgiyi bize ulaştırmıştır. Diğer taraftan Ebulgazi Öngütleri Türk olarak kabul etmektedir.

Öngüt’lar Çingiz Han’ın zuhuru devrinde Sarı Irmak civarında geçen Çin Seddi yakınlarında, Kin devleti sınırında bulunuyorlardı. Bu kabile Kin hükümeti hudut bekçiliğini yapardı. K. Groenbech’in “İç Moğolistan’da Türk Yazıtları” makalesinde verdiği malumata göre Türkçe yazılı Öngüt nesturi mezar taşları Pailingmioa civarında bulunmuştur. Pailingmioa Sarı Irmağın Ordos çevresinde teşkil ettiği kavisin kuzey batısı üzerindedir. Sarı Irmak kıyılarına tahminen 270, Çin seddinin en yakın noktasına 250 km. mesafede bulunur. Moğol istilası devrinde Öngüt’ların bir kısmı Moğol ordularıyla beraber Batıya hareket etmiş oldukları bugünkü Türkistan, Volga havzası, Ural dağları, Kırım ve Kafkasya’da yaşayan Türk zümreleri arasında gördüğümüz küçük küçük Öngüt oymakları, bu adın taşıyan köy ve kasaba adları ispat eder. Bu adların bazılarını izah edelim1-Öngüt: Kırım’da Ak Mescit kazasında bir köy, 2-Öngüt: Kırım’da Küzlev kazasında bir köy, 3-Öngüt: Nesepname-i Özbekiye’de 42. boy, 4-Öngüt: Şeybani Han devrinde adı geçen bir Özbek Boyu, 5-Öngüt: Kuzey Kafkasya’da Kara Nogaylarda Orjonikidze kazasına bağlı bir kasaba ve bir boy.

²⁴⁰ Uruk; Irk anlamında kullanılmıştır.

²⁴¹ Ebülгази Bahadır Han, Şecere-i Türk (Türklerin Soy Ağacı), çevr; Arif Acaloğlu, İstanbul 2019, s. 45-46

Bugünkü Türk zümreleri içinde Öngütler hiçbir yerde büyük bir boy teşkil etmiyor, çok dağınık olarak küçük oymaklar halinde bulunurlar²⁴²

Moğol devrinde adları meydana çıkan Nayman, Kereyit, Öngüt v.b boyların etnik menşelerine dair münakaşalardan en önemlisi Öngüt'ların menşei meselesi olmuştur. Bu boyun, etnik bakımdan Türk olduğunu ilk defa Josep De Guignes söylemiştir.²⁴³ Rus bilginlerinden N. A. Aristov Öngütlerin Türk olduğunu kat'i olarak iddia etmiştir.²⁴⁴ Aristov: Öngüt olarak anılan bu kabilenin Doğuda Şara-müren çevresinde Tunguz kabileleriyle ve Güney Mançurya'daki Kidanlarla karışık olarak Tatabılar göçebe halde yaşıyorlardı. Tatabılar, Çin kaynaklarında *Kumohi* veya *Hi* olarak geçmektedir ve Orhon kitabelerinde verilen bilgiye göre Kidanlar ve Tatabılar daima yan yana yaşamaktadırlar. Çin kaynaklarında da Kidanlar ve Hi'ler defalarca birlikte zikredilirler. Hi'ler, bazı kaynaklara göre Gök-Türklerin bir kabilesine mensup olup Türk idiler. Çingiz-han döneminde bu Hi'ler Çin kaynaklarında Ak Tatarlar, Moğol kaynaklarında ise Öngütler olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁴⁵ Aristov bu kabilenin zaman içerisinde farklı isimler aldığını ve Orhun Abidelerinde ifade edilen Tatabıların²⁴⁶ Öngüt olduğunu bizlere söylemektedir. Bunların kökenlerini ise yukarda belirttiğimiz gibi Türk olduğunu ifade etmiştir.

Bahaeddin Ögel'de bu Öngütlerin Şa-to Türklerinden geldiklerini ve Şa-toların Türk olduklarını herkesçe kabul edildiğini söylemiştir. Öngütler, tahsil, terbiye ve nezaket bakımından bu çağda ün salmışlardı. Onları bir insan ve cemiyet olarak düşman olmalarına rağmen Güney Çinliler övmüştür. Öngütlerin tahsil ve terbiyeye verdikleri önemi belirtirken yalnız kendilerini değil, esir aldıkları Çinli çocukları bile okutarak yetiştirdiklerini bilmekteyiz.²⁴⁷ Öngütler Sarı Nehrin kuzeydeki mendireğinin yukarı sahillerinden itibaren yayılıp Yin-shan Dağlarına²⁴⁸ kadar uzanıyorlardı. Güneyde, Tung-sheng muhtemel olarak kışlıkları idi. Kaynaklara göre, batıda Feng-chou'a kadar uzanıyorlardı. Diğer taraftan

²⁴² Abdülkadir İnan, Öngütler'in Menşei Meselesi, Belleten, C. VIII, S. 31, Ankara 1944, s. 454

²⁴³ De Guignes eserinde Öngüt reisi Alakuş Tegin'in (Çin kaynaklarında "Alause") Altay dağlarının güneydoğusunda oturan Beyaz Tatarlar kabilesinin reisi saymakta ve kadim Türk hükümdarlarının neslinden olduğunu Çin Tarihine dayanarak söylemektedir. Josep De Guignes, **Hunların Türklerin ve Moğolların ve Daha Sair Batı Tatarların Tarih-i Umumisi**, İstanbul 2018, s. 428

²⁴⁴ İnan, a.g.e., s.454

²⁴⁵ N.A. Aristov, **Türk Halklarının Etnik Yapısı**, İstanbul 2014, s.38-39 vd.

²⁴⁶ Tatabılar bazı kaynaklarda Göktürklerin doğu komşusu olduğu. Göktürk devletinde ölen bir hakanın cenaze törenine temsilciler gönderdiği belirtilmiştir. Ancak Orhun yazıtlarında bu isim devlet veya topluluk isim sıralamasında sona yer aldığı belirtilmiştir. Diğer taraftan bunlar daha sonraları Kumo Xi'ler olarak anılmaktadır. Li, Y . "Yazıtlarda adı geçen Uzak Doğu devletleri: Kore hanedanı, Kuzey Çin hanedanları, Moğol toplulukları". Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi ,3 (2020): 87-105

²⁴⁷ Bahaddin Ögel, **Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri**, İstanbul 2002, s.305

²⁴⁸ Moğolistan da bulunan Daqing, Wula, Hara-narin, Şeyten ve Lang dağlarını kapsayan sıra dağlardır.

Öngütlerin başka başka kolları da bulunmaktaydı. Bunlar arasında Yün-ku Ailesinin menşei de Öngüt idi.²⁴⁹

Groenbech “İç Moğolstanda Türk Yazıtları” adlı makalesinde Öngüt dillerini, mezar taşlarını incelemiş bu kabilenin kökenleri hakkında bizlere bilgiler sunmuştur. Birçok kaynakta belirtildiği üzere Öngütlerin Nesturiliği ve Hritiyanlıkları üzerine çokça değinilmiştir. Bizde çalışmamızın ilerleyen safhalarında bu konuya değineceğiz. Burada özellikle mezar taşları üzerinden değerlendirilmeler yapılmıştır. Yapılan çeşitli araştırmalarla Öngütlerin Türk olduğu fikrini birçok araştırmacı gibi yazarımız kabul etmiştir. Özellikle yaptığı mezar taşları araştırmalarıyla Süryani harflerini kullandıklarını ve bunun Öngütlerin dilleri hakkında bilgi verdiğini ve Süryanice-Türkçe imla kurallarının aynı olduğunu belirtmiştir. İmla kurallarından yola çıkarak Öngütlerin kullandıkları dillerin Türkçe olduğunu ispat eder. Ancak yapılan yeni araştırmalarla bunun daha açık bir şekilde aydınlatılması gerektiğini de vurgular.²⁵⁰

Jean-Poul Roux’da Soyları Şa-t’olara kadar dayanan, Hristiyanlıklarının sadece görünüşten ibaret olmadığı Nasturiler olan ve Ordos’tan Leao-ho’ya kadar Çin Seddi boyunca sürülerini otlatan Türk halkı Öngütler de Cengiz Han’ın buyruğuna girdiğini ve aileler arasında evlilik politikası başlattığını söylemiştir.²⁵¹

W. Eberhard “Öngütler Hakkında Mülâhazalar” makalesinde Öngütlerin kökenleri konusunda fazlaca bilgi vermiş. Ancak kesin bir şey söylememekle beraber ortaya çıkacak olan yeni bulgularla Moğol asıllımı yoksa Türk asıllımı oldukları ortaya çıkacağını belirtmiştir. Eberhard bu konu hakkında genel olarak şu ifadeleri kullanmıştır; Ch’ien Ta-hsi Moğol kabile ve klan’ları hakkında Çince bir araştırma Öngüt’lar hakkında şöyle demektedir:

*Öngüt’ların kendileri, Şimal Şansi’de Yen-men mıntıkasında askeri kumandanın ahfadı oldukları iddea etmektedirler. İlk cedleri Pu-kuo, kabile reisi idi. Sonraları, A-la-wu-sih T’i-chi-hu-li (Alakuş-tegit-kuri), T’ai-tsu (Cengiz) ile dostça münasebetler idame ettirmiştir; hatta T’ai-tsu bir kızını ona vermiştir. Bunlar (yani Öngüt’lar) tarih eserlerinde “Beyaz Tatar” diye adlandırılan kimselerdir.*²⁵²

²⁴⁹ Bahaddin Ögel, a.g.e., s.305-306

²⁵⁰ K. Groenbech, “İç Moğolistan’daki Türk Yazıtları”, Ankara 1944, Belleten, C. VIII, S.31, s.457-458

²⁵¹ Jean-Poul Roux, *Türklerin Tarihi Pasifik’ten Akdeniz’e 2000 Yıl*, İstanbul 2016, s.273

²⁵² Wolfram Eberhard, “*Kay’lar Kabilesi Hakkında Sinolojik Mülâhazalar*” Ankara 1944, Belleten, C. VIII, S. 32, s.584

Öngüt'ların Beyaz Tatarlarla aynı olması keyfiyeti şimdiye kadar, Bretschneider, Pelliot ve başka araştırmacılar tarafından iddia edilmiştir. Beyaz Tatarlar ifadesi Kitanlar'ın tarihinde zikredilmektedir. Kara-kitay devletinin müessisi, ülkelerden geçmiş ve onlardan 400 at, 20 deve, birkaç koyun hediye olarak almıştır.²⁵³ Eberhard makalesinde Öngütlerin kökenleri hakkında uzunca bir tafsilat vermektedir. Makalesinde "Eski Moğol vekayinameleri-Yeni Moğol vekayinamelerini" inceler. Zaman içerisinde Öngütlerin Karakitaylarla birlikte Türkistan'a gelmiş olmaları muhtemeldir. Türkistan'a gelen bu kabile burada Borgutlarla aynı olduğu iddia edilebilir. Eğer bu ayniyet iddiaları doğru çıkarsa, Öngütlerin Türk olukları söylenebilir. Bu görüşü şu bilgi desteklemektedir ki; Öngütlerin kendileri Türk olduklarından şüphe olmayan Sha-t'o'lardan geldiklerini iddia etmektedirler.²⁵⁴ Son olarak yazarımız: Öngütler'in asıl adları Burgut (Borqut, Burqut) tur. Fakat bunlara protomoğol olan Kitan'lar Öngüt (Wu-ku) asıl Moğollar da Öngüt demişlerdir. Öngüt'lar ilk defa olarak Miladi 900'den önce görünmüşlerdir. Türk Sha't'o'larla birlikte Kitan'lar tarafından hakimiyet altına alınmışlardır.²⁵⁵ Bir müddet Curcen'lere tabi olmuşlar ve sonra "Beyaz Tatar'ların" bir kabilesi olarak Moğollardan sayılmışlardır. Görünüşe bakılırsa, bunlardan bazı kısımlar, Karakitay'larla beraber garbi Türkistan'a geçmiş, oradaki Borqut yahut Burqut'lar bunlardan neşet etmiş olacaklardır.²⁵⁶ Eberhard şu anda elde olan kaynaklara dayanarak Öngüt'ları Sha-t'o'lardan kabul etmektedir.

Öngütlerin kökeni meselesi üzerinde var olan görüşleri yazdıktan sonra siyasi tarihine, Moğol içerisinde ki görevlerine ve varlıklarına bakmamız gerekmektedir. Öngüt kabilesi Cengiz Han birliğinin içeresine katılan ilk boy arasında saymamız gerekmektedir. Bölgede yaşayan diğer boylara göre Öngüt'ler çok daha erken bir zamanda Cengiz Han'a bağlanmışlardır. Bu bağlanma bir savaş yolu veya zorla olmamış kendi istekleriyle Cengiz Han'ın hizmetine girmişlerdir. Naymanlar Cengiz Han'a yapacağı sefere Öngütleri de

²⁵³ Eberhard, s.585

²⁵⁴ Eberhard, s.587

²⁵⁵ Yukarıda Ongutların Tatabı olarak isimlendirildiğini belirtmiştik. Tatabıların Bir süre Xi'ler olarak kaynaklarda geçtiğini söylemiş ve bunların bir süre sonra 847'de Tang Hanedanı'na isyan etmiş ancak feci halde yenilerek bir daha toparlanamamış ve kalıntıları da Kitan'ların içine alınarak tarih sahnesinden silinmiştir., Li, Y . "Yazıtlarda adı geçen Uzak Doğu devletleri: Kore hanedanı, Kuzey Çin hanedanları, Moğol toplulukları". Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi 3 (2020) s.99 ifadelerini kullanılmaktadır. Bu Tatabıların Eberhard'ın söyledikleriyle karşılaştırdığımızda "Beyaz Tatarlar'ın" bir kabilesi olması ve daha sonraları "Ongut" ismini almış olmaları kuvvetle muhtemeldir. Aynı şekilde Aristov; Doğuda Şara-müren çevresinde Tunguz kabileleriyle ve Günay Mançurya'daki Kidanlarla karışık olarak Tatabılar göçebe halde yaşıyorlardı. Tatabılar, Çin kaynaklarında *Kumohi* ve *Hi* olarak geçmektedir ve Orhon kitabelerinde verilen bilgiye göre Kidanlar ve Tatabılar daima yan yana yaşamaktaydılar. Çin kaynaklarında da Kidanlar ve Hi'ler defalarca yan yana birlikte zikredilirler. Hi'ler, bazı kaynaklara göre Gök-Türklerin bir kabilesine mensuplar ve dolayısıyla Türk idiler. Çingiz-han döneminde bu Hi'ler Çin kaynaklarında Ak Tatarlar, Moğol kaynaklarında ise Ongutlar olarak karşımıza çıkmaktadır ve bugün tamamıyla Moğollaşmış Oniyüt nâhiyesinde yaşamaktaydılar., N.A. Aristov, **Türk Halklarının Etnik Yapısı**, İstanbul 2014, s.38-39

²⁵⁶ Eberhard, s.587-588

çağırmış ancak Öngüt reisi bunu kabul etmeyip bu haberi Cengiz Han'a bildirmiştir. Bu konu Moğolların Gizli Tarihin'de (MGT) şu şekilde geçmektedir;

“Nayman Tayan Han: “Nasıl olurlarsa (önemli değil) biz Moğol'a varıp kurman ve kişini toplayıp getirelim (ele geçirelim)” demiş. Bu sözleri dinleyen Hüğeü sabrag Bahadır: “Siz aşırı büyük söz söylüyorsunuz. Eyvah, endamlı hanım böylemi olacaktı? Vazgeçiniz” diye ne kadar ikna etmeye çalışsa da (sözünü dinletemedi). Torbitaş adlı elçiyi Onguud (Öngüt) boyunun Alahuş-digithuri (Alakuş Tigin)' ye yollayıp: Bu doğu yönündeki az sayıda Moğol artmaya başladı. Sen (Öngüt kabilesinden bahsediliyor) sağ kanat olur sür. Ben buradan katılıp birlikte o birkaç Moğol'un kurmanını çekip alalım” diye söyletmiş. Bu söze karşılık Alahuş-digithuri: “Ben senin sağ kanadın olmam” diyip geri yollayarak, Yu-Hunan adlı elçisini de Çingiz Kağan'a göndererek: “Nayman Tayan Han, senin kurmanını çekip almak için bana da sağ kanadı olmamı söyleyin ben kabul etmedim. Şimdi dikkatli olasın diye elçi gönderdim. Kurmanını düşmana kaptırma” dedirtmiş. O zaman Çingiz Kağan...,”²⁵⁷

Burada görüleceği üzere Nayman ittifakını kabul etmeyen Öngüt kabilesi Çingiz Kağan'a verdikleri bilgiyle de ordunun hazırlıksız yakalanmasını önlemişlerdir. Öngütlerin Moğol devleti kurulurken yaptıkları bu hizmete karşılık Cingis Khan zamanı geldiğinde gereken ödülü verecektir. Öngütlerin bu olaylardan sonra bağlılığı iyice güçlenerek devam etmiştir. Çingis'in özellikle Kin'lere karşı olan mücadelesinde istila yollarını açmak, Öngüt'lerin muhafazasında olan sınır eyaletlerini teslim etmek suretiyle tezahür etmiştir.²⁵⁸

1204 yılından ve Naymanlara karşı düzenlenen seferden beri Moğollar ve Şan-si sınırlarında Çin Seddi'nin kuzeyinde yerleşmiş bu Türk Nesturi Hristiyanları Öngütler arasında çok iyi ilişkiler sürdürmekteydi. Krallarının, Tayang tarafından Moğollara karşı gelmesi için kışkırtıldığını, bunu reddettiğini ve Cengiz Han'ı uyardığını görmüşük. Müteşekkik olan ve stratejik önemlerini değerlendiren Cengiz, ona kızı Alagay-beki'yi²⁵⁹ (ya

²⁵⁷ **Moğolların Gizli Tarihi**, çevr: Mehmet Levent Kaya, İstanbul 2018, s.144-145 vd., M. Baron C. D'Ohsson, **Moğol Tarihi**, İstanbul 2006, s.47-48

²⁵⁸ Rene Grousset, **Bozkır İmparatorluğu Attila, Cengiz Han, Timur**, çevr: M. Reşat Üzmen, İstanbul 2019, 259-260

²⁵⁹ “Enerjik bir kadın olan Alagay-beki kocasının ölümünden sonra kabilesini yönetmeyi bilmiştir” (Pelliot, “Chrêtiens d' Asie centrale”) Rene Grousset, a.g.e., s.260

da Alaga) vermişti. Reşideddin'e göre, o zamanlar yaşlı olan hükümdar yaşını bahane ederek reddetmiş ve genç kızın yeğeni ve seçilmiş ardılı Şiku'yla evlendirilmesini önermişti. Bu karışık ve kimilerinin 1225'te meydana geldiği ve Pa-yai-ho ile gerçekleştiği ileri sürülen evlilik meselesinde ne olmuş olursa olsun, genç kız, babasına yaraşır bir biçimde, sonunda Öngüt içerisinde iktidarı ele geçirdi ve böylece Moğol İmparatorluğu'na bağımlılığını daha da güçlendirdi.²⁶⁰ Bu meseleye aşağıda daha detaylı bir şekilde değinilecektir.

Naymanlarla yaşanan bu olaydan sonra Cengiz Han ve Öngütler arasında münasebetler gelişerek devam etmiştir. Cengiz Han soyundan kişilerin Öngüt prensleriyle evlenmeleri ve Öngüt prenslerine kendi kanlarından genç kızlar vermeleri adet haline geldiği gibi özellikle saraya alınacak kızların birçoğu güzellikleriyle meşhur olduklarından dolayı Öngüt kabilesinden seçilmesine özen gösterilirdi.²⁶¹ Kubilay, kız torunlarından ikisini Prens Körgöz, yani Georges ile evlendirmiştir. Koyu bir biçimde Hristiyanlaşan Öngütler, Moğol İmparatorluğu'nda Hristiyanlığın büyük destekçisi oldu ve güzel olmayı vaad eden bir geleceğin kapılarını açtılar; aynı zamanda “Kuzey Barbarları”na, onlarınkine yakın, ancak daha ince kültürel öğeler getirdiler.²⁶²

Reşideddin'in eseri Câmî'üt tevarih'te, Öngütlerin Moğollara benzediklerini ve dört bin haneden oluştuklarını bize aktarmıştır. Aynı şekilde Ebul Gazi gibi büyük bir duvar örüldüğünü belirtmiş, Ebül gazi bu duvara Türk dilinde “burkurka” Reşideddin ise “yogurga” demiştir.²⁶³ Alakuş Tigin (Ala Qush Tegin Quri) hakkında da malumat veren Reşideddin Naymanlara yapılacak olan seferde Çingis Han'a yardım ettiği ve daha sonra Çingis kendi ailesinden birini Alakuş Tigin'e vermek istediğini yazmıştır. Ancak Alakuş Tigin yaşlılığını bahane ederek bu teklifi kabul etmemiştir.

Kendisi yerine Yesüi adında ki kardeşinin oğlu Shigü'yla Çingis ailesinden birinin evlenmesini istemiştir. Burada ki verilen bilgilerle Shigü çağırılmıştır. Ancak Öngüt halkının bir kısmı Naymanlara karşı Moğollarla birleşmede Alakuş Tigin'i desteklemediklerinden dolayı ona karşı plan kurmuşlardır. Öngüt halkının bir kısmı Shigü'ya “Seni çağırmasının nedeni öldürmektir, biz Alakuş Tigin'i öldürelim sen öyle gel” diyerek haber yollamışlardır. Bu olaylar üzerine Alakuş Tigin'e karşı olan halkı onu öldürmüştür. Shigü gelip Çingis Han'ın huzuruna çıkmış ve ona ailesinden Alaga beki (Alaqai Beki) kendisine eş olarak verilmiştir. Ayrıca Çingis Han Alakuş Tigin'i öldürenleri cezasız bırakmamıştır, ölümle

²⁶⁰ Jean-Paul Roux, a.g.e., s. 156

²⁶¹ M. Baron C. D'Ohsson, a.g.e., s.253

²⁶² Jean-Paul Roux, a.g.e., s. 156

²⁶³ Reşideddin Fazlullah, *Câmî' u't-tevârîh*, (trc; W.M. Thackson) 1998, C.1, s.70, Henry H. Howorth, **History of Mongols From The 9th to the 19th Century C.1**, London 1876, s.26

cezalandırmıştır. Reşideddîn bu olayları anlattıktan sonra Öngüt ahalisinden çıkan önemli şahısların isimlerini bizlere vermektedir bunlar arasında; Ay-Buqa (Ay-Buka), Chin Temür, Yeşil Noyan, Köchi Temür, Eygü Temür (Edigü) gibi isimleri saymaktadır ve bunlarla Moğol kızlarıyla evlenmeleri devam etmiştir.²⁶⁴

Pelliot Reşideddîn 'den farklı olarak bu olayı farklı şekilde anlatmaktadır; Alakuş-tegin ve oğlu kendi halkı tarafından öldürüldüğünü söylemiştir. Dul karısı ve ikinci oğlu Po-yao-ho ile birlikte Yün-çong'ta hayatını kurtarabilmişti. Kin'leri yenen Çingis Han, Yün-çong'a girdiğinde sâdık müttefikinin ailesini Öngüt ülkesinin başına getirmeyi bütün kalbiyle arzuluyordu. Gene Po-yao-ho onunla birlikte Harzem seferine katılmıştı. Dönüşte Moğol fâtihi kendisine eş olarak öz kızı Alağay-beki'yi vermişti. Po-yao-ho'nun ölümü üzerine, Çingis Han'ın doğrudan kızı olarak, Alağay-beki, gayretli bir tarzda Öngüt ülkesini yönetmeye başlamış kocasının bir cariyeden olan üç oğlu, Kün-buka, Ay-buka ve Çolığ-buka'yı kendi öz oğulları gibi (Alağay-beki'nin çocuğu olmamıştır) benimsemişti. Bu prenslerin ilk ikisi de Çengizhanlı prensler ile evlenmişlerdi. Kün-Buka, Güyük Kağanın kızı prenses Yelmiş ile ve Ay-buka da Kubilay Kağan'ın kızı prenses Yurek ile evlenmiştir. Ay-buka'nın oğlu Körgöz ise (Georges) arka arkaya, Kubilay'ın oğlu Çen-Kin'in kızı prenses Kutadmış ve Temür Kağan'ın kızı prenses Ayamış ile evlenmiştir.²⁶⁵

Bir süre Öngüt idaresini üzerine alan Alağay-beki Çingis'in kızlarından biridir. Bir dönem Öngütler içerisinde yaşayan ve bize çok önemli malumatlar veren "*Men Ta Pei lu*" adlı eserin sahibi *Shao Hung* Alağay-beki hakkında bize bilgiler vermektedir. İkinci prens olarak gösterdiği "*A li hai bai yin (Alağay-beki, Alahay beki) genelde Bi qie Hatun diye hitap edilir. Dul kaldıktan sonra Ak Tatarlar'ın (Öngütlerin) reisiliğini yapmaktadır. Her gün kitap okumakla meşguldür ve hizmetinde birkaç bin kadın çalışmaktadır. Savaş ilan etmek ve muharebeye katılmka gibi askeri işleri ve kararları da bizzat kendisi almaktadır*" diye bize bilgi vermektedir.²⁶⁶ Ayrıca şu noktayı da eklememiz gerekmektedir. Alağay-beki'nin evlilik meselesi bir tartışma konusudur. Alağay-beki Alakuş Tigi'nin oğluyla veya torunuyla evlenmesi meseli hakkında tam bir görüş bulmamakta ve incelenmeye açık bir konudur²⁶⁷

Kaynağımız Ak-Tatarlardan bahsederken Öngütleri göz önüne alarak bilgi vererek; "*Ak Tatarların yüzleri güzel ve tabiatları da naziktir; anne babalarına çok iyi bakarlar. Anne veya babaları vefat ettiğinde, ağlarlarken yüzlerini bıçakla keserler. Hung, yani ben onların*

²⁶⁴ Reşidüddin, a.g.e., s.71

²⁶⁵ Rene Grousset, a.g.e., s.338-339

²⁶⁶ **Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu-Hei Ta shi lu**, çevr; Ankhbayar DANUU, İstanbul 2021, s.48

²⁶⁷ Bu evlilik meselesinde daha detaylı bilgi için bkz; **Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları...** s.48-49

memleketinde gezerken yakışıklı, yüzünde bıçak izi olan kimselere “Siz Ak Tatarlardan mısınız?” diye sorduğumda, “evet” cevabını verdiler. Aslında onlar, bizim Çin memleketinde esir aldıkları gençlerimizin etkisi sayesinde medeni ve mütevazi bir tabiata sahip olmuşlardır. Bugünlerde bu kabileyi Tatar Hükümdarı Cengiz Han’ın kızı olan prenses (Alahay beki) idare etmektedir.” demektedir. Burada kaynağımız aslında genel bir kabile sosyal durumu hakkında bilgide vermiştir diyebiliriz. Diğer taraftan Ak-Tatarların bu kadar gelişmiş olmalarını Çinlilere bağlayarak kendilerinin medeniyet olarak çevrelerine etki ettiğini bu paragrafta görmekteyiz.

Öngütlerin bilinen ilk reisleri Alakuş Tigin hakkında çok az bilgiye sahip olmamakla beraber Moğol İmparatorluğunun temelleri atılırken çok büyük yarar sağlamış bir kişidir. Yukarıda da gördüğümüz üzere Alakuş Tigin Nayman saldırısına karşı Çingiz’in yanında yer almıştır. Bu hizmetleri daha sonrasında da devam etmiştir. Öngütlerin Alakuş Tigiden önceki reislerine ait herhangi bir bilgimiz maalesef yoktur. 1204 yılında Naymanlar’a yapılan seferden sonra 1206 yılında 5.000 Öngüt askeri ile Çingiz’in ordusuna katılan Alakuş Tigin, ordu içerisinde binbaşı olarak tayin edilmiştir. Artık bu zamanda isminin sonuna bir “güragan” takısı olduğuna göre, Çingiz’in damadı olduğu söylenebilir. 1211 yılına gelindiğinde Alakuş Tigin, Çingiz Han ile Chinlere karşı sefere çıkmıştır.²⁶⁸ Yukarıda da gördüğümüz üzere kendisinden sonra da gelen kişiler Moğol İmparatorluğuna uzun süre sıkı sıkıya bağlı kalmışlardır.

Öngütlerle alakalı bir diğer meseleyse onların dini olayıdır. Nesturîlik bu kavim arasında geniş bir şekilde yayılmış ve çevresini etkilemiştir. Moğol ve müttefik unsurların arasında nesturîlerin oldukça kalabalık ve Kereyitler’de ve Öngüt Türkleri’nde bu din bir hayli önemliydi. Öngüt’lerin sahip oldukları özel isimler endeksi, Çince transkriptlerden geçmiş haliyle bile, Pelliot’nun gösterdiği gibi nesturî karakterini göstermektedir. Şen-wen (Simeon), K’uo-li-ki-seu (Georges), Pao-lu-seu (Paul), Yonan (Jean), Ya-ku (Jacques), T’ien-ho (Denha), Yi-şo (İşo, Jesus, İsâ), Lu-ho (Luc).²⁶⁹

Öngüt halkının çoğunluğu, şimdiki Suei-yüan’da Tokto veya Kuei-hua-ç’eng vilâyetinde oturuyordu, bu vilayet Moğol çağında Tanh-Şeng adıyla bilinmektedir; Pelliot’un düşüncesine göre, III. Mar Yahballaha ve Rabban Sauma’nın “Hayatında” “To-şang” olarak belirtilen ve “Ko-şang” olarak da kullanılan bu yerin adı Tong-şang’tan türemiştir. İşte bu bölge nesturîliğe çok sıkı bağlı ve aynı zamanda Çingis’li ailesiyle yakın akrabalık kuran Öngüt hanedanının esas topraklarıydı.

²⁶⁸ Bahaeddin Ögel, a.g.e., s.306

²⁶⁹ Rene Grousset, a.g.e., s.338

Öngüt kabilesi içerisinde saydığımız III. Mar Yahballaha ve Rabban Sauma'nın hayat hikayelerinden bir kısım bilgiye sahibiz ve bunların hem kabile içerisinde hem de nesturîlik hakkında daha fazla detaya ulaşmamıza imkân vermektedir. Mar Yahballaha dediğimiz kişi aslında Markus'dur. Markus'un babası Öngüt şehri Ko-şang veya Toşang başdiyako idi. Rabban Sauma, Hanbalığ veya Pekin'deki Nesturî kilisesi'nin bir "ziyaretçi"sinin oğlu idi. İlk olarak Rabban manastır hayatına intisap etmiş daha sonra Markus Rabban'a katılmıştır. Bu ikisi Kudüs'e hacca gitmeye karar vermişlerdi. Öngüt prensleri olan Kün-buka ve Ay-buka'ya ziyaret ederek yol için gerekli atları, parayı ve her türlü teçhizatı bunlardan almışlardır. Ögedeyli Han Kaydu'nun Talas şehrine kadar yolculuklarına devam etmişler. Kaydu Han kendilerini gayet iyi karşılamış ve resmî mühürlü mektuplar vererek rahat bir şekilde yolculuklarını tamamlamalarını sağlamalarında Kaydu yardımcı olmuştur.²⁷⁰

Öngüt ahalisi içerisinde çıkan bu kişiler daha sonraları da fazlaca ilgi ve kıymet görecektir. Konumuzun sınırlarını aşmadan bir örnek vererek bu bahsi kapatalım. Bağdat'a kadar ulaşan Markus ve Rabban Sauma toplanan Nesturî Konsili Markus'u III. Mar Yahballaha adı ile Patrik olarak seçmiştir. Bu olayda tabi ki siyaset önemli bir rol oynamıştı. Yeni patrik Süryaniceyi az biliyor, Arapçayı ise hiç bilmiyordu. Ancak kendisi "Moğol" du, ve her halükarda prensleri Çingis ailesine sıkı sıkıya bağlı Öngüt-Türk halkından geliyordu. Ayrıca Abaka Han onu bir dost gibi karşılamış *"Kendi sırtında ki mantoyu onun sırtına koymuş ve küçük bir taht olan kendi koltuğuna onu oturtmuştu. Ona (patriğe) bir şeref şemsiyesi ve kraliyet işaretlerini taşıyan altın bir tablet ile patriklik esasını vermişti."*²⁷¹

Gerek Çingis Han zamanında gerekse onun halefleri zamanında Öngütler yukarıda da görüleceği üzere İmparatorluğa birçok alanda faydaları olmuştur. Nesturîliği benimseyen bu topluluk sosyal hayat açısından da diğer topluluklara göre biraz daha gelişmişlerdir. Kıtaneler'dan ve komşuları Çinliler'den bazı medeniyet unsurlarını ödünç almışlar, İpekli elbise giyiyorlar, seramik ve gümüş kaplarda yemek yiyorlardı ve ayrıca Çin eğitimi görmüş, Konfüçyüs felsefesini okumuş, asil kumandanları vardır.²⁷²

Son olarak bugün Ordos Moğollarının bir kabilesi bugün dahi Erküt adını taşımaktadır ki, bu isim Orta çağdaki "erkegüd" adının yeni şeklidir. Bu Erkütleri tetkik etmiş olan P. Mostaert bunların ne Şamanist ne de Budist olduklarını, haça (gamalı haç şeklinde) hürmet gösterdiklerini ve ne olduğunu bilmeden hristiyanlıktan müphem bazı şeyler hatırladıklarını

²⁷⁰ Rene Grousset, a.g.e., s.339

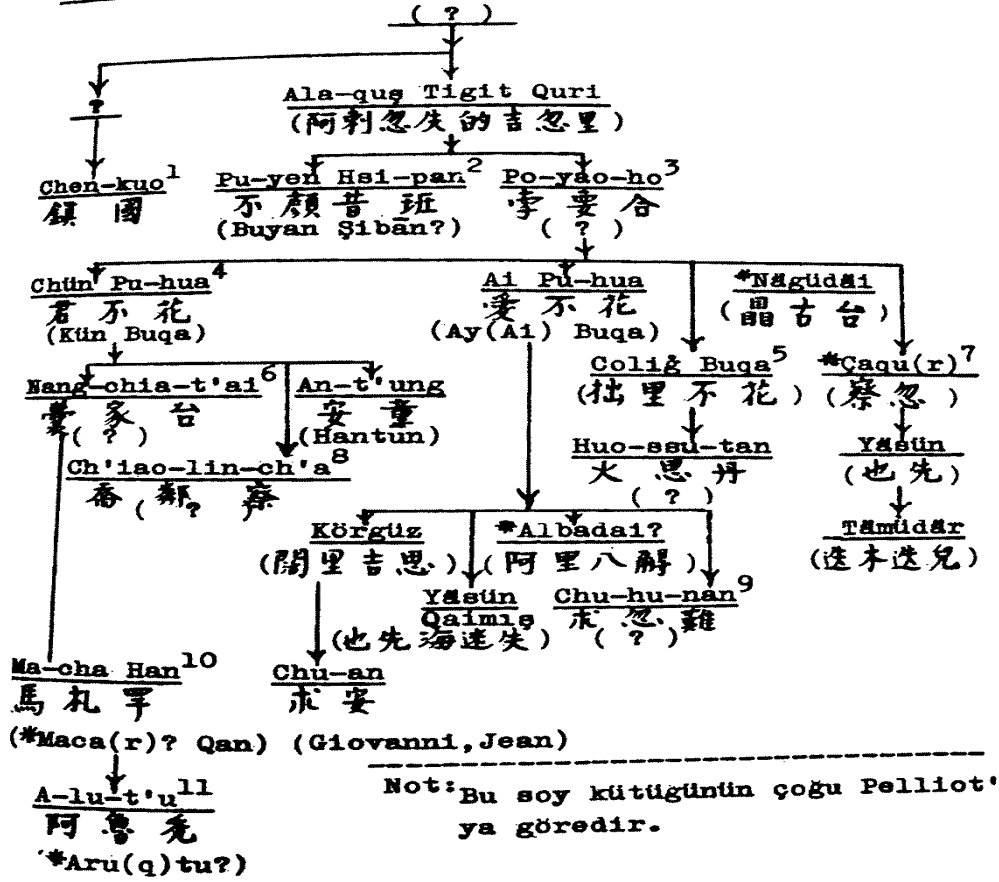
²⁷¹ Rene Grousset, a.g.e., s.407, Markus (III. Mar Yahballaha) hakkında daha fazla bilgi için bkz; **Revue de L'Orient Latin**, Paris 1893, s. 567-610, L. Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, çevr: Sadrettin Karatay, Ankara 1986, s.300-303

²⁷² L.N. Gumilev, **Muhayyel Hükümdarlığın İzinde**, İstanbul 2019, s.117

görmüştür. Buradan, onların Çengiz Han döneminde kalan Öngüt ülkesi Nesturileri olduğunu çıkarmaktadır.²⁷³ Bu bilgi her ne kadar kesin olmamakla beraber günümüz Öngüt meselesi araştırmaya açık bir konu olmaya devam etmektedir.

ÖNGÜT'LER

TABL. 87.

C. CELAYİRLER

“Celayir” adı muhtelif dillerde kaleme alınan kaynak ve araştırma eserlerinden oldukça farklı şekillerde yazılıp telaffuz edilmiştir. Celayir adının geçtiği en eski kaynakların Moğolca, Farsça ve Arapça olmasının yanında, her dilin kendine özgü bir alfabe ve dil yapısının bulunması da bu farklılıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Celayir adı

²⁷³ Rene Grousset, a.g.e., s.338 (Mostaert, “Ordpsica”, Bull., no. 9 of the Catholic University Of Peking, 1934)

Moğolca eserlerde “Calayır”-”Calair”²⁷⁴ , Çince eserlerde “Cha-la-i-erh”, bazen de “Che-le-erh” veya “Cha-şa-i-erh” şekillerinde kullanılmıştır.²⁷⁵ Farsça ve Arapça kaynak araştırmalarında ise çoğunlukla “Celâyir, Calâyir” şeklinde kullanılmıştır. Diğer taraftan batı dillerinde İngilizce eserlerde “Djelayir” “Jalayir” Fransızca eserlerde “Djalair” ve “Tchelair” Almanca eserlerde “Gelayir” ve Rusça da “Djelair” olarak kullanılmıştır.²⁷⁶

Celayir isminin anlamı ise “(cari, calayır, çaşut, çeri, çelen) canlı, becerikli ve eli çabuk, cabuk” anlamlarına geldiği belirtilmiştir.²⁷⁷ M. XIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra, Celayir kabilesi tarafından teşkil edilen devlet ve bu hanedanın mensupları, Celayirli adı dışında İlkanlı (İlkani) olarak da adlandırılmışlardır. Farsça kaynaklarda daima İlkanlı şeklinde kaydedilmiştir. Türkçe eserlerde ise genellikle “Celayir” adı kullanılmakla beraber, “İlkanlı” ya da “İlkenli” haline de rastlamak mümkündür. İlkanlı adının Celayirlere neden ve ne zaman verildiği konusunda değişik görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşlerden ilki ve en yaygın olanı Celayir kabilesinin Batı Asya’ya ilk geldiklerinde bu kabile içindeki siyasi ve askeri faaliyetlere sahip olan ve en meşhur şahıs ve Celayiroğulları Devleti sultanlarının atası durumundaki İlkan Noyan’a nispetle verildiği şeklindedir. Ancak bu görüşe İlkanlılar adının kendi hükümetleri döneminde kullanılıp kullanılmadığının bilinmediği, bu adı daha sonraki dönemlerde Mirhand, Handmir ve diğer tarih yazarlarının, bu hanedanı İlhanlılardan ayırmak için kullanılmış olabilecekleri yönünde itirazlar da vardır.²⁷⁸

Celayir kabilesinin ya da bir başka deyişle Celayir İli’nin hangi soydan olduğu konusunda ortaya çok farklı görüş konulmuş olmakla birlikte, temelde bu görüşler Türk ya da Moğol soyundan geldikleri noktalarında birleşmişlerdir. Değişik zamanlarda muhtelif yer ve dillerde yazılan gerek kaynak gerekse araştırma eserlerde, Türk, Moğol ve Tatar isimlerinin kimi zaman aynı, kimi zaman da ayrı ayrı kavimler olarak kabul edilmesi ise Celayirlerin hangi soydan geldikleri konusunda ihtilaflara neden olmuştur. Ancak yaygın görüşe göre Celayirlerin Moğol soyundan geldikleri yönündedir.

Zeki Velidi Togan “*Mâverâünnehir’de yerleşen Barlas, Calayir, Suldus, Arlat, Bisuut gibi evvelce Moğolca konuştukları anlaşılan kabileler ve Moğollaşmış Uygurlardan ibaret*

²⁷⁴ Ahmet Temir Gizli Tarih çevirisinde bu ismi kullanırken “Calayır” bkz; **Moğolların Gizli Tarihi**, çevr; Ahmet Temir, s.54, Daha yakın bir zamanda Mehmet Levent Kaya’nın yaptığı çeviride “Calair” şeklinde geçmektedir., bkz; **Moğolların Gizli Tarihi**, çevr; Mehmet Levent Kaya, s.79

²⁷⁵ Çince İsim farklılıkları için bkz; Wolfram Eberhard, **Çin’in Şimal Komşuları**, Ankara 1996 s.180, Ch-i Tang, **Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasda Bulunan Şahsiyetler**, İstanbul 1970, s.220

²⁷⁶ Bülent Yılmaz, **Celayirler Kabile ve Devlet**, Erzurum 2002, s.1-2,

²⁷⁷ Heyet, **Türkiye Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, Ankara 1993, C.III s.860-861

²⁷⁸ Bülent Yılmaz, a.g.e., s.3-4

olan Uyratlar, 14. asırda artık tamamıyla Türkleşmiş bulunuyorlardı.”²⁷⁹ diyerek Calayirlerin de içerisinde bulunduğu bu boylar ilk başta Moğol olduğu ancak sonrasında Türk olduklarını söyleyerek Moğol kökenli olduklarını vurgulamıştır. Ancak başka bir eserinde Togan, bunları Kazak kabilesi içerisinde saymaktadır “«ULUYÜZ» on bir kabile (uruğ) dan ibarettir. Duvlat (oymakları: Buptay, Cımır, Sıyqım, Canıs), Adban, Suvan, Çapraştı, Esti, Oçaktı, San Uysun, Calayır, Qanlı, Çançıklı, Sirgeli.- «Uluyüz» eski hesaplara göre 460.000 nüfustur. Yedisu ve Sır Derya vilâyetlerinde yaşıyorlar.” demiştir.²⁸⁰ Barthold ise bu boyun Sirderya boyunda Hocend civarında yaşayan bir Moğol kavim adı olarak göstermektedir.²⁸¹

Reşideddîn Fazlullah Celayir bahsinde onların Türk olduğunu söyleyerek şu ifadeleri kullanmıştır;

*Celayir, Oyrat, Tatar gibi boyların ve oymakların her birinin kendine ait bir liderleri, kumandanları vardır. Onların yurtları (otlakları) oturdukları yerler belliydi, özellikleri ve dilleri Moğollara benzemektedir. Şu an kendilerini Moğol saymaktadırlar. Çünkü büyük servetleri, ihtişamları diğer tüm ulusları Moğol adı altında toplamıştır.*²⁸² Reşideddîn bahse konu bu kabileleri neden Moğol denildiğini de şöyle izah etmiştir. “Nitekim, bu dönemde Cengiz Han ve hanedanın kudretli olması nedeni ile onlar Moğol oldukları için-Celayir, Uyrat, Ung-kut, Kerayit, Nayman, Tang-kut ve diğerleri gibi her birinin muayyen bir ismi ve özel kalıpları olan bu Türk kavimleri kibirlenmek için kendilerine Moğol diyorlar. Halbuki bu doğru değildir. Eski zamanlarda, bu ismi kullanarak kibirlenenlerin çocukları, kendilerinin eskiden beri Moğol adı ile anıldıklarını ve Moğollara mensup olduklarını sanıyorlar.”²⁸³

Reşideddîn bu kabilelerin aslının Türk olduğunu ancak daha sonralarını Moğol olarak anılmalarını nedeniyle açıklamıştır. Öten yandan Celayirlerin Özbek-Kırgız soyundan geldiklerini yazanlarda vardır.²⁸⁴

²⁷⁹ Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihi’ne Giriş**, İstanbul 1981, s.82

²⁸⁰ Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, İstanbul 1981, s.38

²⁸¹ V.V. Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, Ankara 2017, s.182, Moğol olduklarına dair diğer görüşler için bkz; Müzaffer Ürekli, “*Celâyirler*”, **DİA/VII**, s.264, Mükrimin Halil Yınanç, “*Celâyir*”, **İA/III** s.64, Erol Güngör, **Tarihte Türkler**, İstanbul 1996, s.137

²⁸² Reşidüddin, a.g.e., s.37

²⁸³ Bülent Yılmaz, a.g.e., s.6

²⁸⁴ Abdülkadir İnan, **Türk Kabile İsimlerine Dair**, Türkiyat Mecmuası C.1, 1925, s.259, Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi**, Ankara 2014, s. 414-424

Faruk Sümer bu oymağı Türkmenler arasında bulunduğunu aslen Moğol olup evvelce Çağatay ulusuna mensup olduğunu belirtmiştir. İlerleyen sayfalarda ise bunların Moğol unsuru, Celâyir, Suldus, Bisuut, Sünit, Kurulas olmak üzere asıl Moğol ulusuna mensup boyların obaları ile Tatar, Kireyit, Uyrat ve şaire gibi Moğolca konuşan kavimlerin kollarından meydana gelmişti demektir.²⁸⁵ Ayrıca başka bir çalışmasında Hülegü'nün buyruğunda Moğolca konuşan toplumlar arasında en önemli boylardan biri olarak Celayirleri saymaktadır.²⁸⁶

Celayirler Kilok ve Selenge ırmaklarının birleştikleri kısmın güneyinde, ya da Onon'a daha yakın bir yerde yaşadıkları ileri sürülen Celayirler, muhtemelen Moğollar tarafından hakimiyet altına alınmıştır.²⁸⁷ Celayirler'in bir kısmı da Hıtayların saldırılarına uğrayana kadar Karakurum civarında yaşamaktaydılar.²⁸⁸ Öte yandan Onlar, VIII. ve IX. yüzyıllarda Uygur kaganlarının buğralarını (erkek deve) yağladıklarını unutmamış ve bunu övünerek söylemişlerdir.²⁸⁹ Celayiler belli zaman aralıklarında muhtelif yerlerde yaşamışlar ve çeşitli kollara ayrılarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Uygurların ve daha sonra da Moğol hakimiyeti altında ki bölgelerde daha etkin olduklarını söyleyebiliriz.

Aristov ise Celayirler hakkında Büyük Cüz'ün²⁹⁰ nüfusça en kalabalık olan kolu Calayirler (17 bin çadır), Karatal nehri havzasını işgal etmekte ve şu boylardan oluşmaktadır: Andas, Murza, Karaçapan, Uraktı, Ak-biyum, Kalpe, Supatay, Arık-tınım, Bayçigir, Siirçi, Balgalı, Kayçılı, ve Kucuk, Bunlardan bazıları, örneğin Arık-tınım ve Kucuk gibileri kesinlikle Kara-Kırgız kökenlidir. Bay-cigir, muhtemelen Arap coğrafyacıların sözünü ettiği Cikir kabilelerinin, -sanırım Karluklardan inme- bakiyesidir. Calayirler, genel olarak değişik kökenden oymakların oluşturduğu bir boy ittifakıdır ve Çağatayiler döneminde han sarayında bulunan ve ittifaka boy adını veren Calayir beyleri oldukça etkiliydiler.²⁹¹

Ebülgazi Bahadır Han bize Celayirler hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bahadır Han'a göre, bir süre Onon ve çivarında yaşadıkları daha sonra Moğol hakimiyeti altına girerek varlıklarını sürdürdükleri şu şekilde yazmaktadır:

*“Kadim bir eldirler (Celayirler). Sayıları sonsuz denecek
kadar çoktur. Şöyle derler; Kıtay padişahı ile düşman olduklarında,
her yerde oturan Celayirlerin soylusu da avamı da hepsi bir yere*

²⁸⁵ Faruk Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları**, Ankara 1972, s.142-143

²⁸⁶ Sümer, **Anadolu'da Moğollar**, SAD I, Ankara 1970, s.11-12

²⁸⁷ Grousset, a.g.e., s.222

²⁸⁸ Ürekli, a.g.e., s.264

²⁸⁹ Abdülkadir Yuvalı, **İlhanlılar Tarihi I. Kuruluş Devri**, Kayseri 1994, s.162, Sümer, a.g.e., s.11

²⁹⁰ Cüzler hakkında bkz: Dâna MOİDABAYEVA, **Kazaklardaki Cüzlük Sistemi ve Tarihçesi Üzerine Bir İnceleme**, Bilig, 2002, S. XXI, s.27-44

²⁹¹ Ayrıca Aristov Celayirlerin Dulat ve Kırgız kökenli olduklarını da söylemiştir Aristov, a.g.e., s.112, 259-260

yığıldılar. Evleri yetmiş oymak oluşturdu. Urukları çoktu. Birkaç uruk bir kişiyi baş kılarak bir arada otururdu. Bir gün Kıtay'dan leşker gelip Celayir halkının bir arada oturan çok cemaatini kesti; esir, köle edip geri döndü. Yıkılan elin açları ve zayıfları yemeğe bir şey bulamayınca yaban soğanının dibini kazıp onu yemeğe başladı.

Çingiz Han'ın yedinci atası Dutumnan Han öldüğünde dokuz oğlu kaldı. Oğlanlarının hepsinin annesi Mutulan idi. Büyük oğlu Kaydu Han'a bir kız aldı. O da nişanlısını görmeğe gitti. Evin yanında iyi bir düzlük yer vardı. Dutumnan Han'ın oğulları orada at çapıp oynarlardı. Oranın soğanı boldu. Bu yüzden at çaptıran açlar orasını öylesine kazdılar ki atlar yürüyemez oldu. Bunu gören oğlanlar gelip durumu babalarına anlattılar. Babası sinirlenip oraya vardı, birilerinin yine buraları kazdığını gördü. Kullarına buyurdu: "Vurun" dedi, vurdular. Celayirler toplandı; ol terde büyük bir vuruşma oldu. Celayir'den birkaç kişi öldü. Mutulun başta olmakla birkaç kişi de bunlardan öldü.

O zaman yağmalanan Celayirler toplandılar, Mutulun'un evini yağmaladılar. Dutuman Han'ı yedi oğlu başta olmakla ellerine geçen kişilerin tamamını öldürdüler. Açlıktan ölmekle olanlar bu vesileyle doydular. Kaydu Han, bu haberi alınca kayınpederinin evinden geldi. Kardeşleri ve akrabaları ve nökerlerinin hepsi toplandı; Celayir halkına bir kişi gönderdiler: "Böyle işler olmuş ne dersiniz?" Celayir önde gelenleri, bu işlere karışanları saydılar beş yüz kişi çıktı. Hepsini evleri ve hatunları ve oğlanlarıyla sürüp Kaydu Han'ın önüne getirdiler.

Dediler: "Ne yapacağını sen bilirsin?" Kaydu Han kardeşlerine ve eline danışta, şunu söylediler: "Senin kanın ile bunların kanı eşit değildir, esir et. Kuşaktan kuşağa esir kalsınlar." Herkes bu sözü doğru buldu. Ol cemaat büyüdü ve çoğaldı. Kendilerine "Celayir" demediler. "Moğol Kıyan oğullarıdınız." derlerdi. Özgür bırakılan kulların kendi efendilerinin uruk adını kullanmaları bir gelenektir. Çingiz Han büyük padişah olduktan sonra Celayir'in tamamı kendini esir Celayirlere benzeterek "Moğol kıyan

oğullarındanız” dediler. Ol Celayirler ta on birinci kuşaktan Çingiz Han’ın dördüncü oğlunun -ki torunun torunudur- zamanına kadar esir idiler. Bölüne bölüne her şehzadenin yanında on evli, yirmi evli öbekleri vardı. Celayir’in aslı Moğol’un Darlekin uruğundandır. Darlekin eli Nukuz evladıdır.²⁹² Reşideddîn ’de Celayirler hakkında ilk bilgileri Ebülгазиye benzer bir şekilde vermektedir: “Kerulen nehri civarında Celayir ve Durlikin gibi Moğol olarak adlandırılan birkaç kavim yaşamaktaydı. Onlar yetmiş küren(gurä’än)²⁹³ idiler. Bu kabile yetmiş bin hanedan oluşuyordu. Kerulen Kıtay bölgesine yakın olduğundan dolayı onlar ve diğer Moğol kabileleri Kıtaylarla sürekli savaş halindeydiler. Kıtaylar büyük bir orduyla onları yağmalamak için geldiler. Celayirler bu orduyu gördüğünde onlarla aralarında Kerulen nehri vardı ve o bölgede hiçbir geçiş yeri yoktu. Kıtayların o nehirden karşıya geçemeyeceğine güvenen Celayirliler alay ederek şapka ve yenlerini sallayarak, onlara bağırarak “Ne yazık ki gelip hayvanlarımızı yağlayamaz, kadın ve çocuklarımızı esir alıp götüremezsiniz” dediler. Ancak Kıtay ordusu çok kalabalık olduğu için odun ve çalılıarı bir araya getirdiler ve geceleri onlardan bent yaparak suya bıraktılar ne nehri geçerek Celayir kavmini çoluk, çocuk, genç, yaşlı, kadın demeden bütünüyle katlettiler. Mallarını ve eşyalarını yağmaladılar. Ancak Celayirlerin ayrı bir kolu Kıtaylardan kaçarak 70 hane perişan bir halde kaçarak kadın ve çocuklarıyla Dotomonin’in²⁹⁴ karısı Monolon Hatun’un yanına sığındılar. Aç oldukları için “Südüsün”²⁹⁵ denilen ve o vilayette yenilen bitki köklerini topraktan çıkararak yiyorlardı. Monolon Hatun’un oğullarının ata bindikleri alanı bu şekilde delik deşik ettiler. Bunun üzerine Monolon Hatun onları bu hareketlerinden dolayı yakalayarak azarlayınca Celayirler, Monolon Hatun’u ve sekiz oğlunu yakalayarak

²⁹² Ebül Gazi Bahadır Han, **Şecere-i Türk**, çevr: Arif Acaloğlu, İstanbul 2020, s.53-54, Howorth, a.g.e., s.39

²⁹³ Küren'in manası şudur: birçok çadırlar sahrada halka şeklinde bir daire teşkil ederek dizilirlerse buna küren denir. Aynı müellif diğer bir yerde bu kelimeyi şöyle izah ediyor: küren'in manası halka demektir. Eski zamanlarda herhangi bir kabile, herhangi bir yerde halka şeklinde dizilerek bir kamp kurar ve büyükleri dairenin ortasında bir nokta gibi bulunurdu. İşte buna küren denirdi. Bu zamanda da düşman askerlerinin yaklaştığı anlaşılırsa ortaya yabancının veya düşmanın sokulmasına mâni olmak için bu şekilde vaziyet alırlar., B.Y. Vladimirtsov, a.g.e., s.61-62

²⁹⁴ Bozancar’ın oğlu, Cengiz Han’ın sekizinci kuşak atası.

²⁹⁵ Bir soğan türü.

öldürdü. Bu katliamdan sadece amcası Maçın'ın (Naçin) yanına gitmiş olan Monolon'un en küçük oğlu Kaydu kurtuldu. Celayirlerin bu hareketi üzerine Maçın, Celayirli karargahlarına adam göndererek suçluların cezalandırılması istedi. Celayirlerin ileri gelenleri bu işin sorumlusu olarak her aileden bir kişi olmak üzere 70 kişiyi yargılayarak kısas olmaz üzere öldürdüler. Geri kalanları Kaydu'ya köle olarak ona gönderildiler vebunlardakadim köleler²⁹⁶ olarak kaldılar. Bu Celayir kolundan birçok önemli kişi çıkmıştır.²⁹⁷ Diğer bir yerde de Reşideddîn: Eski zamanlarda bu kabileler fazlaydı ve her kolun bir komutanı ve lideri vardı. Cengiz han zamanında ve bu zamanda da Turan ve İran da birçok komutan vardır. Yaşadıkları yer Onon'du ve Cathay saldırılarından çok az kişi kaçabildi. Cengiz Han'a gelip sığınanlar zaman içerisinde saygın kişi ve komutanlar oldular. Celayir milleti, her biri ayrı ayrı ve çok sayıda kabile haline gelen on büyük tümenden oluşur: (1) Jait, (2) Qongqa'ut, (3) Oyat, (4) Kürkin, (5) Turi, (6) Toqra'ut, (7) Kümsa'üt, (8) Nilqan, (9) Tolangqit, (10) Sungqut. Cengiz Han zamanında ki Celayir kabilesinin en ünlüsü Cengiz Han'ın ordusunun tüm sol kanadından sorumlu olan Jait kabilesinden Mukali Guyang'dı"²⁹⁸ demektedir.

Ebul Gazi ve Reşideddîn hemen hemen aynı bilgileri bizlere vermektedir. Bunlar arasında daha sonrasın da ilerleyen sayfalarda göreceğimiz gibi önemli şahıslar çıkarak Çingiz Han ve onun halefleri zamanında devlete büyük hizmet eden kişiler çıkacaktır.

²⁹⁶ Kadim köle ifadesi “*unagan bogol*” olarak adlandırılmaktadır. Bu ifade “*Unagan-bogol*” kelimesini “köle” “*demirbaş köle*” diye tercüme etmek uygun değildir. Bu kelimenin ifade ettiği mana bizim anladığımıza nazaran başkadır. Eski Moğol *unağan-boğol*'ı hakiki ve tam manasıyla köle değillerdi. Bunlar mülklerini muhafaza ederler, muayyen bir derecede şahsi hürriyetlerinden faydalanırlar, kazançları nın hepsi beylerine gitmezdi. *Unagan-bogol*'lar bir şahsa değil, bütün kabileye yahut kabilenin bir şubesine tabi vaziyette idiler. Bundan başka *unagan-bogol*'lar kendi aralarında kabile bağlarını kaybetmez ve sahipleri gibi kabile hayatı yaşarlardı. Bunların başlıca vazifeleri tabi oldukları kabileye hizmet etmektir. Sahiplerine yardım etmeye, sulh ve harp zamanlarında hizmetlerini görmeğe, umumiyetle sahiplerine, gerek akraba (urux), gerek yabancı (jad) olsun, kendi urux'larına imiş gibi bir muamelede bulunmağa mecbur idiler. Metbu' olan kabileye karşı *unagan-bogol*'ların başlıca vazifesi, metbu' kabile ile birlikte göçmek yahut metbu kabilenin kalabalık hayvan sürüleri beslemelerine imkan vermek için, onun göstermesiyle, kamp (küriyen) ve oba (ayıl) ler teşkil etmektir. Sürek avları zamanında onlar metbu' kabilenin karşısına av hayvanlarını sürüp getirirlerdi. Metbu kabile ile *unagan-bogol* arasındaki münasebetler ekseriya o kadar tabiileşirdi ki akraba ve müttefik olan iki kabileyi hatırlatmağa başlardı. *Unagan-bogol*'lar yabancı soydan iseler, metbu kabile onlara kız verir ve onlardan kız alırdı. *Unagan-bogol*'lar içinden metbu kabile azalarına silah arkadaşlığı yapanlar ve dostlar çıkardı. Bütün bunlara nazaran *unagan-bogol*'larla metbu' kabile arasındaki münasebetleri süzeren, senyörle demirbaş vassalların arasındaki münasebetlere benzerdi. Eski Moğol *unagan-bogol*'ları demirbaş vassallardı. Metbu kabile ile olan bağlarını kendi arzularıyla çözemezlerdi. B.Y. Vladimirtsov, a.g.e., s.100-101

²⁹⁷ Reşidedtin, a.g.e., s.119, Bülent Yılmaz, a.g.e., s.9-10

²⁹⁸ Reşidedtin, a.g.e., s.37

Çeşitli kollara ayrılarak yaşayan Celayirler, Çingiz Han daha sonraları kendi idaresi altında topladığı bütün Moğol, Türk, Mançu, Tibetli ve diğer kavimleri il ve uluslarını, boy ve oymaklarını kendi asli kuvvetleri ile birleştirerek yeni birlikler teşkil etti. Bundan dolayı Celayirliler de bu uygulamayla Moğolistan, Çin, Türkistan, Maverâünnehir ve Kıpçak bölgelerinde, Hülegü'nün Batı Asya'ya gelişiyle ise İran, Azerbaycan, Irak ve Anadolu'ya kadar yayıldılar. Çin'de asimile olup kendi yurdunda Moğol kalan Celayirler, tıpkı diğer Moğollar gibi, Türkistan ve Kıpçak ülkelerinde Türkleşmişler, İran'da ve Irak'ta ise Türkleşmekle beraber, Farisiyi'de öğrenmişlerdir. Çağatay hanları'nın ve Timur'un ve sülalesinin ümerası içinde Celayir soyundan mühim şahsiyetler mevcut olduğu gibi, İlhanlıların ümerası arasında yine ehemmiyetli kimseler vardı.²⁹⁹

Çingiz Han zamanında Celayirlerle sürekli barış halinde olunmuş ve orduda çok etkin bir şekilde kullanılmışlardır. Celayirler kabile arasındaki savaşlarda da her zaman Çingiz Han'ın yanında yer almıştır. Camuka'dan ayrılan Çingiz'in yanında ona eşlik eden birçok boydan kişiler vardır. İşte bunlar içerisinde Celayir boyundan Moğolların Gizli Tarihi'nde geçen Haçigun-Tohuraun, Harhai-Tohuraun, Haraldai-Tohuraun kardeşlerle, Seçe-Domug, Arhai-Hasar Bala iki oğluyla birlikte Çingiz Han'ın yanına gelerek Çingiz'in "Han" ilan edilmesi esnasında bu boy beyleri de hazır bulunuyordu.³⁰⁰

Çingiz Han zamanının en meşhur şahsiyeti Mukalı Kuyang'ı (Muhulai), sayabiliriz.³⁰¹ Reşideddîn Mukalı hakkında "*Cengiz Han zamanında ki Celayir kabilesinin en ünlüsü Cengiz Han'ın ordusunun tüm sol kanadından sorumlu olan Jait kabilesinden Mukali Guyang'dı.*"³⁰² Mukalı Kuyang'ın Çingiz'in hizmetine girmesi M.G.T'de şu ifadelerle anlatılır: ... Saça ile Taiçu'yu bitirip Cürhin halkını getirirlerken, içlerinden Calair'dan Telegütü bayan'ın³⁰³ oğlu Gün gua³⁰⁴, Çilagun hayiçi³⁰⁵ ve Cebge³⁰⁶ vardı.

²⁹⁹ Bülent Yılmaz, a.g.e., s.10, Yinanç, "*Celayirler*" İA/III, s.64, A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çevr: Hasan Eren, Ankara 1976, s.191

³⁰⁰ Moğolların Gizli Tarihi, s.79-80

³⁰¹ Robert N. Webb, *Genghis Khan Conqueror of the Medieval World*, New York 1967, s.104-106

³⁰² Reşideddîn bu ismi Muqali Guyang olarak yazmaktadır. Ayrıca Muquli veya Çin transkripsiyon'da Mu-hua-li olarak geçmektedir. Reşideddîn, a.g.e., s.37, Guyang ifadesi burada Çince'de ki Wang'a karşılık gelmektedir ve Prens anlamında kullanılmaktadır., Michael Prawdın, *The Mongol Empire It's Rise and Legacy*, London 1953, s.42

³⁰³ Telegütü bayan "zengin tergatü" olarak çevrilmektedir. Vladimirtsov, a.g.e., s.137

³⁰⁴ Derin güzellik, derin estetik anlamındadır.

³⁰⁵ "çilagu/taş" "hayiçi/makas" taş makası anlamına gelen kişi adı.

³⁰⁶ Kişi adı

Gün gua ile Muhulai (Muhuli) Buha oğullarını Çingizle görüştürüp:

“Eşiğinin

Kulu olsun!

Eşiğinden

Kaçıp uzaklaşırsa

Baldırını kes!

Serpmenin

Eşyası olsun!

Serpmenden

Kaçıp giderse

Çiğerini yak!”³⁰⁷ denilerek Çingiz’in hizmetine sunulmuştur. Bu zamandan sonra Mukali, Çingiz emrinde çok büyük başarılar elde edecek ve onun has adamlarından olacaktır. Çingiz Han’ın dokuz inancı³⁰⁸ arasında Mukali’yi de görmekteyiz. Çingiz Han’ın gördüğü bir rüyasında bazı düşmanların geldiğini ve bunların gerçek olursa eğer İnançlarına ne yapacağını sorunca Mukali şöyle cevap vermiştir:

“Düşmanı bastırıp

Ganimetini alıp

Gelecek düşmanın

Kılıç ağzını körletip

Dönecek düşmanı

Tümden kırıp

Binit atımın

Kuyruğu üzerinden

Duman pus çektirip

Bindiğim atımın

Yelesi üzerinden

Doğan güzel güneşin

Kızıl ışığını saçtırıp

Her savaşta yenmiş

Mutlu güzel haberi

---

³⁰⁷ Moğolların Gizli Tarihçesi, s.90-91

³⁰⁸ Çingiz en yakın dokuz yoldaşına “sıdar” ünvanı vermiştir. Bu dokuz inancı “Boorçi, Borohul, Muhulai, Celme, Çuu Mergen, Şigithutug, Sorhon şar, Cebe ve Har hirüge” bulunmaktaydı. Günümüzde Başbakan Yardımcısı için “sıdar sayıdu” Bu unvan klasik Türkçe bir tür bakanlık olan “inanç” unvanına karşılık geliyor., Moğolların, Moğolların Gizli Tarihçesi, s.99

Bahadır sana ulaştırayım” dedi. Rüyanın gerçek olup olmadığını tesbit için Şigihutug’u gönderdi. Rüyanın gerçek olduğunu ortaya çıkınca inançlar zırhını giyip kalkanını takıp çarpışıp onları bertaraf etmişlerdir. Çingiz Han daha sonra her inancını gösterdiği başarıdan dolayı övmüştür. Mukali için ise şunları söylemiştir:

Düşmanı ezip
Ganimetini getirip
Gelen düşmanın
Kılıcını körletip
Dönen düşmanın
Atını kamçılıyıp
Binit atının kuyruğu üzerinden
Sis pus çektirip
Bindiği atının yelesi üzerinden
Doğan güneşi aydınlatıp
Düşman malından
Kopuk ip bırakmaksızın
Kırıp iğne demeksizin

Toplayıp getirmiş... Calayır’dan iyi Muhulaim” diye övdü.³⁰⁹ Ayrıca Mukali Van Han’ın Naymanlara yenilgisi üzerine Van Han’ın ricası ile Çingiz’in Naymanlara gönderdiği elçiler içerisinde Mukali’de bulunmaktadır.³¹⁰ Camuka’nın ortadan kaldırılması üzerine tüm boyları bir araya topladıktan sonra Çingiz “Han” ilan edilmiştir. Bu olay Gizli tarihte:

“...Sonra keçe turdaklı insanlar huzurlu ve dürüst olup, kaplan yılında (1206) Onon Irmağı’nın başında toplanıp, dokuz bacaklı ak tuğu kaldırarak Temüücin’e Çingis Kağan (Dalay kağan) unvanını verdiler. Muhulai’ye goo vann (ulusun kralı) unvanını orada verdiler...”³¹¹ denilmektedir.

Bu toplantıda ayrıca Mukulai bin beyi olarak atanmıştır. Ayrıca Çingiz “çok yararlı dostlarıma başka bir muştum daha var. Boorçi ve Muhulai başta diğer beyleri getirin” diyerek Muhulai’ya da Çingis Kağan: “Hotala Kağan’ın dans ettiği Horhunag-cubur vadisinde gölgelikli ağaç dibine indiğim çağda Muhulai, tanrının simgesinin gösterdiği sözü belirttiği için orada ben (Muhulai’nin babası) Gün Bay’ı anıp, Muhulai ile sözleştim. Şimdi

³⁰⁹ Moğolların Gizli Tarihi, s.100-109

³¹⁰ Moğolların Gizli Tarihi, s.120, Reşidettin, a.g.e., s.64

³¹¹ Moğolların Gizli Tarihi, s.167

bu töreyle ben ulu oturakta oturduğum için Muhulai 'yi soyundan soyuna kadar devletin "goo van"ı yapayım" diye Goo Van adını verdi. "Muhulai Goo Van, doğuda Haraun-cidum bölgesinin tümenini bilsin" diye yarlık buyurdu" diyerek inançları arasında olan Mukali'ye daha fazla ikramda bulunmuştur. Mukali 1209 da Hai şehrini alamsı için görevlendirilmiş. 1215 yılında Pekin üzerine yürüyen Çingiz Han'ın yanında yine Mukali bulunmaktaydı. Çin seferine görevlendirilen Mukuli yedi yıl aralıksız süren seferler sonunda (1217-1223) yeniden Kin krallığını Ho-nan'a hapsedmeye muvaffak olmuştu.³¹² Mukali Güyük Han ve Kubilay zamanlarında naib olarak Çin'de bulundu. Mukali ölümünden sonra da onun oğul ve torunları, Moğolların Çin'deki hakimiyetleri sona erinceye kadar bu bölgenin yönetiminde söz sahibi oldular.³¹³

Mukali'den başka Celayirli çok fazla kişi Moğol İmparatorluğu'na hizmet etmiştir.³¹⁴ Bunlar idari, askeri ve sosyal anlamda Moğol İmparatorluğuna daima sadık olmuşlardır. Moğol topraklarının genişlemesinde Celayir boyunun çok büyük etkisi olmuş ve Moğol İmparatorluğundan sonrada Çağatay ve Timur'un kumandanlarıyla İlhanlılar'ın devlet idaresinde önemli mevkilerde bulunan Celayirliler'in sayısı bir hayli kabarıktır. Daha sonraları bu boy İlhanlı Hükümdarı Ebü Said Bahadır Hanın³¹⁵ ölümüyle başlayan taht kavgaları sırasında bağımsız bir devlet kurmak için fırsat bekleyen Emir Hüseyin'in oğlu Hasan, önce şehzadelerden Muhammed'i destekleyerek onun ilhan olmasını sağladı; ancak şehzadeler arasındaki kanlı mücadeleleri kışkırtmaktan da geri durmadı. Bu karışıklıklardan faydalanarak büyük dedesi İlkan'a nisbetle İlkanlılar, kabilesine nispetle de Celayirliler adıyla anılan bağımsız bir devlet kurdu (1340). Emir Çoban'ın torunu Şeyh Hasan'la karıştırılmaması için kendisi daha ziyade Hasan-ı Büzürg diye anılmıştır.³¹⁶

D. TUMATLAR

Tumatlar Balkan denizinin doğusunda ve batısında Angara'nın beslendiği yerler civarında ve barguchin tugrum olarak bilinen bölgede yaşayan çeşitli kabilelerden biridir. Tumatların Moğol olduklarına ve batı Moğollarının veya Kalmukların ataları olduklarına dair

---

³¹² Grousset, a.g.e., s.264

³¹³ Bülent Yılmaz, a.g.e., s.14-15, Howorth, a.g.e., s.71-72 Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, İstanbul 2017, s.416-417, Yinanç, a.g.e., s.64, Ürekli, a.g.e., s.264, M. Baron C. D' Ohsson, **Moğol Tarihi**, İstanbul 2006, s.74,169, Paul Ratchnevsky, **Cenghis Khan His Life and Legacy**, USA 2000, s.116

³¹⁴ Bu kişiler hakkında detaylı bilgi için bkz: Ch'i T'ang, **Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temas da Bulunan Şahsiyetler**, İstanbul 1970, Yılmaz, a.g.e., s.12-25

³¹⁵ 1317-1335 yılları arasında İlhanlı tahtında bulunmuştur.

³¹⁶ Ürekli, a.g.e, s.265

çok az şüphe bulunmaktadır.³¹⁷ Reşideddîn Tumatları orman kabileleri arasında saymaktadır.³¹⁸ Tumatlar özellikle Kuzeybatı Moğolistan da ki ve Yenisey’de bulunan Kırgızların bu bölgeden zaman içerisinde sürgün edilmesinden sonra Kereit ve Merkit boylarıyla beraber buralara gelerek yerleşmişlerdir.³¹⁹ Tumatlar Kırgız topraklarının çevresinde yaşamakta ve çok kavgacı bir toplum olduğu bilinmektedir.³²⁰

Tumatlar ilk başlarda Çingiz Han’a teslim olmuşsa da daha sonradan isyan etmişlerdir. Reşideddîn in de aktardığı gibi savaşçı ve isyan eden bir topluluk olduğundan Çingiz ordularının bölgeden uzaklaştığı zaman her anın fırsatını kollayarak Tumatlar, sürekli Çin’e ve diğer boylara yapılan seferlerde boşluktan yararlanarak isyan etmişlerdir. Onların isyanlarını bastırmak için Moğol merkez kuvvetinin önemli kişileri gönderilmiş ancak ya öldürülmüşler ya da esir alınmışlardır. Bu isyanın nedenlerinden birini Gömeç, Çingiz askerlerinin Tumat kızlarına sarkıntılık etmesi sonucu ortaya çıktığını söylemektedir.³²¹ Bu isyanı bastırması için ilk başta Ba’arin klanından Nayagha Noyan’ın gitmesi istenilmişse de o hasta olduğunu söylemiş onun yerine Boroğul Noyan’ı gönderilmiştir. Şiddetli savaşlar yapılarak Tumatlara boyun eğdirilmiştir. (1217)³²² Kötü niyetli bir kabile oldukları için birçoğu öldürüldü. Ancak Boroğul Noyan savaşta öldürülmüştür.³²³ Çingiz Han Boroğul Noyan’ın öldürüldüğünü duyunca aşırı öfkelenmiş bizzat kendisi Tumatlar üzerine at sürmeye niyetlenmiş ancak yanında ki kişiler bu fikrinden vazgeçirmiştir.³²⁴ Bunun üzerine Tumatlara karşı yeni bir ordu gönderilmiştir. Ordu ormandan ağaçları keserek ilerleyip Tumatları ansızın bastı. Fakat Tumatlar tekrar isyan ederek Kırgızlardan asker istemesi üzerine Kırgızlar’da Tumatlarla beraber isyan bayrağı açınca gönderilen ordunun işi biraz daha zorlaştı.³²⁵ Tumatlar üzerine gönderilen yeni ordu Tumatları bastırmayı başararak daha öncede de gönderilen ve yakalanarak Tumatlar tarafından esir edilen Horçi Bey ile Huduga Behi’yi esaretten kurtardılar.³²⁶ Boroğul Noyan’ın öldürülmesinden dolayı Yüz Tumat kurban edildi

---

³¹⁷ Howorth, a.g.e., s.24, Ebülгази, a.g.e., Roux, a.g.e., s.146

³¹⁸ Reşidettin, a.g.e., s.59,

³¹⁹ Abdrasul İsakov, a.g.e., s.124

³²⁰ Reşidettin, a.g.e., s. 55, İsakov, a.g.e., s.101

³²¹ Saadettin Yağmur Gömeç, Kırgız Türkleri Tarihi, Ankara 2011, s.66-67

³²² Tumatların üzerine gönderilen ordunun tarihi hakkında tam bir bilgi bulunmamaktadır. 1207 ve 1217 tarihleri arasında olduğu düşünülmektedir.

³²³ Reşidettin, a.g.e., s.59, Paul Ratchnevsky, a.g.e., s.116

³²⁴ M.G.T., s. 190

³²⁵ Abdrasul İsakov, a.g.e., s.102

³²⁶ M.G.T., s.191

ve geride kalan ailesinin korumasını Çingiz Han üzerine alarak onlara büyük iyilikler yapmış ve her zaman onlarla ilgilenmiştir.³²⁷

E. SULDUSLAR

Suldus kabilesinin ve Suldus ilinin hangi soydan olduğu konusunda birçok görüş ileri sürülmüş, Moğol soyundan oldukları görüşü daha fazla ağırlık kazanmıştır. Genelde Kara Tatarlar grubundan önemli bir Moğol kabilesi olarak görülen Sulduslar³²⁸ Reşîdeddin Fazlullah dışında, Moğol-İlhanlı ve İlhanlı sonrası dönem hakkında bilgi veren birçok tarihçi, Suldus Kabilesi hakkında bilgi verirken onların soy kökenleri hakkında bilgi vermemiş veya siyasi birlik orijini noktasında Sulduslar Moğol ve İlhanlı Devletini oluşturan en önemli unsurlardan biri dolayısıyla Moğol kabul etmişlerdir.³²⁹ Faruk Sümer ise Suldusları Moğol adını taşıyan topluluklar arasında saymaktadır.³³⁰ Yine Faruk Sümer Sulduslar hakkında Batı Çağatay ulusu içerisinde en kalabalık ve en güçlü oymaklardan birini meydana getirdiklerini diğer taraftan da Hülegü ulusu arasında yaşayanlarında olduğunu İlhanlı devletinin en büyük boylarından birini meydana getirdiğini belirtmiştir.³³¹ Zeki Velidi Togan Maverâünnehir’e yerleşen Barlas, Calayır, Suldus, Arlat, Bisuut gibi evvelce Moğolca konuştuklarını ve bunların 14. asırda Türkleştiklerini belirtmiştir.³³²

Sulduslar Kingan Dağları eteklerindeki Onon Irmağı kıyılarında Çingiz Han’ın babası Yesügey Bahadır tarafından birleştirilen boylarla beraber yaşıyorlardı. Onun ölümünden sonra isyan eden kabileler arasında olan Sulduslar, Taycı’ut reisi Targutay hizmetine girmişlerdir.³³³ Çingiz Han’ın babası öldükten sonra boyları tekrar toplamak için verdiği mücadelede bir süre sonra Suldusları tekrar kendine bağlayacak ve bu boy içerisinde askeri ve siyasi alanda birçok kişi İmparatorluğa hizmet edecektir. Taiçi’utların Çingiz Han ve ailesi verdikleri bir baskınla Çingiz’i esir almışlardır. Ancak bir yolunu bularak kaçmayı başarmış, Onon nehrinde gizlenmişti. Taiçi’utlarla beraber hareket eden Suldus boyundan Sorkan-şira onu gördüğü halde haber vermemiş ve ailesinin yanına gitmesi için oğulları Çimbai ve Çila’un ile at, yiyecek ve silah verilerek yardım etmişlerdir.³³⁴ Elbette Çingiz Han zamanında yapılan bu

³²⁷ Paul Ratchnevsky, a.g.e., s.117

³²⁸ Tang, Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler, s.247

³²⁹ Ş. Cem Tuysuz, *İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları*, Erzurum 2004, s.26

³³⁰ Faruk Sümer, “Anadolu’da Moğollar,” SAD., I, Ankara 1970, s.11,

³³¹ Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, İstanbul 1999, s.344

³³² Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1981, s.82

³³³ Tuysuz, *İlhanlılar* ..., s. 28

³³⁴ Gizli Tarih, s.58-59, Ahmet Temir, “Suldus” İ.A, XI, s.9, Micheal Prawdin, *The Mongol Empire its Rise and Legacy*, New York 1967, s.62

iyiliği unutmayacak 1206 yılında Çingiz unvanı aldığı zaman bu boyun ileri gelenlerini ödüllendirecektir. Yapılan büyük kurultayda Suldus lideri Sorgan-Şira 27. Binbaşılığa getirildi ve Tarhanlık unvanını verdi. Oğullarına ise babaları öldüğünde yerine geçme hakkını verdi. Şorhan Şira'nın oğullarından Çila'ün Çingiz Taiçutlularla savaştığında onun yanında bulunmuş, diğer oğlu Çimbai Merkitlerin reisi Dayir-usun'u mızrakla öldürerek Çingiz'in takdirini kazanarak her ikisini de ödüllendirmiştir.³³⁵

M.G.T. de bu olay detaylı şekilde anlatılmaktadır; *“...Yine Çingis Kağan, Sorhon-şar’a: Ben küçükken, Taiçuud’un Targudai Hiriltug kardeşleriyle birleşip kıskançlıkla beni yakalayacağı zaman Sorhon-şar’ın oğulları Çilagun ve Çimbai beni onlardan saklayıp kız kardeşleri Hadaan’a baktırarak göndermemiş miydi? Senin bu iyiliğini ben karanlık gece düşümde düşünüp, aydınlık gün göğsümde. Sonra Taiçuud’dan çok geçmeden geldiler. Şimdi size dilediğinizi vereyim. Ne dileğiniz var? diyince, Sorhon-şar ve oğulları Çilagun ile Çimbai: ‘Biz Mergid yurdu Selenge’de Tarkan olarak yerleşmek diliyoruz. Başka ne ödül vereceğini Çingis Kağan bilir! dedi. Bunun üzerine Çingis Kağan: Yurdunuzun Tarkan’ı olup, Mergid yeri Selenge boyuna soydan soya kadar sahip olup, ok yayınızı gerip, toy düşün yapıp, kadeh ve içeceğinizi dakiniz. Dokuz kere suç işlemenizi kusursuz kılayım diye yarlık buyurdu”* Ayrıca Sorhon-şar’a elde ettiği ganimetleri kimseye vermeyip kendisi için alma hakkı da tanıda.³³⁶

Çingiz Han döneminde Moğol İmparatorluğu temellerinin atılmasında diğer boylar kadar etkisi olan Suldusların, İmparatorluğun büyümesindeki yadsınamayacak payı Çingiz’in ölümünden sonra da hız kesmeden devam etmiştir. Hülagü Han ile birlikte Batı Asya seferlerine katılmışlar. İlhanlılar devletinde Celayirler’den sonra ikinci mevkii Suldus beyleri işgal ediyordu. Hülegü ile birlikte İran’a gelen baş yargucu ve sağ kol ordusu kumandanı Suncak (Suğuncak) Noyan Sorğan-Şira soyundan olup meşhur Çoban Noyan’ın dedesi Tuda’unun kardeşidir. Suncak Hülagü Han ile beraber Batı Asya’ya gelmiş ve beraberinden kabilesi ve aile fertlerini de getirmişti. Suncak Noyan, Hülagü ordusunun sağ kol kumandanı ve baş yargucusu olarak görev yapmakta ve onunla birlikte oğulları Baydu, Arap, Argun ve kardeşleri Kahtı Noyan, Tuda’un, Timur-buka ve Tuda’un oğlu Melik ve Melik’in oğlu Çoban gibi bu boyun en büyük şahsiyetleri Hülagü’nün devletinde hizmet görmüşlerdir.³³⁷ İlhanlı devleti başlıca Celayir ve Suldus boyuna dayanmakta ve bu devletin en büyük emirleri de bu iki boydan çıkmıştır. Ayrıca İlhanlı hanedanına da bu boyların başında bulunan ailelerin

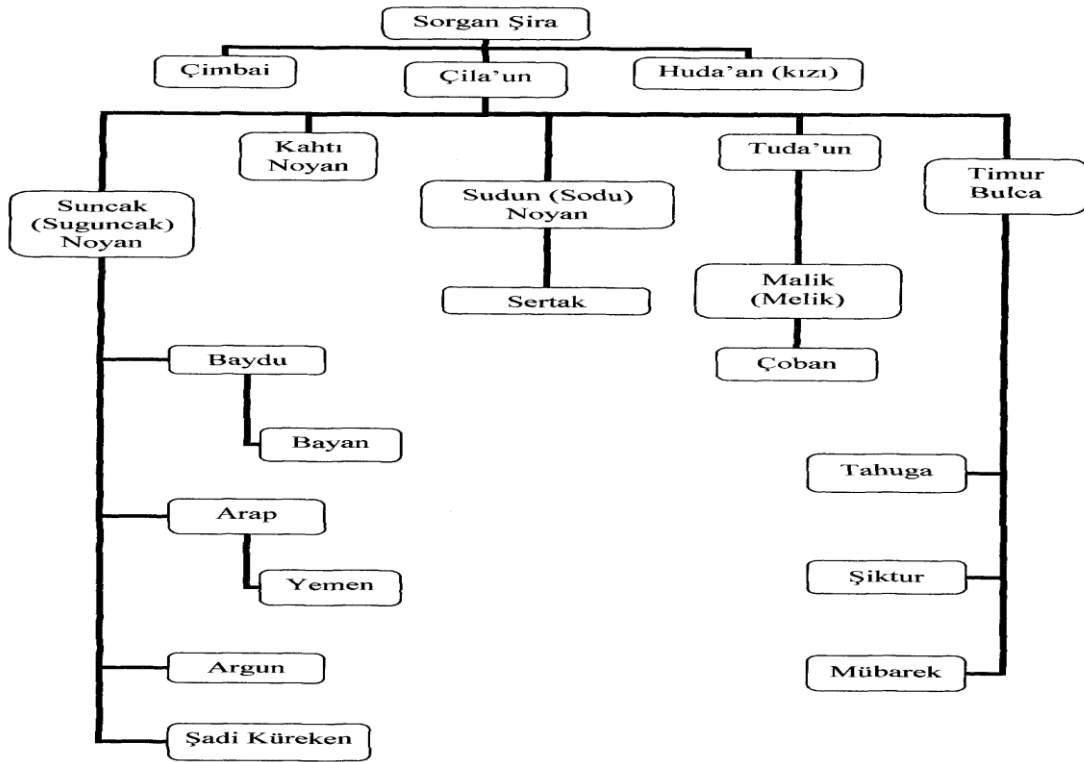
³³⁵ Ch’i T’ang, Moğol Sülalesi..., s.250

³³⁶ Moğolların Gizli Tarihçesi, s.179-180

³³⁷ Tüysüz, İlhanlılar...

halef olduklarını biliyoruz.³³⁸ Özellikle Şorgan-Şira ile başlayan Çingiz-Suldus ilişkileri İlhanlı devletinin kurulmasında daha da artmış ve Moğol imparatorluğu ve Halefleri zamanında etkisini artırarak devam etmiştir.

Sorgan Şira'nın Soy Kütüğü

³³⁸ Faruk Sümer, Anadolu'da..., s.12-13, Alaaddin Ata Melik Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.511, Ahmet Temir, *Suldus*, İA, XI, s. 9-11

SONUÇ

Tarih sahnesine çıkarken babasını kaybetmiş, dul annesine yardım eden, ailesinin geçimini ve güvenliğini sağlamanın yanı sıra hayatta kalma mücadelesi veren sıradan bir kişi olarak devrin kayıtlarına geçen Temuçin, kısa bir süre sonra Çingiz Han unvanıyla dünya tarihinin büyük cihangir, komutan ve devlet adamlarından biri olarak anılmaya başlamıştı. O bulunduğu bölgelerden çok uzak mesafelere gerçekleştirdiği seferleriyle dünya tarihinde birçok ilke imza atarken bu kadar geniş topraklara hükmeden bir lider olarak da dünya liderlerinin önünde yer almayı başarmıştır.

Yenilmez bir lider olarak savaşlarını daima parlak bir strateji organizasyonu, disiplin ve cesaretle yöneten Çingiz Han çok kısa denilebilecek bir sürede Türk-Moğol kabilelerini tek çatı altında toplayarak büyük bir imparatorluk kurmayı başarmıştır. Moğol İmparatorluğunu kurmadan önce dağınık halde yaşayan ve sürekli bir savaş halinde olan boyları gerek savaş gerekse sulh yoluyla hâkimiyet altına alarak İmparatorluğun kurulduğu bölgede siyasi birlik teşkil edilmeye çalışılmıştır. Elbette ki bu boyların hepsi Çingiz Han'a gelip hemen itaat etmemiştir. O dönemin önde gelen boylar Naymanlar, Kereyitler, Merkitler Çingiz'e büyük zorluklar yaşatmıştır. Ancak Çingiz Han, uyguladığı siyaset sayesinde veya denge politikası diyeceğimiz uygulamaya başvurarak bu boylarla ittifaklar kurarak düşmanlarını saf dışı ederek devletin sınırlarına büyütmeyi başarmıştır. Bu boylar daha sonrasında devletin teşkilatlanmasında son derece önemli roller üstlenmişlerdir.

Bu boylar içerisinde farklı soylara mensup topluluklar mevcut olmakla birlikte genelde Moğol ve Türk olduklarını görmekteyiz. Bozkır kültürünü etkisiyle birlikte kısmen hayat tarzları birbirine benzemekle, inanç yapılarında, günlük yaşantılarından bazı farklılıklarda göze çarpmaktadır. Ele geçirilen bu boylardan Çingiz Han farklı alanlardan yararlanmıştır. Askeri, idari, kültürel alanda gelişmeye önem veren Çingiz Han ele geçirdiği halkın yetenekli kişilerini gerekli kurumlara atamıştır.

Özellikle Naymanların hâkimiyet altına aldıktan sonra Uygur kültürünün etkisi gözle görülür bir şekilde belli olmaya başlamıştır. Okuma yazmaya önem verilmiş, devlet kurumlarında gelişmeler yaşanmıştır. Diğer taraftan başından itibaren kendisine sadık olanlara ileride önemli mevkiler vermeyi ihmal etmemiştir. Bunların arasında örnek olarak Öngüt lideri Alakuş Tigin gibi bir kişiyi önemli kumandanları arasına dâhil etmiştir. Ele geçirdiği boyların dini inançlarına müdahale etmeyen Çingiz için belki de önemli unsur kendisine sadık

olmalarını istemesiydi. Çingiz Han, kendisine karşı herhangi bir ittifak içine girmeyip her daim onun yanında olduğuna inandığı boylara her trl hayat hakkını vermiştir.

Çingiz Han'ın imparatorluğunu tesis ettiği dönemde bugünkü Moğolistan coğrafiyasının asli unsurlarını çoğunlukla Türk ve Moğol boylarına mensup gruplar teşkil etmekteydi. Bu topluluklar arasında güçlü olan boylar baskın kültür olarak pek çok boyu etkilemeyi başarmışlardır. Bu sebeple bölgede yaşayan halkların zaman içinde birbirlerinden etkilendikleri, çoğu zaman birbirlerine benzedikleri görülmektedir. İşte XIII. yüzyılın başlarında bölgenin güçlü lideri olarak varlığını kabul ettiren Çingiz Han'ın bu boyları kendi hâkimiyeti içinde bir ahenk içerisinde yönetmesi son derece kolay olmuştur. Hatta kısa bir süre sonra boylar müstakil kimliklerinden uzaklaşarak kendilerini Çingizli olarak nitelendirmişlerdir.

Neticede Çingiz Han, olağanüstü liderlik kabiliyetleri, yaptığı yasalara sıkı sıkıya bağlı kalmaya çalışan yöneticiler ve ona tabi olan boylar sayesinde dünyanın en büyük kara imparatorluklarından birini tesis etmeyi başarmıştır. Nitekim bu imparatorluk kendisi ve neslinden gelenlerin ideal ve gayretleriyle Çin, Türkistan, İran, Avrupa, Rusya, Anadolu topraklarına kadar genişlediği gibi bu bölgede İlhanlı, Kubilay, Altın Ordu, Çağatay Hanlıkları gibi yeni siyasi teşekküllerin kurulmasına imkân sağlamıştır.

KAYNAKÇA

- AHMETBEYOĞLU, Ali, “*Moğollar ve Komşuları*”, **Türk-Moğol Tarihi**, (ed. Kürşat Yıldırım), İstanbul 2018
- AHMETBEYOĞLU, Ali, **Altaylardan Kafkaslara Türk Devletleri**, İstanbul 2017
- ALPTEKİN, Cahit, **Sha-t’o Türklerinin Siyasi ve Kültürel Tarihi**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2008
- ALPTEKİN, Cahit, “*Ülkemizdeki Tatarlar ve Kökenleri*” ,**Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, İstanbul 2001
- ARİSTOV, N.A., **Türk Halklarının Etnik Yapısı**, İstanbul 2014
- ARMAOĞLU, Fahir, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, İstanbul 2014.
- AYAN, Ergin, **Anonim Haçlı Tarihi**, İstanbul 2013
- AYAN, Ergin **Kafkasya: Bir Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi**, ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi 1/2, Ordu 2010
- AYDIN, Mahmut, **Yaşayan Dünya Dinleri**, Ankara 2016.
- BAHADIR HAN, Ebü'l-Gazi, **Şecere-i Türk (Türklerin Soy Ağacı)**, (nşr., Arif Acaloğlu), İstanbul 2019.
- BARTHOLD, V.V., **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Ankara 2017
- BARTHOLD, V.V., **Orta Asya Türk Tarihi Üzerine Dört Çalışma**, İstanbul 2020
- BARTHOLD, V.V., **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, (hızr.Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 2017
- BARTHOLD, Wilhelm, **Türk-Moğol Ulusları Tarihi**, Ankara 2006
- BERBER, Oktay **Kalmuklar Cungarya’dan İdil’e Bozkırın Göçebeleri**, İstanbul 2021
- BEZER, Gülay Öğün, “*Zengîler*” **DİA/XLIV**, İstanbul 2013
- BİRAN, Michal, **Cengiz Han**, (nşr.,Ahmet Fethi Yıldırım), İstanbul 2019
- BUYAR, Cengiz “*Geçmişten Günümüze Cangar Destanı*”, **Journal of History School XVIII**, İzmir 2014
- CANBULUT, İbrahim “*Tabğaçlar Han-Türk Sentezinde Sosyal Yaşam ve Yemek Kültürü*”, **Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi VII/1**, Karabük 2017

- CARPİNİ, Plano, **Moğolistan Seyahatnamesi**, (nşr., Engin Ayan), İstanbul 2018
- Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtlar: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu**, (nşr., Mustafa Uyar-Ankbayar Danuu) İstanbul 2012
- CHAVANNES, Edouard, **Çin Kaynaklarına göre Batı Türkleri**, İstanbul 2013.
- CH-İ TANG, **Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasda Bulunan Şahsiyetler**, İstanbul 1970
- CİHAN, Cihat, “Türkler ile Moğolların İrkî münasebetleri”, **Türkler VIII**, Ankara 2002
- CÜVEYNİ, Alaaddin Ata Melik **Tarih-i Cihan Güşa** (nşr., Mürsel Öztürk), Ankara 2013
- D’OHSSON, Abraham Constantin, **Moğol Tarihi**, İstanbul 2008
- D’OHSSON, M. Baron C., **Moğol Tarihi**, İstanbul 2006.
- DELİBALTA, Yavuz, “*Karahıtay Devletinin İnhitatı ve Nayman Veliahtı Küçlük’ün Doğu Türkistan Tahakkümü (1211-1218)*”, **Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi**, S.4, Bayburt 2019
- DEMİRKENT, Işın, *Haçlı Seferleri ve XI. Asırdan Günümüze Haçlı Ruhu Semineri*, İÜEF Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 1998
- DURAK, Neslihan “*Moğolların ve Çingizli Hâkimiyetinin Tesisi*”, **Ortak Türk Tarihi I**, Ankara 2019
- EBERHARD Wolfram, **Çin’in Şimal Komşuları**, Ankara 1996
- EBERHARD, W, **Çin Tarihi**, Ankara 1947
- EBERHARD, W, “*Şato Türklerinin Kültür Tarihine Dair Notlar*”, **Belleten XI/41**, Ankara 1947
- EBERHARD, Wolfram, “*Kay’lar Kabilesi Hakkında Sinolojik Mülâhazalar*”, **Belleten VIII/32**, Ankara 1944
- ENKHBAT Avirmend, “*Juan-Juanların Çöküşü ve Dağılışı*”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 1/4**, 2012
- ERSOY, Feyzi “*Moğol Yazısının Tarihî Gelişimi ve Moğolların Kullandıkları Alfabeler*”. **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi / 22**, Aralık, Konya 2007
- ERTEK, T. Ahmet “*Asya*”, **DİA/III**, İstanbul 1991.

- FAZLULLAH, Reşideddîn **Câmi' u't-tevârîh I**, (nşr., W.M. Thackson) Cambridge 1998.
- GALSTYAN, A. G., **Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar**, (nşr. İlyas Kemaloğlu) İstanbul 2017
- GOLDEN, Peter B. **Dünya Tarihinde Orta Asya**, İstanbul 2017
- GÖKALP, Cevdet, **Çin Kaynaklarına Göre Shih-Wei Kabileleri (Proto-Mogollar üzerinde bir etüd denemesi)**, Ankara 1973
- GÖKALP, Cevdet **Göktürk Devletinin Kuruluşundan Çingiz'in Zuhuruna Kadar Altaylarda ve İç Moğolistan'da Kabileler**, Ankara 1973
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur “*Çingiznâmeler Üzerine Bir İnceleme: Çingiz Hanın Soyu ve Moğol Tarihinin İlk Devirleri*”, **Belleten LXXXII/294**, Ağustos Ankara 2018
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, **Kırgız Türkleri Tarihi**, Ankara 2011
- GROENBECH, K., “*İç Moğolistan'da Türk yazıtları*”. **Belleten VIII/31**, (nşr., M. Özerdim), 1944
- GROUSSET, Rene **Bozkır İmparatorluğu Attila, Cengiz Han, Timur**, (nşr., M. Reşat Üzmen), İstanbul 2019.
- GROUSSET, Rene, **Cihan Fatih Cengiz Han**, İstanbul 2011
- GUIGNES, Joseph De, **Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Batı Tatarların Tarih-i Umumi**, (nşr., Hüseyin Cahit Yalçın) İstanbul 2019.
- GUMİLEV, L. N., **Muhayyel Hükümdarlığın İzinde**, İstanbul 2019
- GÜL, Muammer, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hâkimiyeti**, İstanbul 2005
- GÜLENSOY, Tuncer “*Altan Topçı*”, **Belleten XXXVIII/152**, Ekim, Ankara 1974.
- GÜNER, İbrahim “*Moğolistan*”, **DİA/ek 2**, Ankara 2019
- GÜNEY, Menşure **Cengiz Hanın Orta Asya Seferleri**, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Tekirdağ 2019
- GÜNGÖR, Erol **Tarihte Türkler**, İstanbul 1996.
- GÜRBÜZ, “*Osman XII. Yüzyıl İslam Dünyasında Örnek Bir Yönetici: İmâmedin Zengî*”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.38, Erzurum 2012
- GÜRÜN, Kamuran **Türkler ve Türk Devletleri Tarihi**, 1981

- HARTOG, Leo De **Cengiz Han Dünya Fatih**i, Ankara 2003
- HAYTON, Korykoslu **Doğu Ülkelerinin Altın Çağı**, (nşr., Altay Tayfun Oğuzcan), İstanbul 2015
- HOWORTH, Henry H. **History of Mongols From The 9th to the 19th Century 1**, London, New York, Bombay and Calculatta 1927
- IRIMBEK, Cibekkızı, **Geçmişten Günümüze Kalmukların Dini Tarihi ve Halk İnanışları**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2011
- İBNÜ'L-ESİR, **El Kâmil Fi't-Tarih XII**, (nşr., Abdülkerim Özaydın), İstanbul 1987
- İNAN, Abdülkadir “*Nayman Boyunun Soyu Meselesi*” **Belleten XXIV/ 96**, Ankara 1960
- İNAN, Abdülkadir “*Öngütler'in Menşei Meselesi*”, **Belleten VIII/31**, Ankara 194
- İNAN, Abdülkadir, **Makaleler ve İncelemeler I**, Ankara 1998
- İNAN, Abdülkadir, **Türk Kabile İsimlerine Dair**, Türkiyat Mecmuası C.1, 1925
- İSAKOV, Abdrasul, **Kırgız-Moğol İlişkileri (IX.- XV. Yüzyılları)**, Ankara 2017.
- İSAKOV, Abdrasul, **Doğu Türkistan Tarihinde Kırgızların Tesirleri (1700-1800)**, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2007.
- İŞPİRLİ, Mehmet “Bitik”, **DİA/VI**. İstanbul 1992
- İZGİ, Özkan **Orta Asya Tarihi Araştırmaları**, Ankara 2014
- KAFESOĞLU, İbrahim, **Harzemşahlar Devleti Tarihi**, Ankara 1984.
- KAFESOĞLU, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul 2013.
- KALAN, Ekrem, **Cungar Hanlığı'nın Siyasi Tarihi**, Ankara 2008.
- KALIN, İbrahim, **Ben Öteki ve Ötesi**, İstanbul 2016
- KALKAN, M. “*Türk-Moğol Kavimleri Arasında Tatarlar ve Menşei Meselesi*”, **Türk Kültürü Dergisi**, XXXIV/393, Ocak, Ankara 1996.
- KALKAN, Mustafa, **Kırgızlar ve Kazaklar**, Bişkek 2004
- KANAR, Mehmet, **Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü**, İstanbul 2011
- KARATAYEV, Olcobay “*Kırgızlar ve Oyratlar: Çoroslar-Cungar Adı Nereden Gelmiştir?*”, **Karadeniz Uluslararası Bilimler Dergisi**, 1/23, Ankara 2014
- KATAR, Mehmet **Yaşayan Dünya Dinleri**, Ankara 2016.

- KÖPRÜLÜ, M. Fuad **Tarih Araştırmaları I**, Ankara 2006
- LEROUX, Ernest **Revue de L' Orient Latin**, Paris 1893
- Lİ, Y., “Yazıtlarda adı geçen Uzak Doğu devletleri: Kore hanedanı, Kuzey Çin hanedanları, Moğol toplulukları”, **Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi 3**, Bilecik 2020
- LİGETİ, L., **Bilinmeyen İç Asya**, (nşr., Sadrettin Karatay), Ankara 1986
- MAKSUDOĞLU, Mehmet, “Tatarlar: Moğol mu Türk mü?”, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.12-12**, İstanbul 1997
- MARSHALL, Robert, **Doğudan Yükselen Güç Moğollar**, İstanbul 1996
- Moğolların Gizli Tarihçesi**, (nşr., Mehmet Levent Kaya), İstanbul 2018
- Moğolların Gizli Tarihi**, (nşr., Ahmet Temir), Ankara 2016
- MOİDABAYEVA, Dâna, “Kazaklardaki Cüzluk Sistemi ve Tarihçesi Üzerine Bir İnceleme”, **Bilig/XXI**, Ankara 2002
- MURAYAMA, S., “Naymanlar Türk mü yoksa Moğol mu?” (nşr., Anıl Yasin Oğuz), ETÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü S. 12, Nisan Erzurum 2021
- NİCOLA, David **The Mongol Warlords, Cenghis Khan-Kublai Khan-Hülegü-Tamerlane**, California 1990
- Orhun Abideleri**, (nşr. Muharrem Ergin) Ankara 2013
- ÖGEL, Bahaddin, **Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri**, İstanbul 2002
- ÖGEL, Bahaddin, **Türk Mitolojisi I**, Ankara 2014.
- ÖGEL, Bahaeddin, “Çin Kaynaklarına Göre Wu-Sun'lar ve Siyasî Sınırları Hakkında Bazı Problemler”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, S.1**, Ekim 2017
- ÖZGÜDENLİ, Osman G. **Ortaçağ Türk İran-Tarihi Araştırmaları**, İstanbul 2006.
- ÖZGÜDENLİ, Osman G, **Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar**, İstanbul 2020.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi “*Mâveraünnehir*” **DİA/XXVIII**, Ankara 2013
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi “*Karakorum*” **DİA ek-2** Ankara 2019.
- ÖZTÜRK, Murat “*Baykal Gölü Çevresinde Bir Hun Şehri*”, **Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın II**, (ed. Osman Köse) Samsun 2016

- POLO, Marco **Dünyanın Hikâye Edilişi**, (nşr., Işık Ergüden-Z. Zühre İlkelen), İstanbul 2019
- PRAWDİN, Michael, **The Mongol Empire It's Rise and Legacy**, London 1953.
- PRAWDİN, Michael, **The Mongol Empire its Rise and Legacy**, New York 1967.
- RATCHNEVSKY, Paul, **Cenghis Khan His Life and Legacy**, USA 2000
- ROUX, Jean-Paul, **Moğol İmparatorluğu**, İstanbul 2000
- ROUX, Jean-Poul, **Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl**, İstanbul 2016
- RUNCIMAN, Steven, **Haçlı Seferleri Tarihi**, (nşr. Fikret Işıltan), Ankara 2019.
- SEİGNOBOS, Charles, **Avrupa Milletlerinin Mukayeseli Tarihi**, İstanbul 196
- SIDDIQUI, Iqtidar Husain *"Gurlular"*, **DİA/XIV**, İstanbul 1996.
- SPULER, Bertold, **İran Moğolları**, (çvr; Cemal Köprülü), Ankara 2011.
- STRANGE, Guy Le, **Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya) İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar**, İstanbul 2015
- SÜMER, Faruk *"Abaka Han"*, **DİA/ I**, İstanbul 1988
- SÜMER, Faruk *"Anadolu'da Moğollar"*, **Selçuklu Araştırmaları Dergisi I**, Ankara 1970
- SÜMER, Faruk **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları**, Ankara 1972
- SÜMER, Faruk *Tatarlar*, **DİA**, XL, İstanbul 2011.
- SÜMER, Faruk **Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları**, İstanbul 1999
- ŞAHİN, Cemile **XIII. yüzyılda Günümüz Eskişehir yöresinde Tatarlar**, Ankara 2011
(Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
- T'ANG, Ch'i **Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temas da Bulunan Şahsiyetler**, İstanbul 1970
- TAN, Bünyamin, *"Mustafa Rahmi'nin Pallas'ın Eserinden Bir Çevirisi: Kalmuk Türkleri"*, **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.62, Erzurum 2018
- TAŞAĞIL, Ahmet *"İnak"* **DİA/XXII**, İstanbul 2000,
- TAŞAĞIL, Ahmet *"Karahıtaylar"*, **DİA/XXIV**, İstanbul 2001,
- TAŞAĞIL, Ahmet *"Turfan"*, **DİA/XLI**, İstanbul 2012.

- TAŞAĞIL, Ahmet “*Tuva*”, **DİA/ek 2**, Ankara 2019
- TAŞAĞIL, Ahmet **Çengiz Öncesi Türkler ve Moğollar, Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizogulları**, (hazr. Hayrunisa Alan-İlyas Kemaloğlu), İstanbul 2016
- TAŞAĞIL, Ahmet **Eski Türk Boyları Çin Kaynaklarına Göre (M.Ö. III – M.S. X. Asır)**, İstanbul 2020.
- TAŞAĞIL, Ahmet **Göktürkler I-II-III**, Ankara 2018
- TEMİR, Ahmet “*Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı*”, **Türkler VIII** Ankara 2002.
- TEMİR, Ahmet “*Suldus*”, **İA/XI**, İstanbul 1978
- TOGAN, A. Zeki Velidi, **Bugünkü Türki (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, İstanbul 1981
- TOGAN, A. Zeki Velidi, **Çengiz Han (1155-1227)**, İstanbul 1969-70.
- TOGAN, A. Zeki Velidi, **Umumi Türk Tarihi’ne Giriş**, İstanbul 1981.
- TSİREMPİLOV, V. B. “*Oyrat ve Tungus Etnonimleri*”, (nşr., İbrahim Şahin), **Avrasya Terim Dergisi, C.VI, S. I**, İstanbul 2018,
- TUYSUZ, Ş. Cem **İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları**, Erzurum 2004
- Kürşat Yıldırım, **Türk Moğol Tarihi**, (ed. Kürşat Yıldırım), İstanbul 2018
- Türkiye Halk Ağzından Derleme Sözlüğü III**, Ankara 1993
- ÜREKLİ, Müzaffer “*Celâyirler*”, **DİA/VII** İstanbul 1993.
- VERNADSKY, George **Moğollar ve Ruslar**, İstanbul 2019
- VLADİMİRTSOV, B. Y., **Moğolların İçtimai Teşkilatı**, (nşr., Abdülkadir İnan), Ankara 1995
- VLADİMİRTSOV, B. Y. **Moğolların İçtimai Teşkilâtı**, Ankara 1995
- WEBB, Robert N. **Genghis Khan Conqueror of the Medieval World**, New York 1967
- WOO, D. Ch. **Juan-Juan’lar**, Ankara 1995, (Basılmamış Doktora Tezi) Haccetepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Wu Hsing-tung, **Beş Sülale Çağında Sha-t’o’ların Çin Toplumuna Tesirleri 907-960**, Doktora Çalışması, Taipei 1970
- YAKUBOVSKİY, A. Yu. **Altın Ordu ve Çöküşü**, (nşr., Hasan Eren), Ankara 1976
- YAZAR, İlyas, “*Bâtınîlik Üzerine Bir İnceleme*”, **Dergi Net**, S.24, Aralık 2000

YILDIRIM, Kürşat, “*Tatar Adı ve Üzerine*”, **Türkiyat Mecmuası** 22/2, 2012

YILMAZ, Emine - DEMİ, Nurettin “*Ural-Altay ve Altay Dil Teorisi*”, **Türkler I, Ankara 2002.**

YILMAZ, Bülent **Celayirler Kabile ve Devlet**, Erzurum 2002.

YİNANÇ, M.Halil “*Celayirler*”, **İA/III**, İstanbul 1978

YUVALI, Abdulkadir **İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri**, Kayseri 1994.

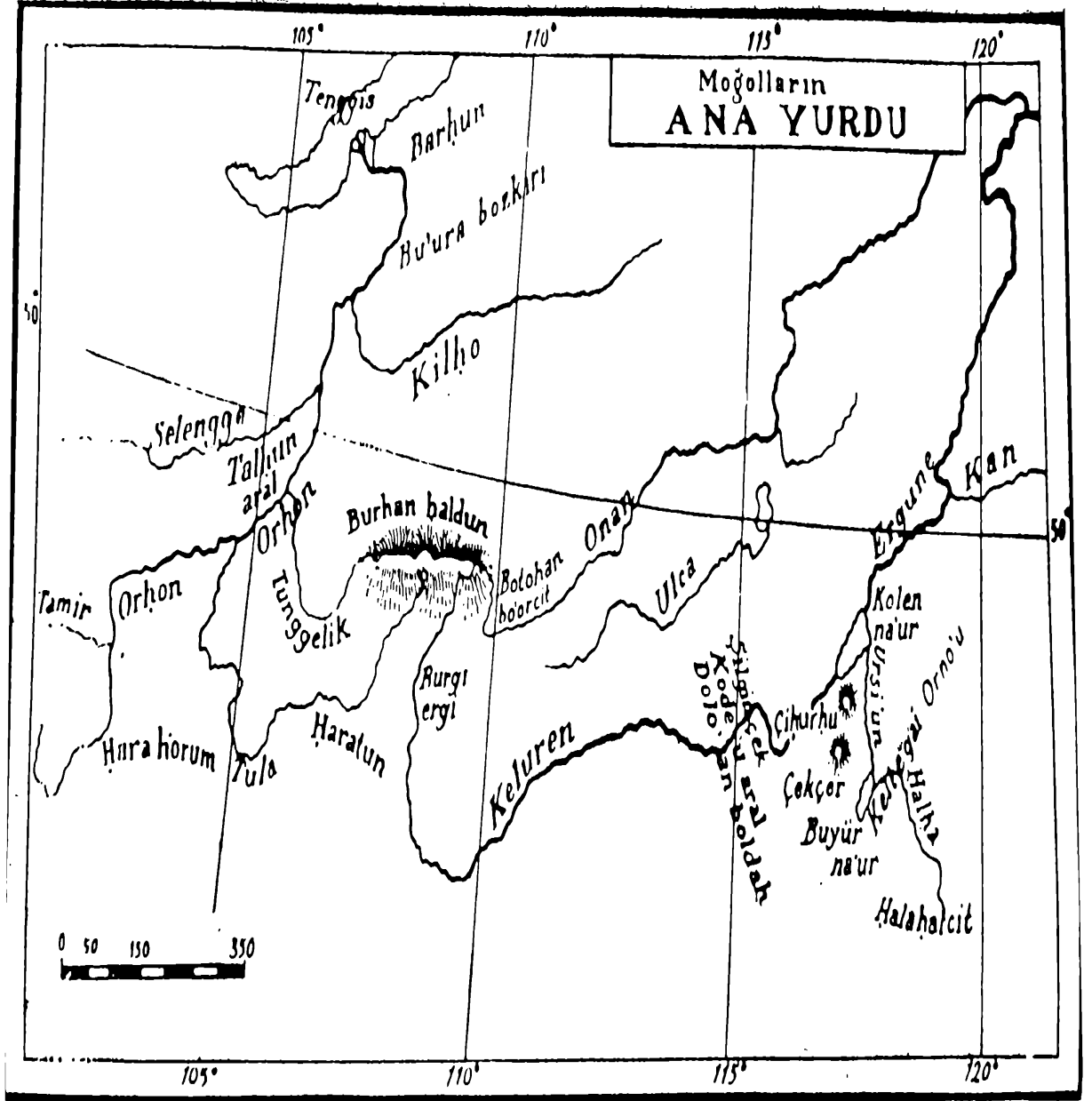
YÜCEL, Muallâ Uydu **Kalmuklar**, DİA, XXIV, İstanbul 2001.

YÜCEL, Mualla Uydu **Moğol Tarihi**, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi

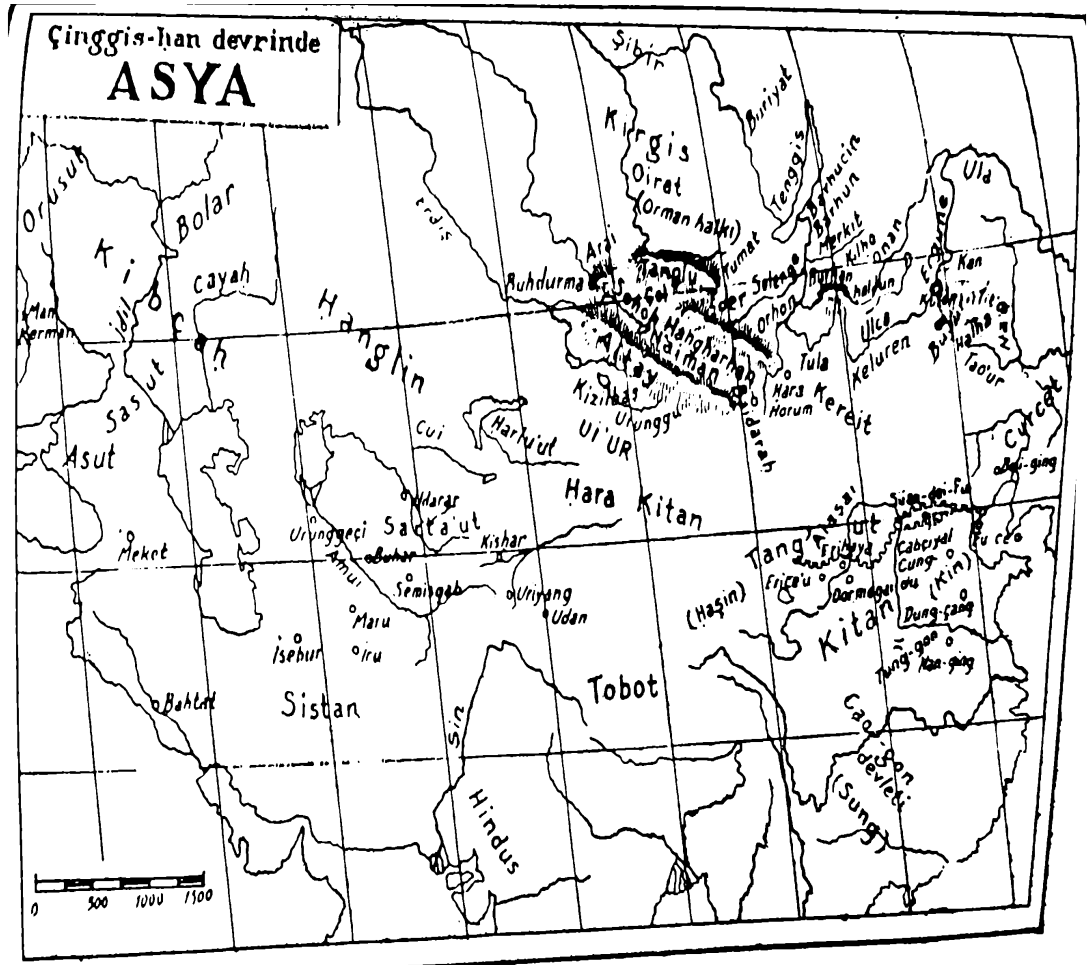
<http://www.biligbitig.com/2014/07/buryatlar-buryats-burjatok.html>

<https://www.ipekyoluasya.org/mogolistan-hakkinda-genel-bilgiler/>

EKLER

Ek 1: Moğolların Ana Yurdu

Ek 2: Çingiz Han Devri Asya Coğrafyası